

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 3 (102) 2023
Частина 1

Харків 2023

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових
видань України (наказ
Міністерства освіти і науки України
від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України
від 06.03.2015 № 261)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 11 від 26.09.2023

Редакційна колегія:

Л. В. Могилевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відпо-відальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузьль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головки** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікіничук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. В. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокуренко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Гільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Шивець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського уні-верситету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2023

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 3 (Vol. 102) 2023

Part 1

Kharkiv 2023

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 11 dated from September 26, 2023

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhaferova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUIA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhaichuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinichuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariiev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUIA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUIA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. D. Pcholkina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Kharkiv National University of Internal Affairs, 2023

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Греченко В. А.

Кадрова проблема в міліції в 1943–1944 рр. та шляхи її вирішення..... 11

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Мальцев В. В.

Право на житло як складова права на достатній життєвий рівень:
проблеми реалізації в умовах знищення житлового фонду України
та шляхи їх вирішення..... 21

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Кройтор В. А.

Правова охорона аватара як нетипового об'єкта авторського права..... 34

Тимошенко Д. В.

Особливості укладення договору про передання майнових прав
на комп'ютерну програму 46

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бортник С. М.

Єдність і диференціація тривалості щорічної основної відпустки
в Україні 61

Назаренко І. В., Мельник К. Ю.

Проблеми юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого
часу, часу відпочинку й оплати праці в умовах воєнного стану 70

Подорожній Є. Ю.

Єдність і диференціація правового регулювання реалізації права
на працю окремих категорій працівників 81

Юзишен М. С.

Належний відбір кадрів до Служби безпеки України
як передумова кар'єрного росту її працівників..... 91

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Гетманець О. П.

Фінансово-правові засади соціального захисту військовослужбовців... 102

Крут К. О.

Національна поліція України як суб'єкт протидії
нелегальній міграції.....111

Макаренко Н. К.

Кримінологічний портрет професійного злочинця.....121

Орел Ю. В.

Штраф як вид дисциплінарного стягнення стосовно
військовополонених.....130

Пилип В. В.

Взаємодія органів Національної поліції України та інститутів
громадянського суспільства: поняття і правові засади.....140

Романський І. В.

Система суб'єктів забезпечення територіальної оборони України
та місце органів місцевого самоврядування серед них.....152

Селюков В. С.

Важливість удосконалення нормативно-правового регулювання
поводження з тваринами в контексті запобігання жорстокому
поводженню.....162

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Шамсутдінов О. В.

Критичний аналіз доктринальних підходів
до визначення поняття «біологічний тероризм».....172

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гарбуз М. В., Улибіна Л. Ю.

Особливості проведення судової товарознавчої експертизи
меблевих виробів.....187

Кулик Я. О., Собакарь Є. М.

Теоретико-методологічні основи судової товарознавчої
експертизи швейних виробів.....195

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Войціховський А. В., Бакумов О. С.

Спеціальний міжнародний трибунал із розслідування злочину
агресії росії проти України: правовий аналіз,
міжнародна юрисдикція та виклики.....203

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гіренко С. П., Оверчук О. Б., Перцева В. А.

Лінгвістичні аспекти права: проблеми та перспективи..... 218

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Базима Б. О., Сердюк О. О.

Дозвілля молоді, що вживає та не вживає наркотичні речовини:
взаємозв'язок із п'ятьма факторами особистості 228

Греса Н. В., Жданова І. В., Марченко О. Г.

Специфіка особистісних властивостей неповнолітніх злочинців
із різним рівнем усвідомлення вини 244

НАШІ АВТОРИ..... 259

ДО УВАГИ АВТОРІВ 262

Періодичні наукові видання Харківського національного
університету внутрішніх справ 262

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Grechenko V. A.

The staffing problem in the police during 1943–1944
and ways to resolve it (*Ukr*).....11

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Maltsev V. V.

The right to housing as a component of the right to an adequate
standard of living: issues of implementation amidst Ukraine's
housing stock destruction and solutions (*Ukr*) 21

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Kroitor V. A.

Avatar legal protection as an atypical copyright object (*Ukr*).....34

Tymoshenko D. V.

Peculiarities of concluding an agreement on the transfer
of property rights to a software (*Ukr*) 46

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Bortnyk S. M.

Unity and differentiation of the duration of annual basic
leave in Ukraine (*Ukr*) 61

Nazarenko I. V., Melnyk K. Yu.

Problems of legal guarantees of workers' rights in the field of working
time, rest time and wages in the conditions of martial law (*Ukr*).....70

Podorozhnii Ye. Yu.

Unity and differentiation of legal regulation for the implementation
of the right to work in certain categories of employees (*Ukr*) 81

Yuzyshen M. S.

Proper selection of personnel for the Security Service of Ukraine
as a prerequisite for the career growth of its employees (*Ukr*) 91

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Hetmanets O. P.

Financial and legal principles of social protection
of military personnel (*Ukr*)..... 102

Krut K. O.

The National Police of Ukraine as an object
to combat illegal migration (*Ukr*) 111

Makarenko N. K.

Criminological portrait of a professional criminal (*Ukr*) 121

Orel Yu. V.

Fine as a type of disciplinary penalty against prisoners of war (*Ukr*)..... 130

Pylyp V. V.

Interaction of the National Police of Ukraine and civil society
institutions: concept and legal framework (*Ukr*)..... 140

Romanskyi I. V.

The system of entities providing territorial defence of Ukraine
and the role of local self-government bodies within it (*Ukr*)..... 152

Seliukov V. S.

The importance of improving the legal regulation of animal
treatment in terms of preventing cruelty (*Ukr*) 162

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Shamsutdinov O. V.

Critical analysis of doctrinal approaches to the definition
of “biological terrorism” (*Ukr*)..... 172

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Harbuz M. V., Ulybina L. Yu.

Features of conducting a forensic commodity examination
of furniture products (*Ukr*) 187

Kulyk Ya. O., Sobakar Ye. M.

Theoretical and methodological foundations for forensic commodity
examination of garment products (*Ukr*)..... 195

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Voitsikhovskiy A. V., Bakumov O. S.

Special International Tribunal on the investigation
of the russian aggression against Ukraine: legal analysis,
international jurisdiction and challenges (*Ukr*).....203

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Girenko S. P., Overchuk O. B., Pertseva V. A.

Linguistic aspects of law: problems and prospects (*Ukr*) 218

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bazyma B. O., Sediuk O. O.

Leisure activities of young drug users and non-drug users:
association with five personality factors (*Ukr*).....228

Hresa N. V., Zhdanova I. V., Marchenko O. G.

Specificity of personal characteristics of juvenile offenders
with different levels of guilt awareness (*Ukr*).....244

OUR AUTHORS (*UKR*).....259

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*) 262

SCIENTIFIC PERIODICALS

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*) 262

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“1943/1944” DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.1>

Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

**КАДРОВА ПРОБЛЕМА В МІЛІЦІЇ В 1943–1944 РР. ТА ШЛЯХИ
ЇЇ ВИРІШЕННЯ**

Розкрито стан кадрового забезпечення міліції в 1943–1944 рр., виявлено його особливості, пов'язані з перебігом німецько-радянської війни. Ситуація з комплектуванням кадрів у ці роки децю змінилася, якщо порівняти з першим етапом війни. Цей процес став більш керованим і втратив основні елементи хаотичності та ситуативності, властиві початковому періоду війни. Показано, якими шляхами відбувалося комплектування кадрів міліції, недоліки в організації цього процесу, пов'язані як з об'єктивними, так і з суб'єктивними чинниками, зокрема мобілізацією багатьох працівників міліції до лав армії, їхньою загибеллю на фронтах війни, переміщенням з території України у східні райони СРСР, недостатньою кваліфікацією новоприйнятих працівників міліції. Акцентовано увагу на тих організаційних заходах, які проводилися керівництвом НКВС для поліпшення кадрової ситуації в міліції.

Ключові слова: Україна, німецько-радянська війна, 1943–1944 рр., НКВС, міліція, комплектування кадрів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Безпека громадян нерозривно пов'язана зі станом кадрового забезпечення органів охорони правопорядку. Хто і як буде забезпечувати протидію злочинності, охорону громадського порядку – питання зовсім не риторичне, а суто практичне. Тому комплектування кадрів міліції на всіх етапах її розвитку було актуальним і таким, що потребувало вдосконалення. Не винятком був і період німецько-радянської війни, коли правоохоронним органам довелося діяти в особливих, надзвичайних умовах. Стан кадрового забезпечення за роками в період цієї війни відрізнявся. Одні умови для комплектування

кадрів міліції були в 1941–1942 рр., коли Червона армія відступала, а територія України була окупована, інші – у 1943–1944 рр., коли розгорталася звільнення регіонів республіки і в жовтні 1944 р. воно було завершено. Саме цьому періоду і присвячена наша наукова розвідка.

Стан дослідження проблеми

Певну розробку ця тема знайшла в дисертації Д. Б. Лабоженка [1], де вона висвітлюється в частині одного з підрозділів його дослідження. Деякі аспекти цієї проблеми фрагментарно розглядаються в дисертаціях І. О. Лесь [2], С. А. Саблука [3], О. В. Пристайко [4]. Окремі аспекти кадрової політики в міліції у вказаний період розглядаються в монографії О. М. Бандурки «Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ» [5] та науковому виданні «Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження» за загальною редакцією В. А. Греченка [6]. Про підготовку кадрів міліції на Харківщині йдеться в роботі В. В. Сокурєнка, О. М. Бандурки та В. А. Греченка [7]. Але всі вищенаведені ґрунтовні дослідження присвячені більш тривалому періоду, ніж заявлено нами, та більш широким проблемам, тому ця тема в них спеціально не вивчається. Отже, вказана проблема є недостатньо дослідженою в історико-правовій літературі.

Мета і завдання дослідження

У цій науковій розвідці ми поставили за *мету* дослідити основні проблеми кадрового забезпечення міліції в 1943–1944 рр.

Поставлена мета конкретизується в таких *завданнях*:

- охарактеризувати стан кадрового забезпечення міліції у вказаний період;
- проаналізувати недоліки в комплектуванні кадрів у ці роки, виявити їхні причини;
- висвітлити основні організаційні заходи, які проводилися керівництвом НКВС для поліпшення кадрової ситуації в міліції.

Наукова новизна дослідження

Уперше комплексно досліджено процес комплектування кадрів міліції у 1943–1944 рр.; уведено до наукового обігу архівні документи за проблемою дослідження, які раніше не були оприлюднені; покращено якісну та кількісну характеристику кадрового складу міліції в 1943–1944 рр.; удосконалено і доповнено питання про організаційну роботу НКВС щодо поліпшення кадрового забезпечення міліції; набуло подальшого розвитку питання про основні чинники, які впливали на стан кадрового забезпечення міліції у вказаний період; набуло подальшого розвитку питання про підвищення кваліфікації працівників міліції в досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу

Основною проблемою, яка утруднювала діяльність міліції в 1943–1944 рр., був некомплект кадрів, пов'язаний зі складною воєнною ситуацією на фронті, загибеллю, евакуацією, перебуванням в оточенні, мобілізацією до лав армії багатьох міліціонерів, зокрема керівного складу. Найбільшим був дефіцит кадрів серед оперуповноважених та інспекторів. Значний некомплект органів міліції суттєво впливав на якість її діяльності, особливо в сільській місцевості. Основні напрями роботи міліції в цей час були такими: протидія бандитизму й дезертирству, виявлення ухилаючих від мобілізації, що було масовим явищем, боротьба з мародерами, грабіжниками, крадіями та іншими кримінальними злочинцями, виявлення та притягнення до кримінальної відповідальності спекулянтів і розкрадачів державної власності. Особливістю цієї діяльності було те, що все це відбувалося в умовах війни, змін лінії фронту, переміщенням величезної кількості населення, що істотно ускладнювало управління роботою міліції.

Після звільнення частини території України від німецько-нацистської окупації міліція приступила до роботи в нових умовах мирного часу, тому потрібно було знову перенавчати її особовий склад відповідно до викликів повоєнного часу. Вже у вересні 1943 р. в органах міліції Харкова відбувся огляд досвіду боротьби зі злочинністю на звільнених територіях, а потім такі вказівки-рекомендації щодо прийомів і форм боротьби з новими видами злочинів розроблялися регулярно для навчання в системі службової підготовки.

Із подальшим звільненням території України від загарбників став відчуватися суттєвий недобір кадрів міліції і знову зростає їх плінність, насамперед через евакуацію та реевакуацію з визволенням території СРСР від окупантів. НКВС СРСР увів додаткові штати управлінської міліції, зокрема був створений дивізіон зовнішньої служби у складі 200 осіб і мотокоманди у складі 60 осіб, а конвойний дивізіон збільшився з 80 до 150 осіб. Штати збільшувалися з одночасною вимогою організувати професійне навчання як у мережі службової підготовки, так і на відповідних курсах.

Одразу після визволення Харкова, у вересні – грудні 1943 р., на посади рядового, адміністративного й оперативного складу в міліцію було прийнято 1088 осіб [1, с. 109]. Далі за період із червня 1944 р. по квітень 1945 р. в органи міліції Харківщини було прийнято 110 осіб начальницького складу, 74 особи оперативного складу, 517 осіб рядового складу та 114 технічних працівників [1, с. 110].

Відповідно до наказу НКВС УРСР «Про скасування посад заступників начальників і командирів з політичної частини в органах НКВС» від 22 грудня 1943 р. кадри, що звільнялися, були направлені

на укомплектування міліції УРСР [1, с. 110]. Однак ані партійні, ані радянські органи не могли заповнити некомплект дільничних уповноважених, оперативного та рядового складу. На 1 березня 1945 р. некомплект працівників міліції по Харкову становив 394 особи, з них 240 – у міських відділеннях, 15-му ДАІ, 10-му міському відділі, 129 – в інших службах¹.

Дефіцит кадрів зумовлювався тим, що внаслідок продовження війни командирські кадри та переважна кількість досвідчених працівників міліції були потрібні на фронті².

Комплектування кадрів міліції в 1943–1944 рр. відбувалося кількома способами. Першим джерелом такого поповнення кадрів було відрядження співробітників міліції з інших регіонів Радянського Союзу. Архівні матеріали свідчать, що, наприклад, упродовж 1944 р. з інших регіонів СРСР прибуло поповнення до органів внутрішніх справ України в кількості 2412 осіб. Другим джерелом комплектування було зарахування до лав міліції місцевих мешканців. Це був найпростіший та найпоширеніший шлях вирішення кадрового питання. Загальна кількість такої категорії прийнятих на службу в тому ж році становила 24 919 осіб. Третім джерелом комплектування кадрів було залучення до лав міліції жінок. Найчастіше їх спрямовували у відомчу міліцію, де служба була відносно легшою і простішою. У вказаному році в органах внутрішніх справ республіки служили близько 7500 жінок³.

Четвертим джерелом поповнення кадрів міліції було залучення до служби партизан. Їхньою перевагою була участь у бойових діях, що означало більшу адаптацію до дій у складних умовах, уміння володіти зброєю. Найбільше їх було прийнято саме з тих регіонів, де партизанських рух був доволі значним. Це переважно західні та центральні області України. Всього до лав міліції із цієї категорії було залучено 4052 особи.

Такі заходи дали можливість реалізувати найактуальніше завдання – сформувати апарати та підрозділи міліції на всіх звільнених територіях республіки. У кінці грудня 1944 р. укомплектованість органів НКВС УРСР становила 75 %, зокрема в міліції – 70,4 %, що в

---

¹ ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 337. Арк. 8.

² Історія ГУМВС України у Львівській області // ВГО «Стілка ветеранів та працівників силових структур України «ЗВИТЯГА» : сайт. URL: <https://zvityaga.org/catalog/layer/istoriya-gumvs-ukrayini-u-lvivskij-oblasti> (дата звернення: 17.06.2023).

³ ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1368. Арк. 36.

тих умовах було цілком задовільним результатом. Слід зауважити, що українці у складі міліції становили майже половину (47,8 %), більше третини – росіяни (36,5 %). Доволі високим був і відсоток євреїв, які посідали третє місце у складі кадрів НКВС – 15,4 % [8, с. 72]. Цей відсоток був значно вищим, ніж частка цього народу серед усіх народів, що мешкали в той час на території республіки.

Як і в попередні роки, явно недостатнім був і рівень освіти працівників міліції. Так, у державній міліції спеціальну підготовку здобули лише 7,6 % осіб, військову освіту – 3,1 %, вищу і середню – 10,6 % (об'єднання вищої і середньої освіти в один показник було зроблено не випадково для того, щоб збільшити цю цифру, бо людей з вищою освітою була реально мізерна кількість). Відомча міліція давала ще нижчі показники: спеціальну підготовку мали тільки 0,3 % осіб, військову – 0 %, вищу і середню – 3,5 % [8, с. 72]. Це були дуже низькі показники, які не могли не вплинути на рівень кваліфікації та результативність роботи цієї частини міліції.

Стаж роботи в міліції, який теж істотно впливав на результативність роботи, був явно незадовільним. Так, у державній міліції відсоток співробітників, які мали стаж до одного року, тобто були недовідченими новачками, становив 45 %, а у відомчій міліції був ще гіршим – 68,8 %¹.

Щодо складу співробітників за віком, то тут ситуація була задовільною. У державній міліції вік співробітників між 21 та 40 роками становив 76,5 %, а у відомчій – 63 %². Як бачимо, і тут відомча міліція мала гірші показники, хоча в цьому разі їх теж можна вважати задовільними.

Для того щоб забезпечити органи внутрішніх справ від «засміченості» випадковими людьми, авантюристами і зрадниками, у 1944 р. була проведена їхня спецперевірка, яка повинна була з'ясувати минуле співробітників міліції, а особливо їхнє місцеперебування та поведінку в попередній період німецько-радянської війни, можливу співпрацю з окупаційною владою. Більшість співробітників НКВС УРСР успішно пройшли таку перевірку. За її результатами з НКВС було звільнено 1590 осіб, зокрема тих, яких визнали «ворожими елементами» (303 особи). Знайшли й осіб із кримінальним минулим, яких виявилось 38.

Майже весь цей контингент був із рядового складу пожежної охорони та міліції, з числа осіб, які проживали на окупованій території, причому це були переважно люди, прийняті в 1943 р. та виявлені повторною додатковою перевіркою³.

---

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1368. Арк. 37.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1368. Арк. 48.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1368. Арк. 57.

1 липня 1944 р., тобто ще до звільнення Львова від окупації, було призначено 53 керівні працівники Львівського управління міліції, з них 10 начальників міських, 36 – районних відділів міліції. Управління міліції мало такі відділи: слідчий, карного розшуку, боротьби з розкраданням соціалістичної власності, оперативний, ДАІ, пожежної охорони і секретаріат. Міліція області налічувала 357 дільничних уповноважених. 27 липня 1944 р. Львів було звільнено від нацистів. Міліція одразу ж почала виконувати свої основні функції: забезпечувала порядок і безпеку в місті, охороняла важливі об'єкти, цілодобово патрулювала на вулицях міста і за його межами, регулювала вуличний рух, запобігала мародерству й розкраданню державного майна. Уже 29 липня 1944 р. було проведено нараду двірників і комендантів з питань наведення громадського порядку, боротьби з хуліганством, дотримання паспортного режиму. Перед керівництвом міліції та кадровими апаратами на місцях постало питання до 1 січня 1945 р. укомплектувати штати міліції і склад бригад сприяння міліції.

Станом на 1 вересня 1944 р. штат міліції передбачав 4268 працівників. З 1 липня 1944 р. до 1 серпня 1945 р. на службу в міліцію, пожежну охорону Львівської області було прийнято 2306 осіб, з них більше тисячі – партизани, з міліцейського полку прибуло 162 командири і бійці та 975 місцевих жителів¹.

Гостра потреба в кадрах в цей період ускладнювалася ще й тим, що через брак людей допускалися значні відхилення від обов'язкових умов і правил комплектування органів міліції. На службу приймалися особи, які за віком, станом здоров'я, освітою й узагалі не відповідали вимогам до кадрового складу міліції. Через це мали місце численні службові проступки та злочини. Якісний некомплект призводив до значної плінності кадрів. У зв'язку із цим після проведення загальної спецперевірки певну увагу керівництво НКВС приділяло очищенню органів міліції від осіб неблагонадійних і морально нестійких, а також покращенню професійної підготовки.

Слід також зауважити, що за часів війни значно скоротився випуск середніми та вищими спеціальними навчальними закладами фахівців для міліції. В умовах війни в СРСР діяла вища школа НКВС СРСР та спеціальні середні школи в Омську, Саратові, Ташкенті, Новосибірську, Новочеркаську, Москві. Вища школа готувала керівний склад та експертів-криміналістів, середні навчальні заклади – оперативних працівників і дільничних уповноважених. З метою правильного

---

¹ Історія ГУМВС України у Львівській області // ВГО «Спілка ветеранів та працівників силових структур України «ЗВИТЯГА» : сайт. URL: <https://zvityaga.org/catalog/layer/istoriya-gumvs-ukrayini-u-lvivskij-oblasti> (дата звернення: 17.06.2023).

розподілу та залучення спеціалістів із вищою та середньою освітою НКВС СРСР відповідно до наказу № 002286 у 1942 р. провів облік спеціалістів з вищою освітою, а 15 вересня 1944 р. згідно з наказом № 221 – спеціалістів із середньою освітою¹. За згаданими документами всі органи НКВС були зобов'язані провести реєстрацію працівників із вищою та середньою освітою й отримані дані передати до відділу кадрів НКВС СРСР не пізніше жовтня 1944 р. Водночас вживалися заходи щодо відновлення підготовки кадрів міліції в Харкові як одному з центрів підготовки правоохоронців. Вже 20 листопада 1943 р. на короткочасних курсах при управліннях НКВС почалося навчання майбутніх начальників паспортних столів за 94-годинною навчальною програмою, організовувалося курсове навчання інших категорій працівників міліції [1, с. 112].

У грудні 1943 р. до Харкова на короткострокові курси з підготовки оперативного складу було направлено 200 працівників міліції з різних областей України [9, с. 292]. У 1943–1944 рр. відділом кадрів НКВС УРСР у Харкові були відновлені постійно діючі курси оперативного складу. Упродовж 1944 р. через курсові заняття було підготовлено 823 особи за 300-годинною програмою командирського навчання начальницького і оперативного складу [1, с. 112]. Найбільшим недоліком був брак навчальних посібників, особливо зі спецдисциплін. Тому ці курси, зрозуміло, глибоких знань не давали. Було визначено, що навчання відбувалося в умовах школи не менше шести місяців². За наказом УНКВС у вересні 1944 р. Центральний всеукраїнський навчально-методичний центр викликав 45 слухачів на 30-денні курси керівного складу відділів і відділень служби та бойової підготовки. По три особи направили Ворошиловградська, Дніпропетровська, Одеська й Запорізька області, по чотири – Сталінська та Київська, по п'ять – Харківська, а інші області УРСР лише по одній чи дві особи³.

З метою підвищення професійного рівня працівників міліції та відповідно до наказу НКВС СРСР від 1 грудня 1944 р. № 0283 на всій території УРСР було організовано спеціальне навчання особового складу [5, с. 112–113]. Начальницький та оперативний склад районних відділів міліції проходив підготовку на семінарах, що були організовані в управліннях міліції з використанням досвіду навчання та за методичними рекомендаціями харківських курсів міліції. Важливе значення надавалося підготовці дільничних уповноважених, які навчалися за 100-годинною програмою на місцях.

---

¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 151. Арк. 33.

² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 337. Арк. 27–28.

³ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 104.

Значну роль у зміцненні дисципліни особового складу відіграв наказ НКВС СРСР від 9 лютого 1943 р. № 104, яким у РСМ і військах НКВС було введено звання та погони¹.

Істотне значення для закріплення кадрів у міліції мало поширення на начальницький склад міліції Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про нагородження орденами й медалями СРСР генералів, офіцерів, сержантського складу надстрокової служби за вислугою років у Червоній Армії» від 4 червня 1944 р. Відповідно до Указу ці категорії офіцерського й начальницького складу нагороджувалися медаллю «За бойові заслуги» за 10 років служби, орденом Червоної Зірки – за 15 років служби, орденом Червоного Прапора – за 20 років служби й орденом Леніна – за 25 років служби. За 30 років служби співробітники нагороджувалися другим орденом Червоного Прапора².

Висновки

Отже, кадрова проблема в міліції в роки війни була надзвичайно гострою. Мобілізація міліціонерів до армії, їхня загибель у боях, евакуація на схід значно погіршили кадровий потенціал міліції. У визволених від фашистів районах України оперативні групи НКВС одразу ж почали формування кадрів для міліції. Їхній професійний рівень зазвичай був низьким. Пенсіонери, жінки, демобілізовані та партизани, прийняті на службу, не мали професійної підготовки та досвіду роботи. Долаючи труднощі, цей склад міліції засвоював основи міліцейської служби просто під час роботи, поєднуючи службу з навчанням. Крім того, працівники міліції отримували необхідні знання на різних семінарах і курсах підвищення кваліфікації. Результатом стало забезпечення в цілому громадського порядку на визволених територіях України.

Список бібліографічних посилань: 1. Лабоженко Д. Б. Міліція радянської України в період війни 1941–1945 років: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 201 с. 2. Лесь І. О. Становлення та розвиток дисциплінарних правовідносин в органах міліції УСРР–УРСР (1919–1991 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 218 с. 3. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с. 4. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–

---

¹ О званиях начальствующего состава органов НКВД и милиции : указ Президиума Верховного Совета СССР от 09.02.1943 // Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. М. : Терра, 1997. Т. 13 (2–3). С. 75–76.

² О награждении орденами и медалями СССР генералов, офицеров, сержантского состава сверхсрочной службы по выслуге лет в Красной Армии : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 09.02.1943 // Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. М. : Терра, 1997. Т. 13 (2–3). С. 320.

1954 pp.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с. **5.** Бандурка О. М. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. Харків : Майдан, 2022. 544 с. **6.** Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 pp.): історико-правове дослідження / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с. **7.** Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 pp.): до 100-річчя подій Української революції. Харків : Золота миля, 2017. 496 с. **8.** Греченко В. А. Кадрове забезпечення органів охорони правопорядку (деякі історичні аспекти) // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 берез. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 71–72. **9.** Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції України у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 pp.) // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. 2015. URL: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/47372> (дата звернення: 17.06.2023).

Надійшла до редколегії 19.06.2023

Прийнята до опублікування 20.07.2023

Grechenko V. A. The staffing problem in the police during 1943–1944 and ways to resolve it

The state of police staffing during 1943–1944 is revealed, its peculiarities related to the course of the German-Soviet war are identified. The staffing problem in the police during the war was extremely acute. The mobilisation of police officers to the army, their deaths in combat, and evacuation to the east significantly worsened the staffing potential of this law enforcement body. The situation with recruitment in 1943–1944 changed somewhat compared to the first stage of the war. This process became more manageable and lost the main elements of chaos and situationalism that were characteristic of the initial period of the war. In the regions of Ukraine liberated from the Nazis, NKVD operational groups immediately began recruiting police officers. There were several sources of this formation: pensioners, women, demobilised soldiers and partisans, as well as officers seconded from other regions of the USSR. The educational level of newly recruited police officers was very low at the time. Thus, of those recruited to the state police, only 7.6 % had special training, 3.1 % had military education, and 10.6 % had a secondary education. A significant proportion of police officers had little work experience. For example, 45 % of the state police had less than 1 year of service, and almost 69 % of the departmental police had less than 1 year of service. By the end of 1944, the total percentage of police personnel reached 70.4%. The ethnic composition of the police was as follows: Ukrainians – 47.8%, Russians – 36.5 %, Jews – 15.4 %, and others – 0.3%. Due to the shortage of people, large deviations from the mandatory conditions and rules for staffing the police were allowed. People who did not meet the requirements for police personnel in terms of age, health, education and generally did not meet the requirements for police

personnel were recruited. This resulted in numerous official misconducts and crimes. The qualitative shortage of staff led to a significant turnover of personnel. To overcome the difficulties, this police staff learnt the basics of police service on the job, combining service with training. In addition, police officers received the necessary knowledge at various seminars and advanced training courses.

Key words: Ukraine, the German-Soviet war, 1943–1944, NKVD, police, recruitment.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.2>

Вадим Віталійович Мальцев,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права (викладач);*

<https://orcid.org/0000-0003-0214-8976>,

e-mail: alan.kast.95@gmail.com

ПРАВО НА ЖИТЛО ЯК СКЛАДОВА ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ЗНИЩЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Проаналізовано право на житло як неодмінну складову права на достатній життєвий рівень у контексті міжнародних стандартів прав людини та впливу цих стандартів на законодавство України. Наголошено, що національне законодавство спочатку має бути орієнтованим на забезпечення не лише мінімального, але й достойного рівня життя, враховуючи можливість повноцінного соціального функціонування людини. Проаналізовано елементи змістового наповнення права на житло, а також зосереджено увагу на проблемних аспектах його реалізації в умовах знищення житлового фонду України внаслідок російської агресії. Зроблено акцент на необхідності комплексного підходу до питання відновлення пошкодженого житлового фонду та будівництва нового житла замість знищеного. Звернено увагу на необхідність залучення приватного сектора та міжнародної допомоги в процесі післявоєнної відбудови України.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти, життєвий рівень, імплементація, право на житло, соціальний захист, знищення житлового фонду, внутрішнє переміщення населення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасний світ, сповнений динамічних змін і глобальних викликів, постійно стикається з проблемами, які виникають унаслідок різноманітних конфліктних ситуацій. Зокрема, глобальні та регіональні війни і конфлікти не лише призводять до втрати життя та знищення великої кількості майна, але й створюють серйозні соціальні та економічні проблеми, серед яких відновлення житлового фонду.

Право на житло є однією з ключових складових права на достатній життєвий рівень, яке, у свою чергу, визначається як основне право людини на задоволення своїх базових потреб, таких як харчування,

освіта, охорона здоров'я. Це право закріплене в низці міжнародних документів, зокрема в Загальній декларації прав людини 1948 р. та Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Відповідно до них кожна людина має право на безпечне, комфортне та доступне житло.

Важливість права на житло не може бути переоцінена, адже воно безпосередньо впливає на якість життя, фізичне та психічне здоров'я людини. Без житла люди не можуть стабільно працювати, отримувати освіту, розвиватися й виховувати своїх дітей у гідних умовах. Фактично право на житло є основою для реалізації інших соціальних, економічних і культурних прав людини.

В Україні, де конфлікт на сході країни триває дев'ять років, а з 2022 р. переріс у повномасштабний напад росії, ця проблема стала особливо актуальною. Знищення інфраструктури, зокрема житлового фонду, залишило безліч сімей без даху, змушуючи їх шукати нове житло, часто в умовах значної нестабільності та невизначеності. Це не лише неабияк зменшує соціальну стабільність у країні, але й створює додаткові виклики для державних установ, громадськості і міжнародних організацій, що працюють над вирішенням цієї проблеми.

Стан дослідження проблеми

Стан дослідження проблем реалізації права на житло в умовах знищення житлового фонду України та пошуку подальших шляхів вирішення цього питання зосереджує на собі увагу значної кількості вчених та експертів. Зокрема, І. Хожило акцентує увагу на важливості житлової політики в контексті воєнного стану та постконфліктного відновлення. Праці О. Ковтун, яка розглядає проблему відновлення житлового фонду, доповнюють дослідження І. Хожило, розширюючи контекст до аспектів відновлення житлового фонду в повоєнний період. З іншого боку, І. Крилова звертається до питань ефективного процесу оцінювання та відновлення пошкоджень, доповнюючи погляди І. Хожило та О. Ковтун. У цій же розробленій сфері досліджень позиція Б. Данилишина, який вказує на важливість швидкого будівництва житла, що відповідало б конкретним потребам кожного регіону, міста або громади, відкриває нові перспективи. Науковець наголошує, що це не лише забезпечить людей житлом, а й створить ринок збуту для вітчизняних підприємств, що сприятиме економічному розвитку.

Усі вищевказані дослідження, враховуючи численні праці міжнародних та українських організацій, свідчать про глибокий інтерес до проблеми забезпечення населення житлом в умовах війни і постконфліктного відновлення, вимагаючи від нас брати до уваги різноманітні концепції та підходи.

Проте, незважаючи на значну кількість проведених досліджень, існує велика кількість проблемних питань, що вимагають подальшого

аналізу. Наприклад, питання, пов'язані з визначенням конкретних механізмів впливу забезпечення права на житло на підвищення життєвого рівня особи. Ці аспекти залишаються недостатньо дослідженими, їх вирішення є одним із ключових завдань цієї статті. Крім того, існує потреба у вивченні ефективності різних підходів до вирішення проблеми доступу до житла для внутрішньо переміщених осіб та осіб, що втратили житло внаслідок війни. Зокрема, слід дослідити ефективність державних програм, механізмів самостійного забезпечення житлом та ролі міжнародної допомоги.

У цій статті ми прагнули зробити внесок у розуміння невирішених аспектів проблеми, спираючись на вже існуючі дослідження та додатково розширюючи їх.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є науково-теоретичний аналіз положень міжнародних стандартів права на достатній життєвий рівень, зокрема права на житло, в контексті їхньої реалізації в Україні в умовах війни, а також аналіз реалій і викликів, з якими зіткнулася Україна під час забезпечення цього права в умовах війни. *Завданнями* статті є огляд міжнародного та національного законодавства, що регулює право людини на житло, аналіз стану житлового фонду в Україні після початку війни, визначення зв'язку між правом на житло та правом на достатній життєвий рівень, аналіз проблем у процесі реалізації права на житло в умовах знищення житлового фонду України, пошуку можливих шляхів вирішення житлової кризи в Україні.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна цього дослідження полягає в комплексному аналізі впливу тривалої війни на стан житлового фонду України, особливо в умовах безпрецедентного масштабу внутрішнього переселення населення. Новим елементом є дослідження прямого впливу втрати житла на життєвий рівень особи та можливості її повноцінного соціального функціонування. Особлива увага приділяється пошуку ефективних стратегій і механізмів вирішення житлової кризи, яка виникла в результаті військового конфлікту, враховуючи дослідження ролі та потенціалу громадських ініціатив, державної політики та міжнародної допомоги. Акцентована увага на можливостях використання сучасних цифрових технологій для фіксації збитків та оцінювання потреб у житлі.

Виклад основного матеріалу

Право на житло є одним з основних соціально-економічних прав людини, закріплене у більшості міжнародних документів про права

людини. Відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на житло¹.

Право на житло означає, що кожна людина має право на належні житлові умови, враховуючи безпечність, комфортність, придатність для проживання та здоров'я, а також доступність житла, що відповідає зазначеним умовам. Це означає, що кожна людина має право на належне житло, яке забезпечується на підставі добровільних домовленостей або шляхом регулювання державою.

Розглядаючи це питання, варто звернути увагу на такі основні характеристики права на житло:

1) соціальна важливість – право на житло є одним з основних соціальних прав, оскільки гарантує забезпечення людей житлом – основним елементом життєвого простору та умовою для реалізації інших прав;

2) правова охорона – право на житло охороняється з боку держави, і це означає, що воно забезпечується законами, які визнають його як основне право людини;

3) обмеженість – право на житло не є абсолютним правом, оскільки може бути обмежене іншими правами та інтересами;

4) різноманітність форм реалізації – право на житло може бути реалізоване через власність, оренду, соціальне або службове житло. Власність є поширеним варіантом у розвинених країнах, оренда підходить для тих, хто через певні обставини не може придбати власне житло. Соціальне житло призначене для осіб з низьким доходом, а службове – для військовослужбовців та представників інших державних служб;

5) міжнародний контекст – право на житло є визнаним на рівні міжнародного права, зокрема воно забезпечується такими міжнародними документами, як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.

Право на житло не лише забезпечує житлову безпеку, а й вимагає, щоб житло відповідало санітарним стандартам, зменшуючи тим самим ризики для здоров'я і навантаження на медичну систему. Як частина соціальної політики воно допомагає рівномірно розподілити ресурси, знижуючи соціальну напругу і забезпечуючи доступ до житла для всіх груп населення. Крім того, право на житло сприяє збереженню культурної спадщини шляхом захисту традиційної архітектури та підтримці історичної спадщини.

---

¹ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 21.06.2023).

Відсутність можливості забезпечити себе житлом може мати серйозні негативні наслідки, впливаючи на соціальну вразливість людини, збільшуючи ризик бідності та безробіття. Це також може призвести до формування «гетто» з низькими стандартами житла та обмеженим доступом до соціальних послуг. Крім того, безпритульність може мати серйозні наслідки для здоров'я людини та її можливостей у соціумі, обмежуючи доступ до чистої води, санітарії, роботи й освіти. Така ситуація не лише погіршує життя окремих осіб, але й створює додаткові соціальні та економічні виклики для суспільства в цілому.

Отже, забезпечення права на житло є важливим елементом забезпечення достатнього життєвого рівня людини, оскільки житло впливає на її здоров'я, безпеку та комфорт. Недостатня доступність до житла і неприйнятні житлові умови можуть мати серйозний негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я людини, а також на її соціальну й економічну інтеграцію.

Право на житло тісно пов'язане із правом на достатній життєвий рівень. Це питання врегульоване в міжнародних документах і законодавстві більшості країн світу. Згідно з міжнародними стандартами право на житло є необхідним елементом для забезпечення достатнього життєвого рівня. У ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права йдеться про те, що кожна людина має право на прийнятні житлові умови, враховуючи доступність, прийнятність, безпеку й оснащеність¹. Держави – учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зобов'язані забезпечувати реалізацію права на житло для своїх громадян, враховуючи запобігання безпритульності та створення доступних, прийнятних вартостей і безпечних житлових умов для всіх.

Європейська соціальна хартія також містить положення, які стосуються права людини на доступ до житла. У ст. 31 Хартії зазначено, що кожна особа має право на достатній житловий простір. Держави-учасниці повинні вживати необхідних заходів для забезпечення реалізації цього права². Крім того, ст. 16 Хартії містить положення про соціальні та економічні права, зокрема право на соціальний захист і на допомогу у випадку безробіття. Ми вважаємо, що ці положення впливають на реалізацію права на житло, оскільки бідність і безробіття можуть бути причиною відсутності житла у деяких людей.

---

¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 21.06.2023).

² Європейська соціальна хартія (переглянута) : від 03.05.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 21.06.2023).

Згідно з процедурою, передбаченою Європейською соціальною хартією, країни-учасниці мають розробляти і виконувати програми, спрямовані на забезпечення реалізації права на житло. Вони також зобов'язані забезпечувати відповідний контроль за виконанням цих програм і звітувати про їхні досягнення.

Аналіз національного законодавства у сфері забезпечення права людини на житло слід розпочати зі ст. 47 Конституції України, згідно з якою кожна особа має право на житло, що задовольняє індивідуальні потреби людини та потреби її сім'ї, якого вона не може бути позбавлена без законних підстав¹. Основний Закон встановлює державну підтримку стосовно забезпечення громадян житлом, особливо для соціально вразливих груп. Держава має забезпечити доступ до житла через спеціальні програми, пільги та підтримку тим, хто не може це зробити самостійно.

Житловий кодекс України є ключовим законодавчим актом у сфері житлових відносин. Він визначає права й обов'язки громадян і держави щодо забезпечення права на житло. Відповідно до цього Кодексу це право підтримується розвитком житлового фонду, справедливим розподілом жилої площі та можливістю грошової компенсації. Розділ III Житлового кодексу України регулює процедури надання жилих приміщень, їх використання та захист прав громадян при порушеннях умов користування².

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає компетенцію органів місцевого самоврядування щодо забезпечення населення житлом та благоустроєм міст і сіл. Згідно зі ст. 30 цього Закону вони мають компетенцію вести облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, розподіляти комунальне житло та вирішувати питання використання нежилых приміщень у комунальній власності³.

Проте, незважаючи на наявність в Україні ефективного житлового законодавства, це не є гарантією вирішення проблеми забезпечення населення достатнім та якісним житлом. Зумовлено це тим, що поряд із наявністю законодавчого регулювання важливими є

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.06.2023).

² Житловий кодекс України : Закон України від 30.06.1983 № 5464-Х // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 21.06.2023).

³ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 21.06.2023).

гнучкість його застосування, а також урахування особливостей економічного стану країни, демографічних, соціальних та інших чинників.

Тож варто перейти до аналізу практичного стану житлового забезпечення населення в Україні. Ще до війни Україна стикалася з великими викликами в цій сфері. Житлова проблема була одним із найгостріших соціальних питань, які вимагали невідкладного вирішення. За даними досліджень, від 8 до 63 % українських домогосподарств потребували покращення житлових умов [1; 2].

У 2021 р. в Україні було виявлено приблизно 45,6 тис. житлових будинків у незадовільному стані та понад 17 тис. в аварійному стані. Загальна площа старого житла становила понад 3,3 млн м², а аварійного – понад 1,1 млн м²¹. Ці будинки були домівкою для 54,8 тис. і 11,7 тис. осіб відповідно.

До початку війни уряд зосередив увагу на розробці стратегій, спрямованих на забезпечення доступного та соціального житла для населення. Крім того, було намічено формування вимог до покращення комфорту та якості сучасних житлових приміщень. Однак відповідальність за вирішення житлових проблем в основному була перекладена на самі домогосподарства.

У 2021 р. у великих містах України близько 249 тис. осіб все ще очікували на отримання свого житла. Це підкреслює нагальність проблеми житлового забезпечення в Україні².

Неспровокована повномасштабна агресія російської федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., призвела до значних людських і матеріальних втрат. Від початку російського вторгнення майже третина українського населення була змушена залишити свої домівки. На сьогодні це є найбільшою глобальною кризою, пов'язаною з переміщенням осіб. Понад 7,1 млн людей залишаються у статусі внутрішньо переміщених осіб через війну. Згідно з оцінками гостру потребу в гуманітарній допомозі та захисті сьогодні відчувають 15,7 млн людей³.

Відповідно до даних Звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань унаслідок військової агресії росії проти України за рік від

---

¹ Житловий фонд за регіонами у 2020 році // Державна служба статистики України : офіц. сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/zf/zf_reg/zf_reg_20_ue.xls (дата звернення: 21.06.2023).

² Нерухомість: скільки людей в Україні стоїть у квартирній черзі // Слово і Діло : сайт. 04.03.2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/04/infografika/suspilstvo/nerухomist-skilky-lyudej-ukrayini-stoyit-kvartyrnij-cherzi> (дата звернення: 21.06.2023).

³ Ukraine Situation: Refugees from Ukraine across Europe – 2022-06-16 // Operational Data Portal : сайт. URL: <https://data.unhcr.org/fr/documents/details/93690> (дата звернення: 21.06.2023).

початку повномасштабного вторгнення збитки від руйнування житлового фонду на загальну суму прямих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі становлять понад 143,8 млрд дол. Із цієї суми значна частина припадає на житлові будівлі – 37,3 %, або 53,6 млрд дол., а також на інфраструктуру – 25,2 %, або 36,2 млрд дол. Житловий сектор, безсумнівно, є одним із найбільш постраждалих від військових дій. Згідно з даними KSE Institute близько 153,86 тис. будівель було зруйновано або пошкоджено, враховуючи 136 тис. приватних будинків, 17,5 тис. багатоквартирних будівель та 0,3 тис. гуртожитків. Такі руйнування призвели до того, що житло близько 1,3 млн домогосподарств (для близько 3,2 млн осіб) стало непридатним для проживання¹.

Найбільш постраждалими серед регіонів України є Донецька, Харківська, Луганська, Миколаївська, Запорізька, Київська та Чернігівська області. Серед міст, які постраждали найбільше, – Маріуполь, Харків, Чернігів, Северодонецьк, Лисичанськ, Суми, Рубіжне, Ізюм, Миколаїв, Бахмут, Волноваха. У Северодонецьку, за попередніми оцінками, пошкоджено 90 % житлового фонду.

Так, на 17-й день війни голова Донецької обласної військової адміністрації П. Кириленко в ефірі новин зробив заяву про те, що міста Волноваха Донецької області фактично не існує: «Волноваський район налічував до війни 24 лютого понад 100 тисяч населення. Звичайно, більшу частину евакуювали, тому я про це і кажу, що Волновахи з її інфраструктурою як міста вже не існує. Бої йдуть за територію, щоб не дати ворогу зімкнути кільце і досягти тактичних і стратегічних планів»².

Вирішення проблеми знищеного або пошкодженого в ході бойових дій житлового фонду України вимагає глибокого і системного підходу. Перспективним напрямом у вирішенні цієї проблеми є самостійне забезпечення житлом. Це може містити в собі придбання нового житла, ремонт пошкодженого або заміну непридатного до використання. Важливо створити умови, за яких люди мали б достатньо ресурсів та можливостей для самостійного вирішення своїх житлових проблем [3, с. 127].

---

¹ Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення // Kyiv School of Economics : сайт. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report-1.pdf (дата звернення: 21.06.2023).

² Про ситуацію на Донеччині. Стисло й оперативно : відео // Facebook : соц. мережа. 12.03.2022. URL: <https://www.facebook.com/pavlokyrylenko.donoda/videos/386909893248663/> (дата звернення: 21.06.2023).

Також необхідно забезпечити достатнє фінансування для відновлення житлового фонду. Це може включати в себе державні субсидії, позики або інші форми підтримки. Варто створити спеціальні фонди або програми, які б концентрували ресурси на відновленні пошкодженого житла.

У своїй статті «Житлова політика як пріоритет розвитку територіальних громад України в умовах війни та післявоєнної відбудови» І. Хожило, доктор наук з державного управління, акцентує увагу на важливості житлової політики в контексті воєнного стану та постконфліктного відновлення. Вона вказує на роль модульних містечок як інструменту житлової політики, особливо в безпечних та деокупованих регіонах, які отримані від Польщі через гуманітарну допомогу. Це свідчить про важливість міжнародної співпраці в умовах війни та відновлення після неї. І. Хожило також висвітлює роль державних програм, таких як «Оселя», яка надає доступне іпотечне кредитування для українців, що бажають покращити свої умови проживання [4, с. 56].

Б. Данилишин, як і І. Хожило, вважає, що відновлення житла є ключовим чинником в управлінні внутрішньою міграцією, враховуючи трудову. На його думку, це сприятиме відновленню найбільш постраждалих регіонів, стимулюючи їхній розвиток [5]. Науковець вказує на важливість швидкого будівництва житла, яке відповідало б конкретним потребам кожного регіону, міста або громади. Це не лише забезпечить людей житлом, але й створить ринок збуту для вітчизняних підприємств, що сприятиме економічному розвитку.

Крім того, відновлення житла може стимулювати локальний ринок праці, створюючи нові робочі місця та сприяючи зниженню безробіття. Це особливо важливо для постраждалих від війни регіонів, де рівень безробіття може бути високим.

Погоджуючись із точкою зору Б. Данилишина та І. Хожило щодо ключової ролі відновлення житла в управлінні внутрішньою міграцією та стимулюванні розвитку постраждалих регіонів, варто навести деякі дані з досліджень І. Крилової, яка акцентує увагу на важливості ефективного процесу оцінювання та відновлення пошкоджень. Науковиця вказує на проблеми з чинними механізмами оцінки, які наразі є досить складними та вимагають надто багато часу, тож вона пропонує їх спрощення та пришвидшення через дерегуляцію. Зокрема, І. Крилова пропонує відмову від надмірних регуляторних обмежень і непотрібних процедур контролю. У межах реалізації проєктів, що фінансуються міжнародними організаціями, дослідниця пропонує впровадити спрощені механізми оцінки та експертизи, зокрема через акредитованих спеціалістів, а також спрощені процедури затвердження та проведення експертизи проєктно-кошторисної

документації. Ці пропозиції спрямовані на забезпечення ефективного відновлення житлового фонду та створення сприятливих умов для економічного розвитку постраждалих регіонів [6, с. 50].

У цілому погоджуючись з думкою І. Крилової, вважаємо за необхідне зазначити, що дерегуляція не повинна порушувати стандарти якості чи шкодити екології та місцевим громадам. Тому спрощення процедур вимагає обережного підходу від регуляторів для забезпечення якісного відновлення.

Важливим аспектом стосовно вирішення проблеми відновлення житлового фонду є також робота з не зданими в експлуатацію житловими об'єктами, які зазнали пошкоджень унаслідок бойових дій. У цьому контексті О. Ковтун закликає уряд розробити специфічні механізми для забудовників, які зазнали збитків від бойових дій. Це може включати в себе компенсації за знищене майно та пільгове кредитування для відновлення пошкоджених об'єктів. Такі заходи сприятимуть залученню забудовників до відновлення житлового фонду, можливо, через надання земельних ділянок як форми компенсації. О. Ковтун також пропонує створення державної програми для завершення недобудованих об'єктів, особливо в ситуаціях банкрутства забудовників. Для цього він рекомендує використання цифрових інструментів для ідентифікації таких будівель і визначення термінів для їхнього завершення [7, с. 40].

Позиція О. Ковтун щодо компенсацій та пільгового кредитування для забудовників здається нам переконливою. Такий підхід може активізувати приватний сектор у відновленні, забезпечуючи фінансування. Завершення недобудов вважається ефективним посвідченням вирішення житлового питання та проблеми зайнятості громадян. Також слушною є думка вченого стосовно використання цифрових інструментів для сприяння прозорому контролю.

Важливу роль відіграє міжнародна підтримка. Оскільки масштаби знищення житла є значними, допомога від міжнародної спільноти може виявитися критично важливою. Варто активно залучати міжнародні організації та донорів, які можуть надати фінансову підтримку, технічну допомогу або підтримку у формуванні державної політики в соціальній сфері.

Крім довгострокового будівництва нового житла для громадян є також і більш оперативні заходи. Оперативне забезпечення тимчасового житла є критичним під час екстрених евакуацій, наприклад, із районів бойових дій. Швидко вирішення цієї проблеми часто полягає у використанні наявних приміщень, наприклад, шкіл чи спортивних залів, навіть з мінімальними зручностями. Це не тільки ефективно, але й економічно вигідно, оскільки використовуються наявні ресурси та волонтерська допомога. Україна успішно застосувала цю

практику, розміщуючи тисячі переселенців у таких умовах. Наприклад, в Ужгороді на початок березня 2022 р. у школах та спортивних об'єктах було розміщено близько 5 тис. осіб¹.

Водночас важливо пам'ятати, що хоча такий підхід є ефективним у короткостроковій перспективі, він не може вважатися довгостроковим вирішенням проблеми, оскільки такі притулки часто не забезпечують комфорту та приватності. Довготривале перебування в них може викликати стрес і впливати на нормальну роботу закладів, де вони розташовані. Це може призвести до додаткових соціальних та економічних проблем у громадах, що вже й так відчувають тиск від наслідків конфлікту.

Обсяг роботи, який потрібно виконати для відновлення житлового фонду, перевищує можливості будь-якого одного сектора, тому активне співробітництво з приватним сектором може стати джерелом додаткових ресурсів, експертизи та інновацій. У цьому аспекті слід відмітити значний внесок громадських ініціатив. Зокрема, варто згадати про всеукраїнський проєкт «Росія заплатить» від KSE Institute². Він містить у собі фіксацію збитків та передачу інформації про них в цифровому форматі безпосередньо від приватних осіб, які постраждали внаслідок війни.

Окремо слід відмітити нову регіональну платформу @tviyDimKharkivBot, розроблену ІТ-компанією Sigma Software³. Ця платформа становить централізований цифровий інструмент для перевірки стану житлового фонду. Завдяки цьому сервісу жителі Харкова мають можливість перевірити стан своїх будинків і визначити, чи залишилися вони неушкодженими після військових дій. Така ініціатива є прикладом використання новітніх технологій для реагування на гуманітарні виклики, що виникли внаслідок війни.

Висновки

Важливість права на житло неможливо переоцінити, оскільки воно є одним з основних елементів достатнього життєвого рівня. Відповідно до міжнародного та національного законодавства Україна зобов'язана забезпечувати право кожної людини на достатній

---

¹ Штука Н., Граждан О. Через війну мільйони українців переїхали на Західну Україну. Як зросли ціни на житло у Львові, Ужгороді, Чернівцях та інших містах // Forbes.ua : сайт. 16.03.2022. URL: <https://forbes.ua/inside/velike-pereselennya-yak-zminilisya-tsini-na-orendu-zhitla-v-zakhidnoukrainskikh-mistakh-16032022-4709> (дата звернення: 21.06.2023).

² Росія заплатить : сайт. URL: <https://damaged.in.ua/> (дата звернення: 21.06.2023).

³ Ковтун М. Як харків'яни можуть перевірити стан свого житла у Харкові // Speka : сайт. 10.06.2022. URL: <https://speka.media/sigmaoftware/yak-harkiviyani-mozut-pereviriti-vm4x3v> (дата звернення: 21.06.2023).

життєвий рівень, враховуючи право на житло. Однак на практиці реалізація цих норм виявилася складною, особливо в умовах війни.

Широкомасштабна військова агресія росії, що розпочалася 24 лютого 2022 р., призвела до значних руйнацій житлового фонду, особливо в зоні бойових дій, що стало причиною масового внутрішнього переселення. Дефіцит житла, постійно зростаючі ціни на оренду та проблеми з адаптацією переселенців до нових житлових умов стали серйозним викликом для українського суспільства та держави.

Основними напрямками у вирішенні житлової проблеми є самостійне забезпечення житлом, що передбачає придбання нового житла, ремонт пошкодженого або заміну непридатного до використання. Держава відіграє важливу роль у наданні допомоги в цьому процесі, враховуючи фінансову підтримку (субсидії, позики), технічну допомогу та консультації. До компетенції держави також входить координація допомоги від міжнародних організацій, волонтерських груп, будівельних компаній, меценатів, а також розподіл добровільних внесків від приватних осіб та організацій.

Таким чином, вирішення житлового питання в контексті військового конфлікту вимагає активної діяльності як на рівні окремих громадян, так і на рівні держави, що містить у собі взаємодію з міжнародними партнерами, приватним сектором і громадськістю.

Список бібліографічних посилань: 1. Клименко Ю. А. Соціальне відторгнення в житлових умовах населення України : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.07. Київ, 2021. 165 с. 2. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання / А. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін. Київ : ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, 2020. 257 с. 3. Реут А. Г., Когатько Ю. А. Житлова проблема в Україні на тлі війни 2022 року. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. Вип. 3 (49). С. 123–144. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2022.03.123>. 4. Хожило І. Житлова політика як пріоритет розвитку територіальних громад України в умовах війни та післявоєнної відбудови. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 53–57. DOI: <https://doi.org/10.51547/prpp.dp.ua/2023.1.8>. 5. Данилишин Б. Як держава може підтримати бізнес в умовах війни // *Економічна правда* : сайт. 20.03.2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/20/684363/> (дата звернення: 21.06.2023). 6. Крилова І. І. Необхідність дерегуляції процесів в рамках відновлення пошкодженого житлового фонду та критичної інфраструктури // *Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–28 квіт. 2022 р.) : у 2 т. / уклад. Т. О. Мельник. Київ : ДЗВО «УМО» НАПН України, 2022. Т. 2. С. 49–51. 7. Ковтун О. А. Організаційні механізми відновлення житлового фонду України у поствоєнний період // *Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в Україні* : матеріали

Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–28 квіт. 2022 р.) : у 2 т. / уклад. Т. О. Мельник. Київ : ДЗВО «УМО» НАПН України, 2022. Т. 2. С. 38–41.

Надійшла до редколегії 22.06.2023

Прийнята до опублікування 26.07.2023

Maltsev V. V. The right to housing as a component of the right to an adequate standard of living: issues of implementation amidst Ukraine's housing stock destruction and solutions

This article presents a comprehensive analysis of the right to housing, framing it as an essential component of the broader right to an adequate standard of living. Situated within the context of international human rights norms, the article scrutinizes how these global standards influence and shape Ukrainian legislation. It argues that national laws should aim not merely to provide a basic minimum but to ensure a dignified standard of living that encompasses the full range of capabilities necessary for individuals to function effectively in society.

The study delves deeply into the multifaceted nature of the right to housing, examining its various components and dimensions. It highlights the acute challenges that Ukraine faces in implementing this right, particularly in light of the extensive damage to the country's housing stock due to Russian aggression. The article emphasizes the pressing need for a holistic and multi-disciplinary approach to address the complex issue of restoring damaged housing and constructing new dwellings to replace those that have been destroyed.

Furthermore, the article underscores the pivotal role that both the private sector and international aid organizations must play in Ukraine's post-war reconstruction efforts. It posits that solving the housing crisis is not an isolated endeavor but is intrinsically linked to broader social protection mechanisms, issues of population displacement, and the overall quality of life for Ukrainian citizens. The study suggests that a multi-stakeholder approach, involving governmental agencies, non-governmental organizations, and international partners, is crucial for addressing the intricate challenges posed by the housing crisis.

In summary, this scholarly article offers a nuanced understanding of the right to housing within the Ukrainian context, influenced by international human rights standards. It advocates for a multi-dimensional and collaborative approach to tackle the housing crisis, emphasizing the interconnectedness of housing with broader social, economic, and ethical considerations. The study serves as a valuable resource for policymakers, scholars, and practitioners interested in understanding and addressing the complexities of housing rights in post-conflict settings like Ukraine.

Key words: human rights, international standards, standard of living, implementation, right to housing, social protection, housing stock destruction, internal displacement of population.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.78.025

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.3>

Володимир Андрійович Кройтор,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільного права та процесу (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-1849-5721>,

e-mail: kroytor@ukr.net

**ПРАВОВА ОХОРОНА АВАТАРА ЯК НЕТИПОВОГО ОБ'ЄКТА
АВТОРСЬКОГО ПРАВА**

Розкрито особливості правової охорони аватара як нетипового об'єкта авторського права. Визначено, що, незважаючи на особистий зв'язок певної людини з аватаром, співвідносити його із суб'єктом правовідносин зараз усе ще є недоцільним, він може розглядатися лише як об'єкт права, зокрема як нетиповий об'єкт авторського права. Аватар є особливим цифровим утворенням, яке співвідноситься з певною особою, наприклад: персонаж комп'ютерної гри, прив'язаний до конкретного користувача-гравця; профіль у соціальних мережах людини; комп'ютерна (електронна, цифрова) копія людини. Запропоновано визначати такі правові ознаки аватара: наявність цифрової об'єктивної форми; оригінальність; унікальність (можливість співвідносити аватар із конкретною людиною, що завжди є неповторною); наявність правомірного доступу до користування аватаром.

Ключові слова: аватар, авторсько-правова охорона, об'єкт, нетиповий, оригінальність, об'єктивна форма.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Поширення виникнення суспільних відносин в інтерактивному інформаційному середовищі ставить перед правниками низку науково-практичних завдань щодо електронного документообігу, криптовалюти, засобів спілкування між суб'єктами. Із появою віртуальних світів (метавесвіту) нагальним є визначення аватара як правової категорії. Юридична спільнота у світі ще не визначила його правову природу, зокрема в аспекті права власності, охорони персональних даних, права інтелектуальної власності тощо. Глобальність проблематики підкреслюється заходами уряду Японії, який 26 січня 2023 р.

організував публічно-приватну онлайн-зустріч для обговорення прав на портрети та іншу інтелектуальну власність у метавесвіті. Так, пропонувалося встановлювати правову охорону аватара, що копіює обличчя користувача, на підставі правових норм щодо захисту портрета фізичної особи [1]. Водночас виникає складність визначення аватара як суб'єкта чи об'єкта правовідносин. Незважаючи на особистий зв'язок певної людини з аватаром, співвідносити його із суб'єктом правовідносин зараз все ще є недоцільним, адже в майбутньому може постати і таке питання. Для сучасного стану правовідносин аватар можливо співвідносити з об'єктом прав, зокрема з об'єктами авторського права. Тому актуальним для вирішення низки наукових і практичних завдань у сфері функціонування кіберпростору є визначення особливостей правової охорони аватара як нетипового об'єкта авторського права.

Стан дослідження проблеми

До проблематики визначення правової природи аватара звертаються дослідники різних країн. Так, Б. Ч. Чеонг розглядає аватар з різних правових інституцій як об'єкт корпоративної вуаї права інтелектуальної власності. Він наголошує, що у короткостроковій перспективі потенційні правові проблеми в метавесвіті враховуватимуть сфери захисту даних і конфіденційності, прав інтелектуальної власності та особистої шкоди (стосовно домагань і тілесних ушкоджень). Такі проблеми можна вирішити за допомогою наявних правових норм у сфері права інтелектуальної власності, а також права захисту споживачів [2, с. 355]. О. Є. Мічурін звертає увагу, що у цивільному праві значного поширення набувають віртуальні блага, їх правове регулювання має бути закріплене в оновленому Цивільному кодексі України [3, с. 99]. Дійсно, сучасні технологічні можливості дають можливість створювати нові об'єкти, зокрема у формі 3D-моделей (наприклад, аватар людини), і ці процеси потрібно і далі досліджувати. На думку О. Є. Аврамової, *homo virtualis* – це штучне утворення у формі цифрового об'єкта, зокрема ігрового персонажа, аватара, віртуального профілю, та є результатом інтелектуальної, творчої праці [4, с. 108]. Наведений підхід є достатньо широким, тому є підґрунтям для наукової дискусії щодо дослідження віртуальної особистості в аспекті правових засад права інтелектуальної власності. Т. Т. Очо доводить, що кожен аватар може вважатися спільною роботою постачальника гри та користувача, його також слід вважати внеском у колективну роботу (гра в цілому), і саме у цьому простежується найкращий баланс між інтересами постачальника ігор та гравців [5, с. 991]. Такий підхід потребує більш детального правового аналізу. Аналізуючи наведені позиції дослідників, можна стверджувати, що в юридичній літературі закладені окремі засади

щодо можливих напрямів правового регулювання аватара як об'єкта прав, адже на законодавчому рівні не закріплено визначення та суб'єктивні права щодо аватара. Крім того, юридична спільнота так і не сформувала єдиного підходу стосовно правової природи аватара, зокрема аватар не було досліджено як нетиповий об'єкт авторського права, а тому такий підхід потребує окремого наукового опрацювання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення правової охорони аватара як нетипового об'єкта авторського права. Для досягнення мети поставлені такі *завдання*: розкрити визначення аватара як правової категорії; встановити правові характеристики аватара, що дають змогу його співвідносити з нетиповими об'єктами авторського права; надати пропозиції щодо правової охорони аватара в межах авторського права.

Наукова новизна дослідження

Під час дослідження планується отримати результат щодо визначення аватара як нетипового об'єкта авторського права, встановити й охарактеризувати оригінальність і об'єктивну форму аватара, що дозволить співвідносити аватар із нетиповими об'єктами авторського права, підкреслити нетиповість аватара як об'єкта авторських прав.

Виклад основного матеріалу

Поняття аватара не міститься в українському законодавстві. Лінгвістичне тлумачення аватара охоплює такі підходи до цього феномена: в індійській міфології – реальне втілення божества; невелике зображення (фотографія або малюнок), яке користувач форуму чи блогу використовує разом із ніком (псевдонімом); відображається у профілі зареєстрованого користувача форуму або сайту; може бути як фотографією, так і якоюсь картинкою, яка відображає суть користувача і допомагає максимально правильно створити перше враження у співрозмовника¹. Виходячи з наведеного можна зробити висновок, що аватар у сучасному суспільстві є особливим утворенням, яке співвідноситься з певною особою. При цьому аватар може не збігатися із зовнішнім виглядом людини, яка його використовує, а може бути повністю ідентичним.

Сучасні технології дають змогу створювати об'ємні аватари, що співвідносяться з виглядом, розміром звичайної людини. Фахівці з технічних наук зазначають, що програма CLO 3D, продукт компанії CLO Virtual Fashion, дозволяє одягати віртуальний одяг на комп'ютерну

---

¹ Аватар // Словник.UA : сайт. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=аватар> (дата звернення: 22.05.2023).

3D-модель людини – так званий аватар, а також точно відтворювати фактуру та фізичні властивості 23 видів тканини [6, с. 83]. Додамо і такий приклад щодо можливостей сучасної побудови і використання аватара. Так, улітку 2022 р. Президент України Володимир Зеленський «перетворився» на аватара та виступив на чотирьох технологічних виставках: Founders Forum у Лондоні, Brilliant Minds у Стокгольмі, The Next Web в Амстердамі та VivaTech у Парижі. Це стало можливим завдяки канадській компанії ARHT [7]. Наведене свідчить, що аватар може розглядатись як комп'ютерна модель людини щодо її зовнішнього вигляду. Водночас додавання певних психологічних властивостей людини можуть із часом створити світ віртуальних людей, так званих *homo virtualis*.

На думку О. Є. Аврамової, *homo virtualis* – це віртуальна особистість, що реалізує свою ідентичність у цифровому середовищі та є умовним учасником суспільних відносин [4, с. 108]. Із цим можна погодитися, оскільки аватар має властивості ідентифікації та з точки зору правової природи матеріальних речей має певну умовність й унікальність, що властива об'єктам права інтелектуальної власності. Унікальність об'єктів інтелектуальної власності полягає в тому, що вони втілюються у матеріальну річ, проте водночас існують у нематеріальній формі оригінальної ідеї, яка виявляється в особливостях створення конкретного об'єкта, його сутності, структури та призначення [8, с. 130]. При цьому оригінальність об'єкта авторського права законодавством визначена як ознака (критерій), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору (п. 35 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права»)¹. Отже, аватар може розглядатись як комп'ютерна модель людини, що дозволяє ідентифікувати певну людину з її віртуальним відтворенням. Він може створюватися власною творчою працею користувача або моделюватися з елементів, які запропоновані розробниками комп'ютерної гри чи відповідного віртуального середовища. Під час розробки аватара він отримує здебільшого певні унікальні ознаки, зокрема зовнішній вигляд, можливість специфічно рухатися, мати особливу реакцію на певні обставини тощо. Унаслідок розробки унікального аватара виникає оригінальний об'єкт, стосовно якого можуть виникати відповідні права (особисті немайнові права, права інтелектуальної власності).

---

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 22.05.2023).

Варто наголосити, що в юридичних джерелах досі не визначена єдина позиція щодо розуміння аватара. Таке становище цілком природне, оскільки він є новим об'єктом, стосовно якого лише починають формуватися правовідносини, а отже, і наукові думки. Звернемося до аналізу окремих наукових позицій стосовно тлумачення аватара. Т. Т. Очо розкриває аватар як віртуальне представлення чи альтер-его користувача або персонаж у віртуальному світі гри. Дослідник виокремлює такі характеристики аватара: 1) зовнішній вигляд має відмінний візуальний вигляд, може мати характерний зовнішній вигляд; 2) динаміка рухів; 3) манера та послідовність дій, що відрізняють його від інших персонажів гри; 4) специфіка мовлення та спілкування [5, с. 962]. У наведеному підході більше враховується можливість використання аватара у комп'ютерних іграх, адже він може використовуватися у промисловому дизайні, публічних виступах і промовах. Наприклад, компанія Microsoft запатентувала технологію, яка дозволить створити віртуальну копію конкретної людини. Документ від 1 грудня 2020 р. опублікували в Офісі з патентів і товарних знаків США (USPTO), а саму заявку подали на реєстрацію ще у 2017 р. Для того щоб створити віртуальну особистість конкретної людини, розробники збиратимуть усі доступні про неї дані: фото, відео та записи голосу, поширені у соціальних мережах, публікації, електронні листи, рукописні матеріали тощо [9]. Також у світі існує кілька стартапів, що пропонують людям створити власний digital: компанія Eter9 створила соцмережу на базі штучного інтелекту, яка постійно навчається у користувачів і поступово створює для них віртуальних двійників. За задумом, цифрова копія зможе «жити» після смерті користувача і навіть діяти від його імені. Проєкт Replika.ai пропонує користувачам віртуального друга, який завжди поруч. Як зазначають фахівці, в майбутньому цифрові копії простіше буде створити не за допомогою збору даних у соцмережах, а завдяки збору даних безпосередньо з мозку за допомогою нейроінтерфейсу. Над такою технологією працює Neuralink – стартап Ілона Маска [10]. Технологія Neuralink продемонструвала можливість передачі сигналів мозку для керування зовнішнім пристроєм через імплантований чіп. Для того щоб дії аватара могли потенційно вплинути на людину, чіп повинен мати змогу отримувати й обробляти сигнали, що надходять від аватара в метавсесвіті, і передавати їх у мозок [2, с. 469]. Отже, аватар є широким і складним поняттям, що може охоплювати як персонаж гри, прив'язаний до конкретного користувача, так і профіль у соцмережі відповідної людини, комп'ютерну копію людини.

Водночас Т. Т. Очо влучно зазначає, що аватар є віртуальним представленням користувача, тобто він має властивості щодо об'єктивного сприймання іншими особами. Відомо, що об'єктивна форма

властива для об'єктів права інтелектуальної власності. Так, матеріальне втілення твору – це його форма, доступна для сприйняття іншими людьми, яка дає змогу відтворити твір [11, с. 102]. Об'єктивна форма робить можливим однозначне сприйняття такої форми зором чи слухом людини, при цьому статичність не є релевантною характеристикою [12, с. 98]. Ураховуючи наведене, можна стверджувати, що аватар має обов'язкову ознаку об'єктивної електронної форми, що може реалізуватися у віртуальному середовищі. Ця форма може певним чином оновлюватися, але залишається незмінною головна ознака – можливість ідентифікації конкретної моделі аватара, її відмінність від подібних об'єктів.

М. А. Френкс указує, що аватари дозволяють користувачам відокремити себе від того, ким вони є насправді. Вони можуть поводитися так, як їхні користувачі ніколи б не поводитися в реальному житті, що дає змогу деяким людям спілкуватися та діяти у такий спосіб, як це було б неможливо в офлайн-світі [13, с. 224]. Цей підхід є поширеним серед дослідників-психологів, які спостерігають реакцію людей на спілкування у віртуальному середовищі. Для правової характеристики аватара наведена позиція ще раз підкреслює, що кожен аватар має власну унікальність. Така ознака ставить на рівні юридичного дослідження і питання етичності використання аватара. Так, відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» правова охорона надається винаходу (корисній моделі), що не суперечить публічному порядку загальновизнаним принципам моралі та відповідає умовам патентоздатності¹.

Водночас у Законі України «Про авторське право і суміжні права» відсутні положення щодо відповідності об'єкта авторського права вимогам публічного порядку та загальновизнаним принципам моралі. Ураховуючи активне поширення віртуальних об'єктів, частка з яких може визнаватися об'єктами авторського права, положення щодо моральності об'єкта потребує включення у законодавчі норми з авторського права. Зокрема, дії аватара у віртуальному світі можуть мати аморальні ознаки або можна ставити питання щодо моральності імплантації чипа в мозок людини для керування аватаром.

О. Є. Мічурін зазначає про таку ознаку віртуального блага, як можливість доступу. Доступ до віртуального блага відбувається через автентифікацію та авторизацію після введення логіна, пароля, виконання інших засобів ідентифікації, передбачених електронною системою доступу до віртуальних благ [3, с. 97]. Дійсно, до аватара як

---

¹ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12> (дата звернення: 22.05.2023).

до будь-якого іншого віртуального блага також потрібно отримувати правомірний доступ. Ураховуючи, що аватар – це нематеріальне благо, яке може мати матеріальну цінність для людини, то доступ до аватара не може бути відкритим. Крім того, як уже було зазначено, аватар може ідентифікуватися з певною людиною, а тому доступ до користування ним повинен мати індивідуальний характер. Окремою проблемою щодо доступу до аватара може бути ситуація, коли користувач аватара помирає. У такому випадку виникає питання щодо можливості спадкування доступу та користування аватаром. Це окрема проблематика, яка є актуальною для наукових робіт спадкового права. Можна лише припустити, що майнові права на аватар можуть бути успадковані, а також те, що у спадкоємців може виникати особливе право створювати аватар спадкодавця.

Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що в сучасних наукових дослідженнях не розкрито поняття та майже відсутня характеристика аватара. На нашу думку, аватар – це нематеріальне благо, що може охоплювати такі віртуальні об'єкти, як: персонаж гри, прив'язаний до конкретного користувача; профіль соцмережі відповідної людини; комп'ютерна копія людини, що має унікальні ідентифікаційні ознаки, оригінальність і об'єктивну форму. Для нього характерні такі ознаки: наявність цифрової об'єктивної форми, що дає змогу сприймати аватар у цифровому середовищі, оригінальність, унікальність, наявність правомірного доступу до користування аватаром.

Ураховуючи наведені характеристики, постає питання щодо співвідношення аватара з об'єктами права. Дослідники пропонують різні концепції правового регулювання щодо аватара. С. Люкчетті пропонує надати правосуб'єктності аватару в метавсесвіті, де перевага надання правосуб'єктності системі штучного інтелекту полягала б у наявності набору правил щодо прав і обов'язків між аватарами та іншими людьми. На думку вченої, це необхідно, коли робот здатний до автономного навчання та прийняття рішень, але створений лише для певних цілей і ще не настільки складний, щоб отримати статус електронної людини, як, наприклад, автономний автомобіль. Одним із можливих рішень цього може бути надання кожному штучному інтелекту статусу юридичної особи, подібного до того, що зараз надається корпораціям. Позитивними моментами є такі: відбувається реєстрація робота; виникає здатність укладати контракти один з одним і з людьми з конкретними обов'язками, що впливають із порушення таких контрактів [14]. Водночас існують і критики такої позиції [15]. Звернемо увагу, що окремо від роботів визначають і статус електронної людини. Наведене підкреслює, що феномен аватара як правової категорії полягає в тому, що він є складною категорією, яка має різний правовий режим. Проте визнавати аватар у вигляді

комп'ютерної (цифрової, електронної) людини як суб'єкт права є недоцільним. Більш точним буде відносити його до об'єкта прав, зокрема у сфері особистих немайнових прав, прав інтелектуальної власності.

Під час дослідження аватара як об'єкта прав найбільш схожою його ознакою є правовий режим права інтелектуальної власності. Так, наявність об'єктивної форми й оригінальність дають змогу співвідносити його з об'єктами авторського права, безумовно, нетиповими. Сталою позицією щодо нетиповості об'єктів у цивільному праві є думка В. І. Крата. Науковець виокремлює такі ознаки нетиповості певного феномена в цивільному праві: прояв нетиповості відбувається за наявності основного правового явища, під яке «підлаштовується» інше, що має з ним деякі спільні чи подібні риси або правові наслідки; наявність доцільності його регулювання за допомогою існуючих правових засобів, однак з урахуванням відмінностей, що не давали можливості кваліфікувати його як основне правове явище [16, с. 142]. Отже, нетиповими об'єктами в авторському праві будуть об'єкти, не визначені законодавством як типовий об'єкт. При цьому об'єкт має всі ознаки об'єкта авторського права. Саме таке положення можна поширити і на аватар.

На думку І. В. Венедиктової, особливістю персонажа відеогри як частини твору є те, що його створюють одночасно розробник сценарію відеогри, який працює над описом персонажа та визначає його роль у сценарії, і художник-дизайнер, який створює тривимірну модель персонажа згідно з нарисами художника, що створив його візуальний образ (це водночас і частина літературного твору (сценарію), і художній твір – результат праці художника-3D-дизайнера). Утім визначальною є його «літературна» природа, оскільки саме в результаті роботи сценариста створюється літературний образ. Дослідниця також наводить приклад про випадок реєстрації аватара гравця як торгової марки [17, с. 98]. Із наведеного можна зробити висновок, що аватар як персонаж гри може розглядатись як об'єкт авторського права. Водночас постає питання, якщо аватар створюється за допомогою цифрових інструментів, які пропонуються розробниками цієї комп'ютерної гри, то авторські права належать відповідним розробникам. Якщо людина зробила оригінальний внесок у розробку власного ігрового аватара, то може виникати оригінальність розробки, а отже, і авторські права.

М. В. Дубняк зазначає, що процес створення об'єкта нейромережею має багаторівневу природу, яка виявляється в такому: 1) для того щоб нейромережа створювала шаблони об'єктів, вона повинна бути натренована щодо їх виділення і компіляції (це, у свою чергу, є інтелектуальна праця програмістів, які програмували алгоритм роботи нейромережі та мають авторські права на частину програмного

забезпечення, за допомогою якого працює ця нейромережа); 2) нейромережа навчається на базі конкретних об'єктів, які також можуть охоронятися авторським правом (у випадку генерування твору нейромережею проблематично визначити оригінальний твір, з використанням якого відбувається модифікація); 3) до процесу тренування нейромережі залучено велику кількість осіб, які, наприклад, на картинках виділяють певні образи, не замислюючись при цьому, яку саме нейромережу вони тренують. Тому багаторівнева природа створення об'єктів за допомогою технологій нейромереж не робить їх самодостатніми, адже з теоретичного боку може породжувати такі режими, як співавторство, похідний твір; з практичної точки зору довести факт співавторства чи наявності ознак оригінального твору у згенерованому об'єкті проблематично [18, с. 48, 52]. Наведена позиція є, безумовно, влучною. Створення об'єктів за допомогою нейромережі, зокрема аватара у вигляді комп'ютерної копії людини, є складною справою різних людей. При цьому вказана праця має ознаки інтелектуальної, наукової, творчої діяльності. Через складність такої діяльності вона може підпадати під різні правові режими права інтелектуальної власності, зокрема авторського права та патентного права (алгоритм дій щодо розробки аватара). Виникає і проблема розмежування власного оригінального внеску у створення аватара та його модифікації за допомогою комп'ютерної програми.

Можливість подолання проблематики у сфері правової охорони аватара закладено у сучасних нормах Закону України «Про авторське право і суміжні права», йдеться про введення інституту прав особливого роду (*sui generis*). Так, відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону «неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою (програмами), охороняються правом особливого роду (*sui generis*)»¹. Аналізуючи наведене, можна стверджувати, що аватар як правовий феномен може мати різний правовий режим, залежно від наявності в його створенні ознак оригінальності. Під час виокремлення ознак оригінальності аватар може визначатись як нетиповий об'єкт авторського права. У разі згенерованості аватара права на нього можуть охоронятися інститутом *sui generis*.

Висновки

Узагальнюючи наведене дослідження щодо правової охорони аватара як нетипового об'єкта авторського права, можна зазначити таке.

1. Аватар як правовий феномен повинен розглядатись як немайнове благо у вигляді цифрового об'єкта, що розміщується у віртуальному

---

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 22.05.2023).

середовищі. Якщо аватар є комп'ютерною копією людини, то він повинен співвідносити реальну людину та її віртуальну копію, а отже, мати ідентифікаційні ознаки відповідної людини (зовнішній вигляд, мова, мімичні звички, татуювання та ін.). Персонаж гри у вигляді аватара може не співвідноситися з конкретною людиною, оскільки може бути результатом творчої діяльності окремої людини або колективу розробників. Профіль соцмережі відповідної людини може мати прив'язку до конкретної людини або може бути штучно створеним об'єктом для спілкування у цифровому середовищі.

2. Для аватара як правового феномена властиві такі ознаки: наявність цифрової об'єктивної форми (дає змогу сприймати аватар у цифровому середовищі іншими користувачами); оригінальність (кожен аватар створюється із застосуванням творчої діяльності, незважаючи на використання програмного забезпечення); унікальність (можливість співвідносити аватар із конкретною людиною, що завжди є неповторною); наявність правомірного доступу до користування аватаром. Наявність ознак оригінальності та об'єктивної форми дає змогу співвідносити аватар із нетиповими об'єктами авторського права. Водночас він розглядається як нетиповий об'єкт авторських прав, оскільки не визначається серед об'єктів авторського права, має багаторівневу та складну структуру, може забезпечуватися правовою охороною за різними правовими режимами, залежно від змісту праці розробника та складу.

3. Правова охорона аватара у межах авторського права може здійснюватися за двома правовими режимами: авторсько-правової охорони; інституту прав особливого роду (*sui generis*). Доцільним є доповнення Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначенням аватара та правами щодо нього.

4. Перспективними напрямками для подальших розвідок у цивільному праві є: питання спадкування аватара; визначення та характеристика прав на аватар у системі особистих немайнових прав; розмежування авторських прав та прав *sui generis* на аватар.

Список бібліографічних посилань: 1. Wakai T. Japan examines whether online avatars require legal protection // The Asahi Shimbun : сайт. 21.02.2023. URL: <https://www.asahi.com/ajw/articles/14829317> (дата звернення: 22.05.2023). 2. Cheong B. C. Avatars in the metaverse: potential legal issues and remedies. *International Cybersecurity Law Review*. 2022. Vol. 3. Pp. 467–494. DOI: <https://doi.org/10.1365/s43439-022-00056-9>. 3. Мічурін Є. О. Окремі проблеми приватно-правового регулювання суспільних відносин щодо інформаційних технологій (ІТ) // Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування : матеріали XXI наук.-практ. конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (м. Харків, 17 лют. 2023 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац.

акад. правових наук України, Харків. обл. осередок всеукраїн. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2023. С. 96–100. **4.** Аврамова О. Є. Номо virtualis як об'єкт цивільних правовідносин // Проблеми вдосконалення приватно-правових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав у сучасних умовах в Україні : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова (м. Харків, 16 груд. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. С. 106–110. **5.** Ochoa T. T. Who Owns an Avatar? Copyright, Creativity, and Virtual Worlds. *Vanderbilt Journal of Entertainment and Technology Law*. 2012. Vol. 14. Pp. 958–991. **6.** Дітковська О., Челик В. Характеристика вихідних даних для побудови аватара дитячої фігури в CLO 3D // *KyivTech&Fashion* : зб. тез доп. VI Міжнар. наук.-практ. конф. текстил. та фешн-технологій (м. Київ, 20 жовт. 2022 р.) / МОН України, Київ. нац. ун-т технологій і дизайну, Хмельницьк. нац. ун-т та ін. Київ : КНУТД, 2022. С. 83–84. **7.** Дзюба О. Зробили Зеленського аватаром. Бліцінтерв'ю з компанією, яка «перетворює» знаменитостей на голограми // dev.ua : сайт. 07.12.2022. URL: <https://dev.ua/news/zrobyly-zelenskoho-avatarom-blits-interviu-z-kompaniieiu-iaka-peretvoriue-znamenytostei-na-holohramy> (дата звернення: 22.05.2023). **8.** Аврамова О. Є. Система об'єктів інтелектуальної власності // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 129–132. **9.** Сітнікова І. Microsoft запатентувала технологію, яка дозволить «розмовляти» з померлими людьми. Точніше, з їхніми цифровими копіями // hromadske : сайт. 08.01.2021. URL: <https://hromadske.ua/posts/microsoft-zapatentovala-tehnologiyu-yaka-dozvolit-rozmovlyati-z-pomerlimi-lyudmi-tochnishe-z-yihnimi-cifrovimi-kopiyami> (дата звернення: 22.05.2023). **10.** Рефари І. Цифрове життя після смерті. Як віртуальні особистості допомагають пережити розлуку з померлими // Фокус : сайт. 13.03.2021. URL: <https://focus.ua/uk/technologies/476949-cifrovaya-zhizn-posle-smerti-kak-virtualnye-lichnosti-pomogayut-perezhit-razluku-s-umershimimi> (дата звернення: 22.05.2023). **11.** Харитоновна О. І. Літературні та наукові твори як об'єкти авторських прав. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 100–104. **12.** Майданик Л. Функції авторського права: поняття і зміст. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 14–18. **13.** Franks M. A. Unwilling Avatars: Idealism and Discrimination in Cyberspace. *Columbia Journal of Gender and Law*. 2011. No. 20 (2). Pp. 224–232. **14.** Lucchetti S. Why Artificial Intelligence Will Need a Legal Personality // LawCrossBorder : сайт. 22.05.2017. URL: <https://lawcrossborder.com/2017/05/22/why-robots-need-a-legal-personality/> (дата звернення: 22.05.2023). **15.** Delcker J. Europe divided over robot 'personhood' // Politico : сайт. 11.04.2018. URL: <https://www.politico.eu/article/europe-divided-over-robot-ai-artificial-intelligence-personhood/> (дата звернення:

22.05.2023). **16.** Крат В. І. Нетиповість у цивільному праві: історія та сучасність. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 1. С. 134–143. **17.** Венедиктова І. Авторське право на елементи літературного твору у комп'ютерній відеоігрі. *Право України*. 2018. № 1. С. 91–102. DOI: <https://doi.org/10.33498/loou-2018-01-091>. **18.** Дубняк М. В. Проблеми визначення правового режиму об'єктів, створених за допомогою технологій нейромереж. *Інформація і право*. 2019. № 4 (31). С. 45–53. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.4\(31\).196668](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.4(31).196668).

Надійшла до редколегії 25.05.2023

Прийнята до опублікування 28.06.2023

Kroitor V. A. Avatar legal protection as an atypical copyright object

The legal protection of an avatar as an atypical copyright object has been investigated. The originality and objective form of an avatar have been established and characterised, which will allow correlating an avatar with atypical copyright objects, and the atypicality of an avatar as an object of copyright has been emphasised.

It has been determined that the phenomenon of an avatar as a legal category is that it is a complex category which has a different legal regime. It has been noted that it is most appropriate to relate an avatar to an object of rights, in particular, in the field of personal non-property rights and intellectual property rights. Creating objects with the help of a neural network, in particular, an avatar in the form of a computer copy of a person, is a complex work of different people. At the same time, this work has signs of intellectual, scientific and creative activity. Due to the complexity of such activity, it may fall under different legal regimes of intellectual property rights, in particular copyright and patent law. An avatar as a game character can be considered as an object of copyright. If an avatar is created using digital tools offered by the developers of a computer game, the copyright belongs to the respective developers.

It has been proved that an avatar is an intangible benefit that can include such virtual objects as: a game character tied to a specific user; a social network profile of a person; a computer copy of a person with unique identification features, originality and objective form. It has the following characteristics: the presence of a digital objective form that makes it possible to perceive the avatar in the digital environment, originality, uniqueness, and the availability of legal access to use the avatar. The legal protection of an avatar within the framework of copyright may be carried out under two legal regimes: copyright protection; and the institute of rights of a special kind (sui generis). It would be appropriate to supplement the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" with a definition of an avatar and rights to it.

Key words: avatar, copyright protection, object, atypical, originality, objective form.

Дмитро Володимирович Тимошенко,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільного права та процесу (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-7008-7007>,

e-mail: timoshenkolex@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ПРО ПЕРЕДАННЯ
МАЙНОВИХ ПРАВ НА КОМП'ЮТЕРНУ ПРОГРАМУ**

Розкрито особливі аспекти укладення договору про передавання майнових прав на комп'ютерну програму. Визначено сутність і зміст договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на комп'ютерну програму як сукупність суттєвих умов, що належним чином погоджені сторонами договору. Сформульовано істотні умови договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на комп'ютерну програму згідно з Цивільним кодексом України та спеціальним законодавством України у сфері авторського права. Наголошено на відмінності предмета й об'єкта договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на комп'ютерну програму. Визначено характерні ознаки комп'ютерної програми, що дають змогу ідентифікувати її як таку. Проаналізовано форми об'єктивного вираження комп'ютерної програми. Розкрито умови договору про передавання майнових прав на комп'ютерну програму.

Ключові слова: договір передавання прав, відступлення, істотні умови, майнові права, комп'ютерна програма, правоволоділець, набувач.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасне суспільство неможливо уявити без широкого використання об'єктів права інтелектуальної власності, оскільки будь-яка сфера життєдіяльності людства міцно пов'язана із цими унікальними об'єктами. Загальновизнаним є правило, що використання третіми особами результатів інтелектуальної, творчої діяльності, до яких належить і комп'ютерна програма (далі – КП), та передавання прав на них можливо лише на підставі цивільно-правового договору. Саме тому в цій сфері укладається велика кількість цивільно-правових договорів. Однак особливості укладення таких договорів майже не розкрито в сучасному цивільно-правовому законодавстві. Хоча правове регулювання договірних відносин у сфері права інтелектуальної власності останнім часом і зазнало значних змін як термінологічного, так і змістового характеру. Фактично законодавець поширив принципи

патентного права і на сферу авторського, які сьогодні стали визначальними. Йдеться про запровадження субінституту передання (відступлення) виключного (майнового) права на твір (КП) та заміну авторських договорів ліцензійними договорами.

Договір про передання (відступлення) майнових (виключних) прав на твір, передбачений ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права»¹ та ст. 1113 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), не є новим в українському авторському праві, але його зміст став несподіваним і неприємним сюрпризом для багатьох фахівців та вчених. Такий крок законодавця можна пояснити прагненням уніфікувати всі нормативні положення, що стосуються передання (відступлення) майнових (виключних) прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності.

Актуальність обраної тематики підтверджують і останні зміни, що відбулися в інтелектуальному законодавстві та сприяють стрімкому розвитку правовідносин у сфері передання (відступлення) виключного (майнового) права на КП. Нині ми спостерігаємо чергові зміни, які дадуть змогу здійснити науковий аналіз правової природи та місця договору щодо передання (відступлення) виключного (майнового) права на КП в системі цивільно-правових договірних зобов'язань, дослідити його особливості і розглянути основні аспекти договірного регулювання авторських правовідносин. Отже, вказані чинники вимагають осмислення та наукового опрацювання.

Стан дослідження проблеми

Передання майнових прав на КП у науці цивільного права в різних аспектах досліджувалися низкою науковців, серед яких В. С. Дмитришин, О. В. Жилінкова, І. Ф. Коваль, В. М. Крижна, А. О. Кодинець, О. С. Яворська та ін. Загалом за останні роки здійснено чимало досліджень, присвячених договорам у сфері права інтелектуальної власності. Проте багато питань залишаються дискусійними та неврегульованими. Саме тому існує необхідність окремого дослідження особливостей укладення договору про передання (відступлення) майнових (виключних) прав на КП з урахуванням сутності цього об'єкта авторського права.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження окремих аспектів та особливостей правового регулювання змісту й укладення договору про передання

---

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 15.07.2023).

(відступлення) майнових (виключних) прав на КП. У подальшому це дасть змогу сприяти більш ефективному правовому захисту авторських прав на КП та стимулювати вітчизняних розробників (авторів) до підвищення рівня активності у творчій діяльності в ІТ-сфері. *Завданнями* дослідження є аналіз правової природи договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП та визначення його місця в системі цивільно-правових договірних зобов'язань, дослідження основних аспектів договірного регулювання правовідносин у сфері передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП, виявлення позитивних і негативних моментів під час застосування такої договірної конструкції, надання їм оцінки і визначення напрямів удосконалення авторського законодавства.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано та визначено сутність і зміст договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП як сукупність суттєвих умов, що належним чином погоджені сторонами договору. Сформульовано істотні умови договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП згідно із ЦК України та законодавством у сфері авторського права. Зазначено, що істотними умовами договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП є: предмет договору; обсяг майнових прав на КП, що передаються за договором; характерні ознаки КП, що дають змогу ідентифікувати її як таку; форма договору; розмір і спосіб плати (винагороди) за договором або зазначення про безвідплатний характер договору; інші істотні умови, визначені законодавством України. Окремо зауважено, що предметом договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП є дії, спрямовані на передавання (відступлення) виключних (майнових) прав на КП повністю або частково, які мають бути зазначені в договорі. Визначено відмінність предмета й об'єкта договору щодо передавання (відступлення) виключного (майнового) права на КП.

Виклад основного матеріалу

Можливість відступлення майнового авторського права на твір, в окремих випадках на обмежений термін, передбачена в законодавстві про авторське право багатьох країн, зокрема Бельгії, Великої Британії, Франції, Скандинавських країн, Японії, Канади. У США авторські права також можуть бути повністю або частково відступлено (передано) за допомогою будь-якого акта передачі правового титулу (§ 201(d)(1) Закону США про авторське право 1976)¹. Однак за § 203(3)

---

¹ Copyright, Designs and Patents Act 1988 (Chapter 48, incorporating amendments up to the Digital Economy Act 2017) // WIPO : сайт. URL: <http://www>.

угода про відступлення авторських прав може бути припинена правододільцем у будь-який час протягом п'яти років після закінчення 35 років після публікації твору або після закінчення 40 років з дати здійснення відступлення – залежно від того, який термін спливає пізніше. Є очевидною соціально спрямованість цієї норми, що дає змогу автору чи його правонаступникам розпорядитися майновими правами на більш вигідних умовах. Зовсім інші положення містить Закон ФРН про авторське право 1965 р., де проголошується принцип невідчужуваності авторських прав. Так, відповідно до § 29 цього Закону авторське право може бути передано на виконання заповідального розпорядження або співспадкоємцям як частину спадщини. В інших випадках авторське право не підлягає передачі¹. Схожі положення закріплено у ст. 23 Закону Австрії про авторське право 1936 року².

У законодавчих актах України з 1993 року передбачалася можливість відступлення авторського права за договором. Так, ст. 27 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року № 3792-ХІІ встановлювала можливість передачі (відступлення) майнового авторського права при оформленні авторського договору³. 16 серпня 2001 року в Закон було внесено зміни, якими законодавець чомусь змінив термінологію та зазначив, що майнові права суб'єктів авторського права можуть бути передані (відчужені) повністю або частково за допомогою оформлення авторського договору⁴. При цьому майнові права, що передаються, мають бути визначені в авторському договорі. Майнові права, не зазначені в авторському договорі як відчужувані, вважаються такими, що не

---

wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=474030 (дата звернення: 15.07.2023); Copyright Act of 1976, 17 U.S.C. §§ 101 et seq. (as amended up to Public Law No. 117-81) // WIPO : сайт. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/585326> (дата звернення: 15.07.2023).

¹ Act on Copyright and Related Rights (Copyright Act, as amended up to Act of 23 June 2021) // WIPO : сайт. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/586964> (дата звернення: 15.07.2023).

² Bundesgesetz über das Urheberrecht an Werken der Literatur und der Kunst und über verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz 1936, zuletzt geändert durch das Bundesgesetz BGBl. I № 244/2021) // WIPO : сайт. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/586611> (дата звернення: 15.07.2023).

³ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (дата звернення: 15.07.2023). Втратив чинність.

⁴ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ (ред. від 16.08.2001) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed20010816> (дата звернення: 15.07.2023). Втратив чинність.

передані (ст. 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Зазначимо, що ані перша, ані друга редакції, ні подальші зміни Закону України «Про авторське право і суміжні права» не розкривали правової сутності цього договору та його зміст. Однак перша редакція була більш близькою до загальноновизнаного правового розуміння мети і сутності досліджуваного нами договору.

У чинному Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX було збережено термінологію (статті 48, 49) та фактично закріплено як результат чи мету передання виключного права на твір (КП) відчуження¹. Текст ЦК України показово не містить терміна «відчуження», законодавець вирішив уживати більш лаконічну назву договору, а саме «договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності»². Зазначимо, що видається сумнівною заміна чи усунення терміна «відступлення» у спеціальному законодавстві, що є устааленим у законодавстві, правозастосовній практиці та правовій літературі стосовно інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності, на категорію «відчуження», якою прийнято позначати мету відступлення права. Так, у ЦК України широко використовується термін «відступлення» щодо прав, які належать особі (наприклад, ст. 512). Такі приклади є численними: статті 597-12, 656, 810, 1016, 1077, 1078, 1080 ЦК України. І навпаки, термін «відчуження» широко використовується у сфері речового права стосовно відчуження майна (ст. 116 ЦК України), відчуження паю (ст. 166 ЦК України), відчуження об'єктів права власності (ст. 321 ЦК України), відчуження житлового будинку (ст. 381 ЦК України) тощо. Саме тому фіксацію в назві договору терміна «відчуження» потрібно вважати як неточність законодавця, що має бути змінена під час оновлення законодавства України у сфері авторського права, оскільки вона може створити хибне уявлення про сутність договору та прав, що передаються за ним.

Спробуємо визначити характерні особливості цього договору з того, що є на цей час. Договір про передання майнових прав на КП врегульовано ст. 1113 ЦК України, ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права»³, де за договором про передання

---

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 15.07.2023).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.07.2023).

³ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 15.07.2023).

майнових авторських прав на КП суб'єкт авторського права передає або може передати другій стороні свої майнові права (передбачені ч. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права») на КП у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу відповідно до закону та на визначених договором умовах. Відповідно метою укладення такого договору є відступлення майнових (виключних) прав на КП, тобто досягнення сторонами порозуміння задля отримання взаємної вигоди матеріального характеру шляхом покладення та наділення взаємних прав і обов'язків. Фактично за цим договором відбувається перехід майнових (виключних) прав на КП від праволодільця до набувача.

Слід зазначити, що існує думка окремих учених про можливість застосування до договору про передання (відступлення) майнових прав на результат інтелектуальної, творчої діяльності за аналогією правил про договір купівлі-продажу [1, с. 26]. Однак ст. 419 ЦК України прямо вказує, що право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного; перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ і, навпаки, перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності. Тому положення про договір купівлі-продажу не можуть застосовуватися до договору про передання (відступлення) майнових прав на КП, оскільки сутність цих об'єктів і характер прав на них є різними за своєю природою та суперечать нормам ЦК України. Втім за своєю правовою природою це цивільний договір, який укладається та виконується з урахуванням положень договірного права України.

У цивільному законодавстві немає особливих вимог до змісту цього договору, зазначено лише, що умови договору про передання майнових прав інтелектуальної власності, які погіршують становище творця відповідного об'єкта чи його спадкоємців порівняно зі становищем, передбаченим законодавством, чи обмежують право творця на створення інших об'єктів, є нікчемними (ст. 1113 ЦК України, ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права»¹). Отже, змістом договору є умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (ст. 628 ЦК України). Спираючись на принцип свободи договору (п. 3 ст. 3 та ст. 6 ЦК України), сторони вправі визначити на власний розсуд суттєві умови договору про передання майнових прав на КП, окрім тих умов, на обов'язковість яких прямо

---

¹ Там само.

вказано в положеннях актів цивільного законодавства, або коли для сторін є обов'язковими положення актів цивільного законодавства чи обов'язковість впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Відповідно зміст цього договору має вирішальне значення для правового регулювання відносин між сторонами та забезпечення належного виконання умов договору про передання майнових прав на КП. Перш за все сторонам необхідно дійти згоди стосовно істотних умов договору та зазначити їх у змісті [2, с. 36]. Відповідно цей договір має містити погоджені істотні умови, без яких він вважатиметься не укладеним.

Водночас чинним законодавством чітко не визначено істотних умов цього договору (ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 1113 ЦК України). Тобто зазначаються умови, які можуть містити договори щодо розпорядження майновими правами на об'єкт авторського права (ч. 2 ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Ураховуючи загальні положення про зобов'язання, про договір, можна зробити висновок, що істотними умовами договору передання (відступлення) майнових прав на КП є: предмет договору; обсяг майнових прав на КП, що передаються за договором; характерні ознаки КП, що дають змогу ідентифікувати її як таку; форма договору; розмір і спосіб плати за договором або зазначення про безвідплатний характер договору; інші істотні умови, що визначені законодавством України.

Предметом договору щодо передання (відступлення) виключного (майнового) права на КП є правомірні дії, спрямовані на передання (відступлення) виключних (майнових) прав на КП повністю або частково, які мають бути зазначені в договорі. Саме цього і досягають сторони за попередньою згодою та домовленістю. При цьому недостатньо, щоб його просто назвали. Предмет має бути належним чиним узгоджений сторонами. Зазначимо, що в законодавстві під предметом цього договору опосередковано вказано об'єкти і майнові права, але ми розуміємо, що це не так. Оскільки досліджуваний нами договір є правочином (правомірною дією), саме він і породжує набуття, зміну і припинення, в нашому випадку, авторських правовідносин. Самі по собі об'єкти авторського права і майнові права на них не здатні до такого реагування, лише дії щодо них впливають на авторські правовідносини. Тому слід відмежовувати предмет і об'єкт договору щодо передання (відступлення) виключного (майнового) права на КП, де предметом є дії щодо передання майнових прав на КП, а об'єктом договору – сама КП і майнові права на неї.

Відповідно до ч. 2 ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права» має бути зазначено обсяг майнових прав на КП, що передаються за договором. Крім того у ст. 49 Закону України «Про

авторське право і суміжні права» наголошено на тому, що коли передавання майнових прав на КП відбувається частково, майнові права, що не зазначені в договорі, є такими, що не передані. Ця умова є важливою для такого договору, адже дозволяє чітко визначити обсяг майнових прав на КП, що передаються. При передаванні (відступленні) майнових авторських прав повністю передається весь їхній обсяг, який визначено чинним законодавством, суб'єкт авторських прав втрачає майнові права на КП, а набувач авторських прав стає їхнім єдиним володільцем. Натомість коли передається частина прав, то істотною умовою договору також має бути повний, точний, чіткий, вичерпний перелік прав, що передаються за цим договором. При цьому під сукупністю (обсягом) майнових (виключних) прав, які передаються за договором, слід розуміти ті права, які визначені у ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та ст. 440 ЦК України. Отже, об'єктом договору про передавання майнових прав не може бути КП і майнові права на неї, яких не існувало на момент укладення договору або які не зазначені у договорі. Суб'єкт авторського права залишає за собою права, які не були передані, а набувач отримує авторські права тільки частково.

Наступна істотна умова стосується характерних ознак КП, що дають змогу ідентифікувати її як таку. КП – це набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо), які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату, зокрема операційна система, прикладна програма, виражені у вихідному або об'єктному кодах (ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права»). У ст. 20 Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначено, що охорона КП поширюється на КП, виражені у вихідному або об'єктному кодах, якщо вони є оригінальними, та надається формі вираження КП. Водночас графічний інтерфейс користувача, набір виконуваних функцій, формат файлів даних, які використовуються у КП для експлуатації її функцій, не є формами вираження КП.

КП є складним об'єктом авторського права. Характерними ознаками КП є: набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді; форма, придатна для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо); має приводити у дію комп'ютер чи інші технічні пристрої для досягнення певної мети або результату, має бути виражена у вихідному або об'єктному кодах (ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Формами об'єктивного вираження КП, у свою чергу, є: технічне завдання

(мета, принципи, структура, призначення, параметри технічних засобів тощо); опис програми (проектування програми, архітектура); допоміжний матеріал (визначальне призначення та сфера застосування; техніко-економічні і спеціальні вимоги, схема алгоритму, загальний опис алгоритму, блок-схеми, специфікації, опис завдання та інші документи); вихідний код (текст програми, написаний однією з мов програмування та доступний для сприйняття людиною); об'єктивний код (послідовність трансляції одного або більше процесів, що компілюється (трансляються) програмуючою системою) [3].

Національне законодавство визначає КП лише як об'єкти авторського права і охороняє як літературні твори (ч. 4 ст. 433 ЦК України). Авторське право на КП виникає внаслідок факту її створення, де момент створення прирівнюється до моменту первинного надання їй будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо) (ч. 1 ст. 437 ЦК України, ч. 1 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Автору чи іншому суб'єкту авторських прав не потрібно дотримуватися обов'язкових процедур щодо реєстрації своїх прав, відповідно договір передання майнових прав на КП може укладатися правоволодільцем без будь-якого підтвердження прав з його боку. Однак правоволоділець КП у будь-який час протягом строку чинності майнових авторських прав може зареєструвати такі права у державних реєстрах та в порядку, передбаченому постановою Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» від 27 грудня 2001 р. № 1756. Водночас при укладенні договору передання (відступлення) майнових прав на КП така державна реєстрація та наявність відомостей про правоволоділця програми у Реєстрі виробників та розповсюджувачів програмного забезпечення є важливою, оскільки дозволяє встановити факт належності права на КП правоволоділцю.

Суб'єктами договору про передання майнових прав на КП є правоволоділець (автор або інші фізичні чи юридичні особи, до яких перейшли майнові права на твір на підставі правочину або ст. 5 Закону України «Про авторське право і суміжні права») і набувач авторських прав. Правоволоділець як сторона договору повинен відповідати правовим вимогам щодо суб'єктного складу правочину [4, с. 397] та мати належний обсяг дієздатності та правочиноздатності.

Оскільки ЦК України не містить положень, що обмежують кількість співволоділців виключних прав, ніщо не перешкоджає можливості відступлення майнових прав на КП у частині, яким виключне право належить одному з правоволоділців. Відносини осіб, яким виключне право належить спільно, визначається угодою між ними (ст. 428 ЦК України). Тому слід виходити з наступної логічної тези: що дозволено

кільком праволодільцям, тим більше дозволено одному праволодільцю. Інакше кажучи, володілець виключного права на КП може укласти договір про передання майнового права на КП у частині своїх правових можливостей, у результаті склад співволодільців виключного права на КП може бути збільшено. У будь-якому разі договір з передання майнових прав на КП має укладатися з усіма співавторами. Усі співавтори можуть брати участь у погодженні умов і підписання договору або за спільною домовленістю це може бути доручено одному з співавторів. Але при укладенні цього договору всі співавтори повинні виявити спільну волю щодо укладення такого договору. Відповідно сторона праволодільця буде представлена множинністю осіб, які є однією стороною договору¹.

Набувач – фізична чи юридична особа, яка на підставі договору одержує виключні майнові права на КП повністю або частково у межах строку чинності прав на програму. Набувачем може бути як одна, так і більша кількість осіб. Набувач також має відповідати загальним правовим вимогам щодо суб'єктного складу договору [4, с. 387] і, відповідно, може діяти як особисто, так і через представника. Особа, що набуває майнові права на КП, стає суб'єктом авторських прав у межах набутого нею обсягу майнових прав і строку їх чинності.

Характеризуючи предмет договору про передання майнових прав на КП, необхідно наголосити, що передане виключне право може бути обтяжене укладеним раніше договором застави виключного права або ліцензійним договором чи іншим зобов'язанням. Саме тому особа, яка передає майнові права на КП, повинна надати особі, яка набуває такі права, відомості про наявність ліцензійних, субліцензійних договорів та інших прав і зобов'язань щодо прав, які передаються (ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Відповідно укладення договору про передання майнових прав на програму не впливає на чинність ліцензійних, субліцензійних договорів, які було укладено раніше, якщо інше не передбачено відповідним ліцензійним договором (ст. 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права», ст. 1113 ЦК України). Якщо передання права на КП здійснюється за наявності чинних ліцензійних договорів, праволодільць повинен поінформувати майбутнього правонаступника про укладені раніше договори й отримати схвалення на прийняття обтяжень, що пов'язані з укладеними ліцензійними договорами. Однак у

---

¹ Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності : постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 17.10.2012 № 12 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12> (дата звернення: 15.07.2023).

законодавстві відсутній порядок повідомлення про наявність чинних договорів та інших прав і зобов'язань щодо прав, які передаються, а також не передбачено правових наслідків неповідомлення набувача. Водночас під час виникнення спору суд за аналогією може застосувати ст. 659 ЦК України, яка передбачає обов'язок продавця попередити покупця про права третіх осіб на товар, де продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар, який продається (права наймача, право довічного користування, право застави тощо). У разі невиконання цієї вимоги покупець має право вимагати зниження ціни чи розірвання договору купівлі-продажу, якщо він не знав і не міг знати про права третіх осіб на товар.

Одним з актуальних моментів є питання про ціну договору. Ні в законодавстві, ні в підзаконних актах ціна договору про передання майнових прав на КП прямо не названа як істотна умова. Це може призвести до висновку, що вона такою і не є. Звісно ж, що це висновок помилковий. Спробуємо це довести.

Розглянутий договір не належить до безоплатних. Цей висновок випливає з того, що сторони переслідують майнові інтереси в IT-сфері, а також із ч. 5 ст. 626 ЦК України, де будь-який договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору. Як відомо, безоплатність відступлення КП нормативно не встановлено. Отже, ціну та її розмір треба в договорі визначити та вказати. Наприклад, ціна передання майнових прав на КП може бути прямо визначена у договорі як фіксований платіж. Сторони можуть передбачити в договорі і порядок її погодження. В останньому випадку умова про ціну вважається також виконаною. Звісно, що сторони можуть передбачити в договорі його безоплатність, проте це виглядає сумнівним, урахувавши реалії сьогодення, коли КП є одним із найцінніших об'єктів в умовах ринкової економіки. Зрештою, неможливо уявити, що в процесі переговорів перед укладенням договору про відступлення майнових прав на КП сторони не обговорили б ціну договору та не дійшли згоди щодо неї. А це також відповідно до статей 628, 623 ЦК України є ознакою істотності умови. Адже законодавець неістотними умовами визнає ті, які не обговорюються сторонами, тому що не становлять для них інтересу або передбачаються. Таким чином, фактично значення і місце ціни договору, що досліджується, дійсно не можна визначити інакше, ніж як його істотна умова. На наше переконання, умова про ціну має бути закріплена на нормативному рівні в усіх договорах про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності. Звісно, сторонами може бути і не досягнуто згоди щодо розміру плати за договором, суди, обчислюючи таку винагороду, мають керуватися положеннями постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження мінімальних

ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав» від 18 січня 2003 р. № 72 (п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав» від 4 червня 2010 р. № 5).

Слід вказати і на таку особливість договору про передання майнових прав на КП, як строк. Строк не належить до істотних умов цього договору, оскільки складно уявити, що він буде укладений у межах певного терміну. Коли йдеться про відступлення, мається на увазі один раз і остаточно майнові праві переходять від праволодільця до набувача. Відбувається зміна управомоченої особи в авторських правовідносинах. Проте самі майнові авторські права мають строки чинності. Тому під час укладення цього договору строки чинності майнових прав мають ураховуватися обов'язково. Коли сторони не домовилися про строк чинності договору, то чинність договору не може перевищувати граничних строків чинності авторських прав на КП.

Договір вважається укладеним, якщо між сторонами в необхідній формі досягнуто згоди за всіма істотними умовами договору. Тобто якщо сторони не оформили належним чином свою згоду за якоюсь істотною умовою, то договір не є укладеним з усіма наслідками, що випливають. Правочини щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права вчиняються у письмовій (електронній) формі (ч. 2 ст. 48 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), відповідно форма договору про передання майнових прав на КП є простою письмовою. Сторони можуть змінити форму договору на письмову з нотаріальним посвідченням (ст. 209 ЦК України).

Стосовно реєстрації слід пояснити таке. Відповідно до ст. 1114 ЦК України договір про передання майнових прав на КП не підлягає обов'язковій державній реєстрації, але може відбутися на вимогу праволодільця або набувача в порядку, визначеному законодавством. Закон України «Про авторське право і суміжні права» не містить вказівок щодо обов'язковості чи необов'язковості реєстрації такого договору. Порядок здійснення реєстрації передбачено постановою Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» від 27 грудня 2001 р. № 1756. Для державної реєстрації договору, що стосується права на КП, наявність Свідоцтва про реєстрацію авторського права на КП не вимагається. Відповідно можуть бути відсутні відомості про її праволодільця у Реєстрі виробників та розповсюджувачів програмного забезпечення. Проте коли ми маємо справу із зареєстрованою КП, то договір про передання майнових прав на неї також підлягає державній реєстрації на підставі постанови Кабінету Міністрів

України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» від 27 грудня 2001 р. № 1756¹.

Висновок

На підставі проведеного дослідження можна зробити деякі висновки стосовно особливих аспектів укладення договору про передання майнових прав на КП. Однозначно місце такого договору є в системі цивільно-правових договорів. Так, договір про передання майнових прав на КП передбачає, що суб'єкт авторського права передає або може передати другій стороні свої майнові права на КП у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу відповідно до законодавства та на визначених договором умовах. Метою цього договору є відступлення майнових (виключних) прав на КП, тобто досягнення сторонами згоди щодо отримання взаємної вигоди матеріального характеру шляхом покладення та наділення взаємних прав та обов'язків. Відповідно цей договір спрямовано на безповоротній перехід майнових прав на КП від правоволодільця до набувача. Змістом договору щодо передання майнового права на КП є сукупність істотних умов, що належним чином мають бути узгоджені сторонами договору. Такими істотними умовами згідно із законодавством України є: предмет договору; обсяг майнових прав на КП, що передаються за договором; характерні ознаки КП, що дозволяють ідентифікувати її як таку; форма договору; розмір та спосіб плати (винагороди) за договором або зазначення про безвідплатний характер договору; інші істотні умови, що визначені законодавством України. Предметом договору є дії, що спрямовані на передання (відступлення) майнових прав на КП повністю або частково, які мають бути зазначені в договорі. Об'єктом договору є майнові права (КП) з їхніми обтяженнями.

Безперечно, в межах однієї статті неможливо вирішити всі існуючі питання із цієї проблемної та актуальної теми, тому проведене дослідження є підґрунтям для подальших наукових пошуків у сфері авторського права та аналізу необхідності внесення змін до законодавства України у сфері права інтелектуальної власності з метою уніфікації положень і термінології, що застосовується при врегулюванні договірних відносин, пов'язаних із розпорядженням майновими правами інтелектуальної власності.

---

¹ Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються майнових прав на твір : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1756 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1756-2001-p> (дата звернення: 15.07.2023).

Список бібліографічних посилань: 1. Дмитришин В. С. Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності : конспект лекцій. Київ, 2005. 212 с. 2. Дмитришин В. С. Розпорядження майновими правами інтелектуальної власності в Україні : навч. посіб. Київ : Ін-т інтелект. власності і права, 2008. 248 с. 3. Брауде Э. Технология разработки программного обеспечения. СПб. : Питер, 2004. 655 с. 4. IT право / за заг. ред. О. С. Яворської. Львів : Левада, 2017. 470 с.

Надійшла до редколегії 18.07.2023

Прийнята до опублікування 15.08.2023

Tymoshenko D. V. Peculiarities of concluding an agreement on the transfer of property rights to a software

The article reveals the peculiarities of concluding an agreement on the transfer of property rights to a software, the analysis of current legislation in the field of disposal of rights to the results of intellectual activity, as well as the formulation of conclusions and proposals aimed at improving civil legislation in the specified field. It is noted that in recent years a lot of research has been carried out on contracts in the field of intellectual property law. However, many issues remain debatable and unsettled in the legislation of Ukraine.

The essence and content of the contract regarding the transfer (assignment) of the exclusive (property) right to the software has been analyzed and determined as a set of essential conditions duly agreed upon by the parties to the contract. The essential conditions of the contract regarding the transfer (assignment) of the exclusive (property) right to a software in accordance with the Civil Code of Ukraine and the special copyright legislation of Ukraine have been formulated. It is noted that the essential conditions of the contract regarding the transfer (assignment) of the exclusive (property) right to the software are 1) the subject of the contract; 2) the amount of property rights to the software transferred under the contract; 3) characteristic features of a software that allow it to be identified as such; 4) the form of the contract; 5) the amount and method of payment (remuneration) under the contract, or an indication of the gratuitous nature of the contract and 6) other essential conditions defined by the legislation of Ukraine.

It is established that the subject of the contract on the transfer (assignment) of the exclusive (property) right to the software is actions aimed at the transfer (assignment) of the exclusive (property) rights to the software in whole or in part, which must be specified in the contract. In fact, under this contract, property (exclusive) rights to the software are transferred from the subject of copyright to the acquirer. The difference between the subject and the object of the contract regarding the transfer (assignment) of the exclusive (property) right to the software has been determined. The characteristic features of a software that allow it to be identified as such have been separately defined. The forms of objective expression of the software have been analyzed. Such a feature of the contract on the transfer of property rights to a software as the term has also been indicated. This is because property copyrights have an expiry date. Therefore, when concluding this contract, the validity period of property rights must be taken into account. If the

parties have not agreed on the term of validity of the contract, then the term of validity of the contract cannot exceed the maximum term of validity of copyrights for a software.

It is noted that the moment of transfer of property rights is difficult to clearly define and is usually associated with a certain legal fact. It is suggested to consider two factors. First, when a software is registered, the validity of the contract must be linked to the date of its registration, i.e. the property right to the software passes to the acquirer at the time of state registration of the contract. However, when the program is not registered, the exclusive right to it passes from the right holder to the assignee at the time of concluding the contract, unless otherwise established by the contract or law.

It is argued that it is necessary to further amend the legislation in the field of intellectual property in order to unify the terminology used in the regulation of relations related to the transfer of property rights to an object of intellectual property.

Key words: contract of transfer of rights, assignment, essential conditions, property rights, software, right holder, acquirer.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.5>

Сергій Миколайович Бортник,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ (проректор);

<https://orcid.org/0000-0002-5281-6007>

ЄДНІСТЬ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТРИВАЛОСТІ ЩОРІЧНОЇ ОСНОВНОЇ ВІДПУСТКИ В УКРАЇНІ

Досліджено сучасне правове регулювання тривалості щорічної основної відпустки. Вивчено точки зору науковців щодо змісту категорії «єдність і диференціація у трудовому праві». Надано авторське визначення термінів «єдність тривалості щорічної основної відпустки», «диференціація тривалості щорічної основної відпустки». Дістало подальшого розвитку розуміння сутності єдності та диференціації тривалості щорічної основної відпустки. Запропоновано рекомендації з удосконалення норм сучасного законодавства про працю у сфері регламентації щорічної основної відпустки.

Ключові слова: відпустка, єдність, диференціація, працівник, роботодавець, трудовий договір, контракт.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право на працю та право на відпочинок є найважливішими соціально-економічними правами людини, закріпленими у статтях 43 та 45 Конституції України. Подальша регламентація зазначених прав здійснюється нормами Кодексу законів про працю України та іншими актами законодавства про працю. Як було неодноразово доведено, продуктивність трудової діяльності не в останню чергу залежить від правильно організованого чергування праці та відпочинку. Щорічні основні відпустки в Україні становлять найтриваліший час відпочинку з метою, власне, відпочинку від роботи. Користуючись сучасною негативною ситуацією у сфері зайнятості, викликаною агресією з боку росії, роботодавці скорочують установлений законодавством про працю час відпочинку, зокрема тривалість щорічних основних відпусток. Зазначене актуалізує питання необхідності комплексного наукового дослідження правового регулювання тривалості щорічних основних відпусток в Україні.

Стан дослідження проблеми

Проблемами правового регулювання щорічних відпусток займалися за часів незалежності України такі науковці, як В. Д. Авескулов, В. С. Венедіктов, А. П. Гаращенко, В. Я. Гоц, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, К. Ю. Мельник, Н. О. Мельничук, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та ін. Разом із тим сучасна ситуація накладає свої особливості на правове регулювання тривалості щорічних основних відпусток, що потребує новітнього наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є вироблення авторського підходу до розуміння єдності та диференціації тривалості щорічної основної відпустки в Україні. *Завданнями* дослідження є: вивчення точок зору науковців щодо змісту категорії «єдність і диференціація у трудовому праві»; визначення термінів «єдність тривалості щорічної основної відпустки», «диференціація тривалості щорічної основної відпустки»; розроблення пропозицій з удосконалення норм сучасного законодавства про працю у сфері регламентації щорічної основної відпустки.

Наукова новизна дослідження

Надано авторське визначення термінів «єдність тривалості щорічної основної відпустки», «диференціація тривалості щорічної основної відпустки». Дістало подальшого розвитку розуміння сутності єдності та диференціації тривалості щорічної основної відпустки. Запропоновано рекомендації з удосконалення норм сучасного законодавства про працю у сфері регламентації щорічної основної відпустки.

Виклад основного матеріалу

Час відпочинку є одним із видів часу працівника поряд із робочим часом, який передбачено законодавством про працю. Час відпочинку взаємопов'язаний із робочим часом – чим менше робочий час, тим більше час відпочинку й навпаки. Як справедливо зазначає К. Ю. Мельник, час відпочинку – це часовий проміжок, встановлений трудовим законодавством, колективним договором, угодами, трудовим договором, правилами внутрішнього трудового розпорядку, протягом якого працівник не виконує свою трудову функцію і який він може використовувати на власний розсуд [1, с. 238].

Відпустки є найтривалішим часом відпочинку працівників, передбаченим національним законодавством про працю. Вони дають змогу працівнику більш повно підійти до відпочинку, відновити працездатність, зміцнити здоров'я, а також задовольнити значущі для себе потреби та інтереси у навчанні, спорті, народженні та вихованні дітей.

Цивілізований світ приділяє значну увагу закріпленню права працівників на відпустки. Серед міжнародних документів у цій сфері слід передусім відмітити Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Європейську соціальну хартію (переглянута), Конвенцію МОП «Про оплачувані відпустки» (переглянута) № 132 (1970). Так, ст. 2 Європейської соціальної хартії (переглянутої) передбачає таку норму: «З метою забезпечення ефективного здійснення права на справедливий умови праці Сторони зобов'язуються встановити щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше чотирьох тижнів»¹. Відповідно до ст. 3 Конвенції МОП № 132 «кожна особа має право на щорічну оплачувану відпустку встановленої мінімальної тривалості. Відпустка ні в якому разі не може становити менше трьох робочих тижнів за один рік роботи»².

В Україні право на щорічну оплачувану відпустку гарантується ст. 45 Конституції України. Комплексно питання відпусток, зокрема їх тривалості, в Україні врегульовано Кодексом законів про працю України та Законом України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР. Одразу зазначимо, що законодавство не містить визначення базового поняття «відпустка», а також визначень її різновидів, що не додає розуміння відповідного нормативного матеріалу.

Найбільш поширеним видом відпусток є щорічні відпустки, які так називаються тому, що вони надаються в кожному робочому році. Передбачаються вони переважно для відпочинку та відновлення працездатності, однак працівник має право використовувати їх на власний розсуд.

На думку А. П. Гаращенко, «щорічна відпустка – це визначена законом або на його основі певна кількість календарних днів, яка складається із щорічних основної і додаткової відпусток, що надаються працівникам кожного робочого року з метою відновлення працездатності та задоволення інших життєвих важливих потреб та інтересів із збереженням за цей період місця роботи (посади) та заробітної плати» [2, с. 93–94]. З точки зору В. Д. Авескулова, «щорічна відпустка – це тимчасове вивільнення працівника від виконання ним своїх трудових обов'язків на певну кількість календарних днів, визначену законодавством чи на його основі локальними актами, актами

---

¹ Європейська соціальна хартія (переглянута) : від 03.05.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 17.06.2023).

² Конвенція про оплачувані відпустки № 132 (переглянута у 1970 році) : від 24.06.1970 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_022 (дата звернення: 17.06.2023).

соціального партнерства, з метою надання працівникові можливості відпочити та відновити свою працездатність, яке провадиться кожного робочого року зі збереженням за працівником робочого місця (посади) та його середнього заробітку» [3, с. 366].

Національним законодавством передбачені такі види щорічних відпусток: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством.

Право на щорічну основну відпустку кожен працівник може реалізовувати кожний рік. Щорічна основна відпустка надається всім працівникам без винятку, незалежно від їхнього місця роботи, трудової функції, що вони виконують, форми власності юридичної особи, строку трудового договору або контракту, за відпрацьований робочий рік. Такий рік відлічується з дня укладення відповідним працівником трудового договору (контракту). Забороняється заміняти відпустки грошовою компенсацією, крім випадків, передбачених ст. 24 Закону України «Про відпустки»¹.

Відмітимо, що сьогодні національне законодавство про працю закріплює, з одного боку, норми, які поширюються на всіх працівників, з іншого – в ньому передбачаються норми, що встановлюють відмінності у правовому регулюванні окремих аспектів трудових відносин певних категорій працівників. У юридичній літературі з огляду на це прийнято говорити про таку ознаку трудового права, як єдність і диференціація [4, с. 42; 5, с. 33–34; 6, с. 40; 7, с. 32; 8, с. 138; 9, с. 7].

Як відзначає В. В. Жернаков, для трудового права України є характерним поєднання загальних норм, що мають загальну сферу дії, і правових норм, дія яких обмежена певним колом осіб або відносин. У цьому виявляється єдність і диференціація. Усе трудове право становить єдину систему, але всередині всієї системи є відмінності. Воно єдине у своїй основі. Єдність обумовлена єдністю суті, єдністю мети правової політики, єдністю охорони праці, прав працівників, єдністю джерел права. Однак єдність не виключає, а, навпаки, передбачає диференціацію [4, с. 42]. К. Ю. Мельник відмічає, що трудове право як самостійна галузь національного права становить єдину у своїй основі, цілісну систему правових норм та інститутів, побудовану на єдиних принципах та спрямовану на досягнення єдиної мети й виконання єдиних завдань. Важливе значення для

---

¹ Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр> (дата звернення: 17.06.2023).

забезпечення єдності трудового права належить національному трудовому законодавству, передусім Кодексу законів про працю України, який покликаний комплексно регулювати трудові і пов'язані з ними відносини та забезпечувати одноманітність застосування трудових норм на всій території України для всіх працівників і роботодавців [5, с. 33–34].

Зауважимо, що сьогодні Кодекс законів про працю України й інші нормативно-правові акти законодавства про працю встановлюють однакові норми для всіх учасників трудових відносин. Так, ч. 1 ст. 75 Кодексу законів про працю України та ч. 1 ст. 6 Закону України «Про відпустки» встановлює, що щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Законодавство про працю України встановлює певні особливості правового регулювання трудових відносин окремих категорій працівників і праці у певних умовах. У юридичній літературі для позначення цього використовуються різні терміни, однаковим складником яких є слово «диференціація». Так, О. М. Ярошенко зазначає, що диференціація трудового законодавства – це поділ, розмежування його правових норм на підставі юридично значущих елементів для конкретизації загальних положень законодавства про працю до відповідних категорій працівників [7, с. 32]. На думку К. Ю. Мельника, диференціацію норм трудового права слід визначати як розходження в їх змісті, зумовлені суб'єктивними, об'єктивними та суб'єктивно-об'єктивними підставами [8, с. 138]. В. Я. Бурак під диференціацією правового регулювання трудових відносин розуміє різницю у змісті і способах правового регулювання окремих видів цих відносин, а також окремих категорій працівників, які обумовлені специфікою умов праці, а також особливостями трудових відносин [9, с. 7].

Немає єдності серед науковців і стосовно питання визначення підстав диференціації. Так, на думку П. Д. Пилюпенка, «підставами диференціації трудового законодавства є: 1) характер і особливості виробництва (галузева, міжгалузева і локальна диференціація); 2) статеві, вікові та інші особливості працівників (суб'єктна диференціація); 3) місце розташування підприємств, установ, організацій (територіальна диференціація)» [10, с. 54]. А. Сидоренко вказує, що «підставами диференціації правового регулювання праці є, по-перше, такі, що характеризують громадян, які вступають у трудові відносини, а саме: вік, фізіологічні особливості працівника та стан здоров'я; по-друге, галузеву належність підприємства, умови праці та характер трудового зв'язку між працівником та роботодавцем» [11, с. 103–105]. З точки зору В. І. Прокопенка, «критеріями диференціації правового

регулювання праці є ставлення працівника до майна підприємства, установи, організації; національна належність засобів виробництва (майна підприємства, установи, організації); належність підприємства, установи, організації до державної (загальнодержавної) форми власності; суспільна значущість трудової функції, що виконується працівником; особливі природні географічні і геологічні умови; умови підвищеного ризику для здоров'я; тривалість строку дії трудового договору (тимчасова чи сезонна робота); можливість укладення контракту, коли це передбачено законом; соціально-демографічні критерії» [12, с. 84]. Г. І. Чанишева підставою диференціації правового регулювання трудових відносин вважає наявність сімейних обов'язків [13, с. 51].

Для визначення підстав диференціації тривалості щорічної основної відпустки дослідимо норми Закону України «Про відпустки» та інших законів, які передбачають відмінності у тривалості щорічної основної відпустки. Так, частини 2–8 ст. 6 Закону України «Про відпустки» передбачають такі норми: «Промислово-виробничому персоналу вугільної, сланцевої, металургійної, електроенергетичної промисловості, а також зайнятому на відкритих гірничих роботах, на роботах на поверхні шахт, розрізів, кар'єрів і рудників, на будівельно-монтажних роботах у шахтному будівництві, на транспортуванні та збагаченні корисних копалин надається щорічна основна відпустка тривалістю 24 календарних дні із збільшенням за кожних два відпрацьованих роки на 2 календарних дні, але не більше 28 календарних днів. Працівникам, зайнятим на підземних гірничих роботах та в розрізах, кар'єрах і рудниках глибиною 150 метрів і нижче, надається щорічна основна відпустка тривалістю 28 календарних днів незалежно від стажу роботи, а в розрізах, кар'єрах і рудниках глибиною до 150 метрів – 24 календарних дні із збільшенням на 4 календарних дні при стажі роботи на даному підприємстві 2 роки і більше. Працівникам лісової промисловості та лісового господарства, державних заповідників, національних парків, що мають лісові площі, лісомисливських господарств, постійних лісозаготівельних і лісогосподарських підрозділів інших підприємств, а також лісництв надається щорічна основна відпустка тривалістю 28 календарних днів за Списком робіт, професій і посад, затверджуваним Кабінетом Міністрів України. Воєнізованому особовому складу гірничорядувальних частин надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, невоєнізованим працівниками гірничорядувальних частин – 24 календарних дні із збільшенням за кожних два відпрацьованих роки на 2 календарних дні, але не більше 28 календарних днів. Керівним працівникам навчальних закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів) інших установ

і закладів, педагогічним, науково-педагогічним працівникам та науковим працівникам надається щорічна основна відпустка тривалістю до 56 календарних днів у порядку, затверджуваному Кабінетом Міністрів України. Особам з інвалідністю I і II груп надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а особам з інвалідністю III групи – 26 календарних днів. Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день¹.

Для працівників окремих установ тривалість щорічної основної відпустки встановлена спеціальними законами, серед яких закони України «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію». Так, ст. 57 Закону України «Про державну службу» передбачає, що «державним службовцям надається щорічна основна оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів, якщо законом не передбачено більш тривалої відпустки, з виплатою грошової допомоги у розмірі середньомісячної заробітної плати»². Відповідно до ст. 82 Закону України «Про прокуратуру» прокурору надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів з виплатою допомоги для оздоровлення в розмірі, що не перевищує середньомісячної заробітної плати прокурора³. Стаття 93 Закону України «Про Національну поліцію» передбачає, що тривалість щорічної основної оплачуваної відпустки поліцейського становить тридцять календарних днів, якщо законом не визначено більшої тривалості відпустки⁴.

Аналіз останніх трьох законів свідчить про застосування національним законодавцем різних назв для позначення однієї і тієї самої відпустки. В першому випадку – «щорічна основна оплачувана відпустка», у другому – «щорічна оплачувана відпустка», у третьому – «щорічна основна оплачувана відпустка». Нагадаємо, що в Законі України «Про відпустки» передбачена назва «щорічна основна відпустка». Тобто жодна з назв відпустки, передбачених спеціальними законами, не відповідає назві, передбаченій у Законі України «Про

---

¹ Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр> (дата звернення: 17.06.2023).

² Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 17.06.2023).

³ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 17.06.2023).

⁴ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 17.06.2023).

відпустки». На нашу думку, національне законодавство має оперувати єдиними термінами. Існує доцільність приведення термінології спеціальних законів у відповідність до норм Закону України «Про відпустки», зокрема стосовно назви щорічної основної відпустки.

Виходячи з норм національного законодавства, підставами диференціації тривалості щорічної основної відпустки є: 1) вік працівника, наявність у нього інвалідності (суб'єктна диференціація); 2) особливості підприємства, установи, організації, умови і характер трудової діяльності (об'єктна диференціація).

Висновки

Під єдністю тривалості щорічної основної відпустки слід розуміти закріплення єдиної назви зазначеної відпустки у всіх актах національного законодавства та встановлення загальної для всіх працівників її тривалості.

Під диференціацією тривалості щорічної основної відпустки розуміється встановлення законодавством тривалості щорічної основної відпустки більшої за її загальний розмір залежно від віку працівника, наявності у нього інвалідності, особливостей підприємства, установи, організації, умов і характеру трудової діяльності.

Існує доцільність приведення термінології спеціальних законів у відповідність до норм Закону України «Про відпустки», зокрема стосовно назви «щорічна основна відпустка».

Список бібліографічних посилань: 1. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с. 2. Гаращенко Л. П. Правове регулювання відпусток за законодавством України : монографія. Київ : Ред. газ. «Іменем Закону» ; Павлім, 2003. 172 с. 3. Авескулов В. Д. Щодо визначення поняття «щорічна відпустка». *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 63. С. 362–367. 4. Трудове право в вопросах и ответах : учеб.-справоч. пособие / под ред. В. В. Жернакова. Харьков : Одиссей, 2000. 624 с. 5. Мельник К. Ю. До проблеми забезпечення єдності трудового права // Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.). / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. С. 33–38. 6. Процевський О. І. Окремі питання щодо єдності та диференціації правового регулювання трудових відносин. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2007. Вип. 9. С. 39–48. 7. Ярошенко О. М. Джерела трудового права України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 42 с. 8. Мельник К. Ю. До визначення поняття та підстав диференціації норм трудового права. *Право і безпека*. 2009. № 4. С. 135–138. 9. Бурак В. Я. Єдність і диференціація правового регулювання трудових відносин робочого часу, часу відпочинку і заробітної плати на підприємствах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 1999. 18 с. 10. Трудове право

України : навч. посіб. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, В. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. 536 с. **11.** Сидоренко А. Диференціація правового регулювання праці фармацевтичних працівників. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 102–106. **12.** Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с. **13.** Чанишева Г. І. Наявність сімейних обов'язків як підстава диференціації правового регулювання трудових відносин // Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. С. 51–54.

Надійшла до редакції 20.06.2023

Прийнята до опублікування 22.07.2023

Bortnyk S. M. Unity and differentiation of the duration of annual basic leave in Ukraine

The current legal regulation of the duration of annual basic leave has been studied. It has been noted that this is the longest period of rest for employees provided for by national labour legislation. It allows the employee to have a more complete approach to rest, restore working capacity, improve health, and also satisfy important needs and interests in education, sports, childbirth and upbringing.

Every employee can exercise the right to annual basic leave every year. Annual basic leave is granted to all employees without exception, regardless of their place of work, the labor function they perform, the form of ownership of a legal entity, the term of an employment contract or contract, for a working year. Such a year is counted from the date of conclusion of the employment contract (contract) by the relevant employee.

Scientists' points of view on the content of the category "unity and differentiation in labour law" have been investigated. An author's definition of the terms "unity of the duration of annual basic leave" and "differentiation of the duration of annual basic leave" has been provided. The unity of the duration of annual basic leave should be understood as the establishment of a single name for this leave in all acts of national legislation and the establishment of its duration common to all employees. The differentiation of the duration of annual basic leave means the establishment by law of a longer duration of annual basic leave than its total duration, depending on the employee's age, disability, specifics of work at the enterprise, institution, organisation, working conditions and nature of work.

The understanding of the essence of unity and differentiation of the duration of annual basic leave has been further developed. Some recommendations for improving the provisions of modern labour legislation in the area of annual basic leave regulation have been proposed. The expediency of bringing the terminology of special laws in compliance with the provisions of the Law of Ukraine "On Vacations", in particular, with regard to the term "annual basic leave", has been substantiated.

Key words: vacation, unity, differentiation, employee, employer, employment contract, contract.

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.6>

Ігор Віталійович Назаренко,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 2 (декан);*

 <https://orcid.org/0000-0003-3544-9863>;

Костянтин Юрійович Мельник,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра трудового та господарського права (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-8960-0234>,
e-mail: melnik_k.u@ukr.net

**ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У СФЕРІ
РОБОЧОГО ЧАСУ, ЧАСУ ВІДПОЧИНКУ Й ОПЛАТИ ПРАЦІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Досліджено проблеми юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці в умовах воєнного стану. Удосконалено визначення термінів «юридичні гарантії прав працівника» та «працівник». Дістали подальшого розвитку наукові підходи до розуміння основних особливостей юридичних гарантій у трудовому праві. Надано авторські пропозиції з удосконалення сучасного трудового законодавства у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці.

Ключові слова: юридичні гарантії, права, людина, працівник, роботодавець, робочий час, час відпочинку, оплата праці, відпустка, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах воєнного стану в Україні особливого значення набувають питання належного функціонування національної економіки та державного управління. Зазначене перебуває у взаємозв'язку з якістю і кількістю трудових ресурсів та ефективною діяльністю працівників підприємств, установ і організацій. Забезпечення дієвості юридичних гарантій прав працівників у сфері праці, зокрема у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці, є важливою умовою повернення громадян з-за кордону й ефективною діяльністю працівників в Україні. На жаль, сьогодні Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» призупинив дію низки важливих юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці, що не могло не відбитися

негативним чином на становищі працівників у трудових правовідносинах. Зазначене актуалізує необхідність проведення комплексного наукового дослідження проблем юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці в сучасних умовах воєнного стану.

Стан дослідження проблеми

Проблемами юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці за часів незалежності України займалися такі науковці, як В. Д. Авескулов, В. М. Божко, В. С. Венедіктов, С. В. Вишновецька, А. П. Гаращенко, М. І. Гордієнко, К. І. Дмитрієва, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипка, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та ін. Водночас воєнний стан накладає свої особливості на дієвість юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці, що потребує сучасного наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є вироблення авторського підходу до вирішення проблем юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці в умовах воєнного стану. *Завданнями* дослідження є: вивчення точок зору науковців і положень законодавства щодо змісту категорій «юридичні гарантії» та «працівник»; окреслення переліку основних юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці; виявлення особливостей реалізації юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці в умовах воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено визначення термінів «юридичні гарантії прав працівника» та «працівник»; дістали подальшого розвитку наукові підходи до розуміння основних особливостей юридичних гарантій у трудовому праві; надано авторські пропозиції з удосконалення сучасного трудового законодавства у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці.

Виклад основного матеріалу

Конституція України, Кодекс законів про працю України, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти наразі закріплюють доволі широке коло прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці. Реалізація цих прав залежить передусім від дієвості закріплених у національному законодавстві гарантій їх здійснення та захисту.

О. В. Петришин зазначає: «Права і свободи людини і громадянина можуть залишатися декларативними, значною мірою знецінюватися за відсутності певних засобів гарантування їх реалізації в повсякденному житті людини і суспільства. Отже, питання про права людини – це не тільки питання про те, що повинно бути з позицій абстрактних намірів та зобов'язань, а й про те, що реально може бути здійснено індивідом сьогодні в конкретних умовах» [1, с. 456]. Ю. С. Шемшученко вказує: «Проголошення державою прав та свобод є важливою, але не єдиною ознакою правопорядку у суспільстві. Необхідно також створити умови для реалізації відповідних прав, що може бути забезпечено надійною системою гарантій у цій сфері. Йдеться, зокрема, про соціально-економічні, організаційні, правові, духовні та інші гарантії» [2, с. 401].

Особливе місце у системі гарантій прав людини посідають юридичні гарантії. О. Ф. Скакун визначає: «Юридичні гарантії прав людини – це система юридичних засобів і способів охорони і захисту прав людини і громадянина. Юридичні гарантії стосуються насамперед правотворчої діяльності держави, способів закріплення прав людини і принципів дії фіксуючих їх норм, визначення порядку реалізації прав, форм їх охорони. Важливо не лише законодавче закріплення прав, але й адекватне сприйняття чинного нормативного матеріалу всіма його адресатами, що знаходить вираження в безпосередній діяльності, яка реалізує право, та у правозастосовній діяльності держави. Остання включає можливість примусового виконання прав громадян і усунення перешкод на шляху їхньої реалізації» [3, с. 188]. З точки зору В. Ф. Погорілка, юридичні гарантії – це передбачені законом спеціальні засоби практичного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [4, с. 40]. В. В. Копейчиков пише: «Юридичні гарантії є комплексним поняттям, яке поширюється на всі сфери, форми і методи діяльності державних та громадських організацій, а також громадян, і охоплюють практичну реалізацію прав і законних інтересів особи» [5, с. 17]. На думку А. В. Пономаренко, «юридичні гарантії – це відображені у нормативно-правових актах, які ухвалюються уповноваженими на те державними органами і являють собою сукупність умов, способів та засобів, за допомогою яких визначаються умови і порядок реалізації, здійснення прав і свобод особи, а також їх охорона, захист та відновлення у разі порушення» [6, с. 41]. В. О. Міхальов вказує: «Юридичні гарантії є встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи і норми, які забезпечують здійснення прав і свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту» [7, с. 288].

Вважаємо, що, крім норм права, що забезпечують реалізацію та захист прав людини, обов'язковим складником юридичних гарантій

також є діяльність уповноважених органів та організацій із реалізації цих норм. Отже, під юридичними гарантіями прав людини слід розуміти норми права, які забезпечують реалізацію та захист прав людини, а також діяльність уповноважених органів та організацій із реалізації цих норм.

Юридичні гарантії в будь-якій правовій сфері мають свої особливості. Основними особливостями юридичних гарантій у трудовому праві слід вважати специфічні лише для трудового права види юридичної відповідальності, способи та суб'єкти захисту прав працівників. Це, по-перше, застосування дисциплінарної та матеріальної відповідальності до осіб, що порушили права працівників; по-друге, оголошення та проведення працівниками страйку для захисту своїх прав при вирішенні колективного трудового спору; по-третє, захист прав працівників специфічними захисниками – професійними спілками.

Працівник у трудових правовідносинах є економічно слабшою стороною порівняно з роботодавцем. Тому трудове законодавство традиційно забезпечує пріоритет інтересів працівника перед інтересами роботодавця за допомогою встановлення для працівників юридичних гарантій у сфері умов праці та відпочинку, переведення на іншу роботу, звільнення з роботи тощо.

Національне законодавство сьогодні застосовує такі визначення терміна «працівник»: працівник – фізична особа, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю (ст. 1 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»)¹; працівник – фізична особа, яка працює за трудовим договором (контрактом) на підприємстві, в установі та організації незалежно від форми власності та виду діяльності або у фізичної особи, яка відповідно до законодавства використовує найману працю (ст. 1 Закону України «Про професійний розвиток працівників»)².

Порівняльний аналіз вищенаведених визначень свідчить про наявність у них певних відмінностей. Вважаємо, що така практика, коли в різних законах містяться різні визначення того самого терміна, є неприпустимою і такою, що не сприяє належному розумінню нормативного матеріалу.

---

¹ Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14> (дата звернення: 14.06.2023).

² Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17> (дата звернення: 14.06.2023).

У юридичній літературі термін «працівник» визначають таким чином: це «фізична особа, яка обіцяє за відому винагороду докласти свою робочу силу на визначений або невизначений строк щодо промислового підприємства іншої особи, підпорядковується внутрішньому порядку цього підприємства та господарській владі» [8, с. 74]; «фізична особа, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю» [9, с. 39]; «особа, яка уклала трудовий договір із підприємством, установою, організацією або фізичною особою» [10, с. 99]; «фізична дієздатна особа, яка на підставі трудового договору виконує на користь роботодавця роботу за визначеною спеціальністю, кваліфікацією або посадою і отримує заробітну плату» [11, с. 105]; «фізична особа, що наділена трудовою правосуб'єктністю та вступила із роботодавцем у регулятивні або охоронні трудові правовідносини» [12, с. 58]; «дієздатна фізична особа, яка досягла встановленого віку і працює на відповідному оплачуваному робочому місці на підставі укладеного з роботодавцем в індивідуальному порядку письмового трудового договору» [13, с. 39].

Не можна погодитися з тими науковцями, які передбачають дієздатність як ознаку працівника, адже цим можна позбавити осіб з інвалідністю права на працю, гарантоване їм Конституцією України та Законом України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». Також зазначимо, що окремі вказані визначення переобтяжені зайвою деталізацією. Переконані, що нині доцільним є застосування такого лаконічного визначення: працівник – це фізична особа, що працює на підставі трудового договору.

Таким чином, під юридичними гарантіями прав працівника слід розуміти норми права, які забезпечують реалізацію та захист прав фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, а також діяльність уповноважених органів та організацій із реалізації цих норм.

Найважливіше значення серед умов праці для працівника мають тривалість і режим робочого часу та розмір і своєчасність оплати праці. Не менш важливими є і умови відпочинку, зокрема тривалість і порядок надання різновидів часу відпочинку. Тому саме юридичні гарантії прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку й оплати праці передусім мають бути забезпечені державою належним чином.

В Україні юридичні гарантії в зазначених сферах передбачені Конституцією України, Кодексом законів про працю України, законами України «Про відпустки», «Про оплату праці» тощо. Так, Конституція України гарантує право кожного на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, та право на своєчасне одержання винагороди за

працю (ст. 43), право кожного працюючого на відпочинок: «Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом» (ст. 45)¹.

Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) передбачає такі основні гарантії прав працівників у сфері робочого часу: 1) нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень (ст. 50); 2) скорочений робочий час для окремих категорій працівників, професій і виробництв, а також скорочена тривалість роботи у нічний час та напередодні святкових і неробочих днів (статті 51, 53, 54); 3) обов'язковість встановлення роботодавцем неповного робочого часу для певних категорій працівників на їх прохання (ст. 56); 4) заборона роботи в нічний час для певних категорій працівників (ст. 55); 5) обмеження в застосуванні надурочних робіт і заборона залучення до надурочних робіт певних категорій працівників (статті 62–65 КЗпП)².

У сфері часу відпочинку трудове законодавство передбачає такі основні гарантії прав працівників: 1) обов'язковість надання працівникам упродовж робочого дня перерви для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин, як правило, через чотири години після початку роботи (ст. 66 КЗпП України); 2) обов'язковість надання працівникам вихідних днів упродовж робочого тижня з тим, щоб тривалість щотижневого безперервного відпочинку була не менш як сорок дві години (статті 67–70 КЗпП України); 3) заборона роботи у вихідні дні (ст. 71 КЗпП України); 4) закріплення переліку святкових і неробочих днів (ст. 73 КЗпП України); 5) обов'язковість надання працівникам щорічної основної відпустки тривалістю не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору (ст. 75 КЗпП України, ст. 6 Закону України «Про відпустки»).

У сфері оплати праці трудове законодавство передбачає такі основні гарантії прав працівників: 1) розмір заробітної плати працівника

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 14.06.2023).

² Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 14.06.2023).

за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати. Розмір мінімальної заробітної плати не може бути нижчим від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ст. 95 КЗпП України, статті 3, 3-1, 9 Закону України «Про оплату праці»); 2) забороняється будь-яке зниження розмірів оплати праці залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання (ст. 21 Закону України «Про оплату праці»); 3) заробітна плата працівників підприємств на території України виплачується у грошових знаках, що мають законний обіг на території України. Забороняється виплата заробітної плати у формі боргових зобов'язань і розписок або у будь-якій іншій формі (ст. 23 Закону України «Про оплату праці»); 4) заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів, та не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата (ст. 115 КЗпП України, ст. 24 Закону України «Про оплату праці»); 5) працівникам гарантується компенсація втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати (ст. 34 Закону України «Про оплату праці»); 6) забороняється будь-яким способом обмежувати працівника вільно розпоряджатися своєю заробітною платою, крім випадків, передбачених законодавством (ч. 1 ст. 25 Закону України «Про оплату праці»); 7) забороняються відрахування із заробітної плати, метою яких є пряма чи непряма сплата працівником роботодавцю чи будь-якому посередникові за одержання або збереження роботи (ч. 2 ст. 25 Закону України «Про оплату праці»); 8) обов'язковість індексації заробітної плати за певних умов відповідно до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення»; 9) встановлення випадків надання працівникам компенсаційних і гарантійних виплат (статті 118–126, 164, 178 КЗпП України).

Крім цього, важливою юридичною гарантією прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку й оплати праці є встановлення кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та матеріальної відповідальності для осіб, які порушили відповідні норми національного законодавства, положення колективної угоди, колективного чи трудового договору.

Ухвалений у 2022 р. в умовах воєнного стану Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» призупинив дію низки висвітлених вище юридичних гарантій. Зокрема, нормами ст. 6 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» роботодавцям надана змога збільшувати

нормальну тривалість робочого часу із 40 до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). Також передбачається норма і стосовно осіб, яким встановлена скорочена тривалість робочого часу: «Для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо), яким відповідно до законодавства встановлюється скорочена тривалість робочого часу, тривалість робочого часу у період дії воєнного стану не може перевищувати 40 годин на тиждень»¹.

Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» встановлено, що у період дії воєнного стану тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена з 42 до 24 годин; не підлягають застосуванню норми: ст. 53 КЗпП України (про скорочення на одну годину тривалості роботи напередодні святкових і неробочих днів), частин 1, 2 ст. 54 КЗпП України (про скорочення на одну годину тривалості роботи у нічний час), ч. 1 ст. 65 КЗпП України (про неможливість перевищення чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік надурочних робіт для кожного працівника), частин 3–5 ст. 67 КЗпП України (про перенесення вихідних та робочих днів у зв'язку з святковими та неробочими днями), ст. 71 КЗпП України (про заборону роботи у вихідні дні), ст. 73 КЗпП України (про святкові і неробочі дні)².

Стаття 55 КЗпП України забороняє залучення до роботи в нічний час: 1) вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років; 2) осіб, молодших вісімнадцяти років; 3) інших категорій працівників, передбачених законодавством³. Проте ст. 8 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» містить іншу норму: «У період дії воєнного стану не залучаються до роботи в нічний час без їх згоди: вагітні жінки і жінки, які мають дитину віком до одного року, особи з інвалідністю, яким за медичними рекомендаціями протипоказана така робота»⁴.

---

¹ Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 14.06.2023).

² Там само.

³ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 14.06.2023).

⁴ Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 14.06.2023).

Стосовно відпусток ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачає таке: «Надання працівнику щорічної основної відпустки за рішенням роботодавця у період дії воєнного стану може бути обмежено тривалістю 24 календарні дні за поточний робочий рік. Роботодавець у період дії воєнного стану може відмовити працівнику у наданні невикористаних днів щорічної відпустки. У період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику в наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури»¹.

У сфері оплати праці ст. 10 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» встановлює такі норми: «Роботодавець звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання щодо строків оплати праці, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок ведення бойових дій або дії інших обставин непереборної сили. Звільнення роботодавця від відповідальності за несвоєчасну оплату праці не звільняє його від обов'язку виплати заробітної плати. У разі неможливості своєчасної виплати заробітної плати внаслідок ведення бойових дій, строк виплати заробітної плати може бути відтермінований до моменту відновлення діяльності підприємства»².

Вищевказане свідчить про значне зниження сьогодні юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці, передбачених КЗпП України та іншими актами національного законодавства. З огляду на те, що воєнний стан триває понад рік і постійно продовжується без перспектив скасування у недалекому майбутньому, а більшість підприємств, установ, організацій в Україні працюють у звичайному режимі, вважаємо за необхідне залишити вказані вище обмеження юридичних гарантій, встановлені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», лише для тих, хто працює на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо).

Висновки

Юридичні гарантії прав працівника – це норми права, які забезпечують реалізацію та захист прав фізичної особи, що працює на підставі трудового договору, а також діяльність уповноважених органів та організацій з реалізації цих норм.

---

¹ Там само.

² Там само.

Працівник – це фізична особа, що працює на підставі трудового договору.

Основними особливостями юридичних гарантій у трудовому праві слід вважати специфічні лише для трудового права види юридичної відповідальності, способи та суб'єкти захисту прав працівників. Це, по-перше, застосування дисциплінарної та матеріальної відповідальності до осіб, що порушили права працівників; по-друге, оголошення та проведення працівниками страйку для захисту своїх прав під час вирішення колективного трудового спору; по-третє, захист прав працівників специфічними захисниками – професійними спілками.

Вважаємо за необхідне залишити обмеження юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку та оплати праці, встановлені Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», лише для тих, хто працює на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо).

Список бібліографічних посилань: 1. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, А. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. 2. Академічна юридична думка / уклад.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук ; ред. Ю. С. Шемшученко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Ін Юре, 1998. 470 с. 3. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с. 4. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Ін Юре, 1997. 52 с. 5. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан. *Советское государство и право*. 1984. № 3. С. 13–19. 6. Пономаренко А. В. Поняття «юридичні гарантії» в трудовому праві. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 37–41. 7. Міхальов В. О. Класифікація юридичних гарантій прав і свобод особистості в Україні // *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2021. Т. 1. С. 288–290. 8. Таль А. С. Очерки промышленного права. М. : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1916. 131 с. 9. Трудове право України : підручник / О. М. Ярошенко, О. Є. Луценко, Н. М. Вапнярчук та ін. ; за ред. О. М. Ярошенка. Харків, 2022. 376 с. 10. Іншин М. І., Щербина В. І. Трудове право України : підручник. Харків : Диска плюс, 2014. 500 с. 11. Чанишева Г. І., Римар І. А. Правове регулювання індивідуальних трудових відносин : монографія. Одеса : Фенікс, 2016. 192 с. 12. Вавженчук С. Правовий статус працівника як суб'єкта охоронних трудових правовідносин.

Підприємництво, господарство і право. 2016. № 7. С. 55–59. **13.** Наньева М. І. Укладення трудового договору за законодавством України та окремих зарубіжних країн : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2017. 215 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2023

Прийнята до опублікування 18.07.2023

Nazarenko I. V., Melnyk K. Yu. Problems of legal guarantees of workers' rights in the field of working time, rest time and wages in the conditions of martial law

The problems of legal guarantees of the rights of workers in the field of working time, rest time and wages in the conditions of martial law have been studied. The definition of the terms “legal guarantees of employee rights” and “employee” has been improved. Legal guarantees of employee rights are legal norms that ensure the realization and protection of the rights of an individual working on the basis of an employment contract, as well as the activities of authorized bodies and organizations for the implementation of these norms. An employee is a natural person who works on the basis of an employment contract.

It has been proved that the main features of legal guarantees in labor law should be considered the types of legal responsibility, methods and subjects of protection of workers' rights specific only to labor law. This is, firstly, the application of disciplinary and material responsibility to persons who have violated the rights of employees, secondly, the announcement and conduct of a strike by employees to protect their rights in the resolution of a collective labor dispute, thirdly, the protection of the rights of employees by specific defenders – trade unions. It has been noted that the Law of Ukraine “On the Organization of Labor Relations in the Conditions of Martial Law” significantly reduced the legal guarantees of the rights of employees in the field of working time, rest time, and wages provided for by the Code of Labor Laws of Ukraine and other acts of national legislation. This state of affairs has been underway for more than a year and continues with no prospects of cancellation in the near future, while most enterprises, institutions and organisations in Ukraine operate as usual, and we consider it necessary to leave the relevant restrictions on the legal guarantees established by the Law of Ukraine “On Peculiarities of Regulation of Labour Relations under Martial Law” only for those who work in critical infrastructure facilities (in the defence sector, public utilities, etc.).

Key words: legal guarantees, rights, person, employee, employer, working time, rest time, wages, leave, martial law.

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.07>

Євген Юрійович Подорожній,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра трудового та господарського права (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-1677-1937>,
e-mail: zhenya3455@gmail.com

**ЄДНІСТЬ І ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРАЦЮ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ
ПРАЦІВНИКІВ**

Наголошено на тому, що належне реформування трудового законодавства, про гальмість якого вже не один рік точаться дискусії у наукових, політичних і професійних спільнотах, неможливе без встановлення чітких та надійних гарантій рівного доступу до праці, ефективного забезпечення захищеності працівників, незалежно від особливостей останніх та специфіки їх трудової діяльності. Саме тому таким важливим і актуальним є продовження наукового дослідження проблематики єдності та диференціації правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників, що дасть змогу сформулювати якісне теоретичне підґрунтя для ефективного реформування й удосконалення законодавчої регламентації відносин найманої праці за участю означених працівників. Акцентовано увагу, що єдність і диференціація є одним з основних галузевих принципів правового регулювання трудових відносин. Розглянуто сутнісний зміст і значення єдності та диференціації правового регулювання. Звернено увагу на підстави, що зумовлюють застосування диференціації правового регулювання. Розглянуто зміст поняття «окремі категорії працівників». Окреслено роль і значення застосування принципу єдності та диференціації під час правового врегулювання реалізації права на працю окремих категорій найманих працівників.

Ключові слова: *правове регулювання, трудові правовідносини, єдність та диференціація правового регулювання, окремі категорії працівників.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право на працю є одним з основоположних прав людини і громадянина, яке закріплене у Конституції України та міжнародних договорах. Роль праці у розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому є надзвичайно важливою, вона належить до кола основних сфер людського життя і є майже невід’ємним аспектом останнього. Саме тому держава приділяє особливу увагу гарантуванню та забезпеченню права на працю. Однією з ключових форм реалізації цього права є наймана праця, для врегулювання відносин якої створена і

функціонує окрема правова галузь – трудове право. Питання правового регулювання сфери найманої праці в Україні вже тривалий час не втрачають своєї актуальності, що обумовлено низкою чинників: застарілість чинного законодавства про працю, динамічність і мінливість умов сучасного суспільного життя, активізація й ускладнення міграційних процесів, глобалізація, курс нашої держави на інтеграцію до Європейського Союзу і необхідність адаптації вітчизняного трудового законодавства до норм і стандартів ЄС тощо. Серед інших проблемних аспектів трудового права і законодавства України є питання єдності та диференціації правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників, вирішення якого є необхідним і вкрай важливим кроком на шляху забезпечення справедливого підходу до врегулювання вимог щодо умов і безпеки праці. Належне реформування трудового законодавства, про нагальність якого вже не один рік точаться дискусії у наукових, політичних і професійних спільнотах, неможливе без встановлення чітких та надійних гарантій рівного доступу до праці, ефективного забезпечення захищеності працівників, незалежно від особливостей останніх та специфіки їх трудової діяльності. Саме тому таким важливим і актуальним є продовження наукового дослідження проблематики єдності та диференціації правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників, що дасть змогу сформулювати якісне теоретичне підґрунтя для ефективного реформування й удосконалення законодавчої регламентації відносин найманої праці за участю означених працівників.

Стан дослідження проблеми

Єдність і диференціація правового регулювання трудових відносин як один із базисних принципів сучасного трудового права вже досить давно перебуває у полі зору дослідників, зокрема його аналізували та висвітлювали С. В. Венедіктов, К. Ю. Мельник, О. М. Чанишева, М. І. Іншин, О. І. Процевський, С. С. Лукаш, А. В. Могілевський, С. В. Попов, В. А. Глуховець, Н. М. Хуторян, В. В. Жернаков, С. О. Андренко, О. М. Ярошенко, С. П. Чепела, С. М. Прилипко, О. М. Обушенко, О. Ю. Кісіль та ін. Однак більшість дослідників або розглядають сутність і зміст принципу єдності та диференціації правового регулювання в цілому, тобто як специфічний галузевий принцип трудового права, або висвітлюють механізм застосування (роботи) цього принципу в розрізі якоїсь окремої категорії найманих працівників, наприклад, поліцейські, податківці, сезонні працівники [1; 2; 3] тощо. Деякі науковці досліджують єдність і диференціацію як необхідну гарантію досягнення й підтримання гендерної рівності у сфері праці та нівелювання дискримінації за гендерною ознакою [4; 5; 6]. Однак дослідження сутності, ролі та значення

єдності й диференціації правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників протягом останніх років не проводилося, що підтверджує актуальність теми цієї статті.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – з'ясувати, в чому полягає сутнісний зміст і значення єдності та диференціації правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників. Задля цього планується вирішити такі *завдання*: розглянути поняття єдності та диференціації правового регулювання; з'ясувати зміст поняття «окремі категорії працівників»; визначити підстави, що обумовлюють необхідність застосування принципу єдності та диференціації правового регулювання до праці окремих категорій працівників.

Наукова новизна дослідження

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених, дістав подальшого обґрунтування теоретичний підхід щодо сутності й змісту єдності та диференціації правового регулювання реалізації права на працю окремих категорій працівників.

Виклад основного матеріалу

Одним з основних і найбільш досконалих на сьогодні засобів регулювання суспільних відносин є право, завдяки регламентуючому впливу засобів якого зазначені відносини впорядковуються та сприяються у потрібне русло. С. Д. Гусарев, Є. В. Білозьоров, В. П. Влащенко та інші правники слушно зазначають, що сутністю правового регулювання є цілеспрямований результативний вплив права на конкретні суспільні відносини з метою їх упорядкування та вдосконалення за допомогою виключно правових засобів. До найважливіших характеристик правового регулювання названі правознавці відносять такі: по-перше, в науковій літературі вважається одним із видів соціального регулювання; по-друге, може здійснюватися громадянським суспільством або державою; по-третє, має нормативно-результативний характер, оскільки використовується цілісна система правових засобів, що гарантує реалізацію норм права для досягнення певної мети чи результату; по-четверте, правове регулювання надає відносинам між суб'єктами певної правової форми (норми права встановлюють межу для можливої або обов'язкової поведінки); по-п'яте, має цілеспрямований характер, а отже, спрямоване на задоволення прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права; по-шосте, завжди пов'язане з конкретними реальними відносинами [7, с. 256]. Тобто правове регулювання є особливою дією права, яка відрізняється як за своєю формою, так і за своїм змістом. Воно реалізується через встановлення суб'єктивних прав та обов'язків для учасників конкретних правових відносин [8, с. 200]. У цьому випадку,

наголошує О. А. Котенко, йдеться не про простий вплив права (вплив на почуття, думки), а чітко визначені приписи можливої та необхідної поведінки. Правове регулювання, на відміну від правового впливу, є більш вузьким, конкретизованим і формалізованим явищем. Водночас другий, тобто правовий вплив, може бути охарактеризований як більш простора, всебічна і багатогранна (психологічна, державно-волева, формальна, нормативна тощо) дія права [8, с. 200–201].

Правове регулювання охоплює всі основні сфери суспільних відносин у державі, враховуючи трудові відносини, які становлять тип виробничих відносин, що формуються під час здійснення праці, коли громадянин приєднується до трудового колективу підприємства, установи або організації з метою виконання певної трудової функції і підпорядковується внутрішньому трудовому розпорядку [9, с. 13]. Унаслідок регламентуючої дії права трудові відносини набувають правової форми і всіх ознак, притаманних правовідносинам. Тож трудові правовідносини становлять юридичний взаємозв'язок між роботодавцем і найманим працівником, що встановлюється на добровільній вольовій основі з приводу використання першим (тобто роботодавцем) здатності до праці другого (тобто найманого працівника) і виражається у взаємних правах та обов'язках. Для того щоб правове регулювання було справедливим, ефективним, доцільним, воно має ґрунтуватися на низці принципів. Останні визначають ключові пріоритети і вектори правового регулювання, значною мірою саме завдяки принципам забезпечується єдність і цілісність системи права та механізму правового регулювання, адже вони (принципи), виступаючи ідейною основою права і його регламентуючим впливом, забезпечують стійкий взаємозв'язок між засобами правового регулювання.

Існує багато принципів права та правового регулювання і дослідниками пропонується низка різних підходів до класифікації цих принципів, залежно від тих чи інших критеріїв, що покладені в основу такого групування. Однак загальноприйнятим є розподіл принципів на загальні та галузеві. Так, якщо перші стосуються кожної галузі національного права, всіх правових інститутів та явищ, то другі – галузеві – є специфічними для окремих правових галузей. Не є винятком і трудове право, що також має специфічні принципи, одним з яких є єдність і диференціація правового регулювання. Цей принцип присутній або лежить в основі як системи джерел трудового права, так і механізму трудо-правового регулювання. У першому випадку зазначені єдність і диференціація виявляються в тому, що в системі джерел трудового права і законодавства можна вирізнити як ті з них, що спрямовані на регулювання всього масиву юридично значущих відносин у сфері праці, а також окремих інститутів трудового

права, так і ті, що регулюють особливі умови праці окремих категорій працівників, установлюючи додаткові правила щодо прийняття на роботу, переведення, припинення трудового договору, режиму робочого часу і часу відпочинку, які не створюють самостійних інститутів цієї галузі права [8]. У механізмі ж зазначеного правового регулювання дія принципу єдності та диференціації виявляється (виражається) в тому, що встановлення та реалізація (зокрема застосування) правових норм ґрунтується на врахуванні як загальних аспектів трудових відносин, так і їх специфічних властивостей, зумовлених особливостями умов праці та характеристик найманих працівників. Тобто означений принцип має на меті забезпечити оптимальне поєднання загальних і спеціальних підходів до правового регулювання реалізації людиною і громадянином права на працю [9, с. 42]. М. І. Іншин, В. А. Костюк і В. П. Мельник, обґрунтовуючи важливість принципу єдності та диференціації правового регулювання у трудовому праві, вказують на такі чинники, що зумовлюють доцільність застосування цього принципу: а) необхідність встановлення загальних принципів і підходів до правового регулювання праці; б) наявність різноманітних правових відносин, пов'язаних із питаннями праці; в) різноманітність умов праці, залежно від галузі економіки, сфери суспільного життя, умов та характеру виробництва тощо; г) існування різноманітних суб'єктів правових відносин, пов'язаних із питаннями праці, які мають відповідний трудо-правовий статус; ґ) наявність широкого кола працюючих зі специфічними потребами, інтересами, правами, обмеженнями щодо питань праці [9, с. 42]. Тож єдність, як справедливо зазначає О. М. Ярошенко, свідчить про внутрішній нерозривний зв'язок усієї сукупності норм, що впорядковують відносини у сфері праці. Загальність принципів, вихідних положень у регламентуванні відносин цієї царини на всій території України, взаємозв'язок основних трудових прав та обов'язків сторін трудових правовідносин – працівників і роботодавців – визначають єдність правового регулювання праці [9, с. 33]. У свою чергу диференціація правового регулювання праці виникає у зв'язку з різними чинниками, такими як розвиток суспільної організації праці, розподіл робіт із різним рівнем механізації, наявність шкідливих і небезпечних умов праці, а також залучення до виробництва осіб, які потребують особливого захисту від його шкідливих впливів (наприклад, жінок, неповнолітніх, інвалідів) і загальної тенденції до гуманізації праці [9, с. 33].

Тож завдяки єдності правового регулювання встановлюється, так би мовити, однаковий масштаб юридичних правил і гарантій для всіх трудових відносин та їхніх учасників. П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та інші правники слушно відмічають, що, встановлюючи у своїх нормах єдині для всіх працівників правила щодо прийому на

роботу і звільнення з роботи, робочого часу і часу відпочинку, оплати праці, трудової дисципліни і охорони праці, забезпечує всім громадянам справедливі і рівні можливості заробити на життя своєю працею [10]. Дослідники наголошують, що єдність правового регулювання трудових відносин полягає в тому, що норми трудового права встановлюють високий стандарт умов праці, який повинен бути дотриманий всіма роботодавцями, які наймають працівників на підставі трудового договору. Ці єдині норми поширюються на працівників державних підприємств, установ, організацій, працівників приватних і колективних підприємств, а також осіб, які працюють на підставі трудового договору з фізичними особами (роботодавцями) [11]. Однак з об'єктивних причин, які були зазначені вище, такий підхід, така уніфікація в низці випадків не забезпечує належного рівня безпеки найманих працівників та не гарантує справедливого врахування їхніх прав і законних інтересів. Саме тому застосовується диференціація правового регулювання, яка передбачає певні додаткові та (або) специфічні законодавчі вимоги до умов, порядку і гарантій реалізації права на працю окремими категоріями працівників. Диференціація регулювання, зазначає Ю. П. Дмитренко, досягається за рахунок встановлення пільг, переваг або певних обмежень для працівників. При цьому, зауважує правознавець, чинники диференціації можуть бути як об'єктивного (важкі, шкідливі й особливо шкідливі умови праці), так і суб'єктивного (запровадження спеціальних норм через фізіологічні особливості організму, наприклад жінки, зокрема вагітні та ті, які мають малолітніх дітей, неповнолітні, особи зі зниженою працездатністю) характеру [12, с. 97].

Із викладеного вище випливає, що диференціація, серед іншого, зумовлена наявністю певних особливих категорій працівників або, як їх іменують у доктринальній і навчальній літературі, – окремих категорій працівників. Офіційного тлумачення цієї понятійно-термінологічної конструкції немає, втім Національна служба посередництва і примирення у своїй відповіді на лист Голови конфедерації вільних профспілок України роз'яснює, що поняття «окремі категорії найманих працівників» можна розуміти як групи найманих працівників, які належать до однієї відповідної професії з відповідним рівнем освіти та відповідною спеціалізацією і які виконують відповідний кваліфікаційний рівень робіт¹. Вбачається, що таке визначення поняття «окремі категорії працівників» не повною мірою відповідає

---

¹ Про окремі категорії найманих працівників : лист Нац. служба посередництва і примирення від 13.02.2001 № 05-01/01 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1_01299-01 (дата звернення: 24.05.2023) .

меті представлено дослідження, оскільки ґрунтується на врахуванні лише освітньо-професійних (рівень освіти, фах, спеціалізація, кваліфікація тощо) характеристик найманого працівника, тоді як поза увагою залишаються інші важливі властивості особи, що реалізує своє право на працю, зокрема такі як вік, стать, фізіологічний і сімейний стан тощо. В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та інші вчені, які досліджують різні проблеми трудового права, розглядають суб'єктивні основи диференціації правового регулювання трудових відносин. Вони стверджують, що ці основи залежать від індивідуальних особливостей працівників та атрибутів, що характеризують їх особистість. Дослідники акцентують увагу на тому, що суб'єктивна диференціація є більш гнучкою та динамічною порівняно з диференціацією на підставі об'єктивних чинників. Зазвичай суб'єктивна диференціація пов'язана з наданням певних привілеїв та гарантій окремим категоріям працівників, таким як жінки, неповнолітні, особи з інвалідністю, працівники похилого віку, особи, які мають родинні обов'язки, а також особи, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС та інші подібні ситуації [13].

З огляду на зазначене у світлі досліджуваної проблематики можемо говорити про те, що окремі категорії працівників – це наймані працівники, для яких чинним законодавством унаслідок їхніх фізіологічних та соціальних (зокрема професійних) властивостей (характеристик, ознак, рис) передбачені додаткові гарантії та (або) пільги, інші переваги в умовах праці порівняно зі звичайними працівниками, а в деяких випадках і підвищені вимоги щодо їх відповідальності.

У яких же аспектах реалізації права на працю окремими категоріями працівників виявляється диференціація правового регулювання? Аналіз чинного законодавства України, що регулює трудові і тісно пов'язані з ними відносини, дає змогу виокремити такі аспекти реалізації права на працю окремими категоріями працівників, що підпадають під диференційоване регулювання. По-перше, це порядок прийому на роботу та укладення трудового договору. Наприклад, для прийняття на роботу неповнолітньої особи необхідно враховувати низку додаткових вимог (особливо, якщо такій особі лише 14 років), як-то дозвіл від одного з батьків, заборона встановлення випробування тощо. Також можна відмітити ст. 184 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), в якій закріплена заборона відмови жінкам у прийнятті на роботу і заборона зниження їм заробітної плати з мотивів, пов'язаних із вагітністю або наявністю дітей віком до трьох років, а одним з мотивів – за наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю. По-друге, встановлення особливих вимог щодо режиму роботи, використання робочого часу та часу відпочинку. Наприклад, згідно зі ст. 55 КЗпП України робота

жінок у нічний час не допускається за винятком випадків, передбачених ст. 175 цього Кодексу. Робота осіб з інвалідністю у нічний час допускається лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 172 КЗпП України¹). По-третє, відпустки. Наприклад, особам з інвалідністю I і II груп надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а особам з інвалідністю III групи – 26 календарних днів². По-четверте, умови праці. Наприклад, забороняється застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт, пов'язаних із санітарним та побутовим обслуговуванням)³. По-п'яте, оплата праці. По-шосте, переведення на іншу роботу. Забороняється тимчасове переведення на іншу роботу вагітних жінок, жінок, які мають дитину з інвалідністю або дитину віком до шести років, а також осіб віком до вісімнадцяти років без їх згоди, навіть за наявності виключних обставин, передбачених ч. 2 ст. 33 КЗпП України. По-сьоме, гарантії при звільненні. Наприклад, обмеження можливостей роботодавця щодо розірвання трудового договору за його ініціативою з такими категоріями найманих працівників, як вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до трьох років, одинокі матері за наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини з інвалідністю⁴. По-восьме, юридична відповідальність. Наприклад, розширений перелік дисциплінарних стягнень.

Висновки

Отже, резюмуючи викладене у цій статті, можемо дійти висновку про те, що застосування принципу єдності та диференціації у правовому врегулюванні реалізації права на працю окремими категоріями найманих працівників є необхідною умовою безперешкодного доступу і включення осіб, які мають певні специфічні фізіологічні та (або) соціальні риси, що вважаються юридично значущими, до загального

---

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 24.05.2023).

² Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр> (дата звернення: 24.05.2023).

³ Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12> (дата звернення: 24.05.2023).

⁴ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 24.05.2023).

правового простору, в межах якого виникають, розвиваються, змінюються та припиняються відносини з використання найманої праці. Єдність правового регулювання забезпечує недискримінаційний підхід до забезпечення різним фізичним особам можливості реалізувати свої здібності та здатності до праці через укладення трудового договору. Однак відсутність дискримінації та уніфікація прав і обов'язків найманих працівників ще не означає, що застосований підхід до регулювання є справедливим і виправданим за певних умов та обставин. Саме через це і потрібна диференціація правового регулювання, яка дозволяє врахувати особливості зазначених працівників і забезпечити їм справедливі умови праці та належний захист відповідно до їхніх можливостей і потреб, зумовлених зазначеними особливостями. Слід констатувати, що сьогодні принцип єдності та диференціації досить активно застосовується у врегулюванні питання реалізації права на працю окремих категорій працівників. Однак це не означає, що тут немає проблем, вирішення яких було би доцільно почати із закріплення цього принципу та викладення його змісту в основному галузевому законі разом із визначенням поняття «окремі категорії працівників».

Список бібліографічних посилань: 1. Бондаренко С. М. Єдність та диференціація правового регулювання праці сезонних та тимчасових працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2021. 23 с. 2. Гарбузюк К. Г. Єдність та диференціація правового регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції України. *Юридична наука*. 2020. № 12 (114). С. 58–64. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-114-12.08>. 3. Науменко К. С. Єдність та диференціація правового регулювання трудової діяльності працівників Державного бюро розслідувань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. Вип. 44. С. 90–94. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.20>. 4. Новіченко Н. В. Єдність і диференціація норм трудового права та гендерна рівність у трудових відносинах: перспективи співіснування в майбутньому. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2022. Вип. 36. С. 95–104. DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2022.36.11>. 5. Коваленко О., Шабанов Р. Дискримінація чи єдність та диференціація правового регулювання трудових відносин: що нівелюється МОЗ на шляху досягнення гендерної рівності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 128–136. 6. Добош З. А. Гендерна рівність і гендерна дискримінація у сфері трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 190–193. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/48>. 7. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Влащенко, О. Б. Горова та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарова, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с. 8. Котенко О. А. Правове

регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 199–202. **9.** Трудове право України : підручник / за ред. О. М. Ярошенко. Харків, 2022. 376 с. **10.** Трудове право України : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 5-те вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2014. 552 с. **11.** Трудове право України : підручник / за заг. ред. М. І. Іншина, В. А. Костюка, В. П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : Центр учб. літ., 2016. 472 с. **12.** Дмитренко Ю. П. Трудове право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 624 с. **13.** Трудове право : підручник / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін. ; за ред. В. В. Жернакова. Харків : Право, 2012. 496 с.

Надійшла до редколегії 27.05.2023

Прийнята до опублікування 30.06.2023

Podorozhnii Ye. Yu. Unity and differentiation of legal regulation for the implementation of the right to work in certain categories of employees

It has been proven that labour relations are a legal relationship between an employer and an employee, which is established on a voluntary basis with regard to the use by the former (i.e., the employer) of the latter's (i.e., the employee's) ability to work and is expressed in mutual rights and obligations. It has been noted that in order for legal regulation to be fair, effective and appropriate, it should be based on a number of principles which determine the key priorities and vectors of legal regulation. To a large extent, the principles ensure the unity and integrity of the legal system and the legal regulation mechanism.

An emphasis is placed on the fact that certain categories of employees are employees for whom the current legislation, due to their physiological and social (including professional) properties (characteristics, signs, traits), provides for additional guarantees and/or benefits, some other advantages in working conditions compared to ordinary employees, and in some cases, increased requirements for their responsibility.

It has been generalised that the application of the principle of unity and differentiation in the legal regulation of the implementation of the right to work in certain categories of employees is a prerequisite for unimpeded access and inclusion of persons with certain specific physiological and/or social traits considered to be legally significant into the common legal space within which relations on the use of hired labour arise, develop, change and terminate.

It has been noted that the unity of legal regulation ensures a non-discriminatory approach to providing different individuals with the opportunity to realise their abilities and capacity to work through the conclusion of an employment contract. In turn, the differentiation of legal regulation allows taking into account the specific features of these employees and providing them with fair working conditions and adequate protection in accordance with their capabilities and needs due to these features.

Key words: legal regulation, labour relations, unity and differentiation of legal regulation, certain categories of employees.

Максим Сергійович Юзишен,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант)

НАЛЕЖНИЙ ВІДБІР КАДРІВ ДО СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК ПЕРЕДУМОВА КАР'ЄРНОГО РОСТУ ЇЇ ПРАЦІВНИКІВ

Розглянуто сучасний стан національного законодавства щодо встановлення переліку вимог до кандидатів на службу в органи та підрозділи Служби безпеки України. Вивчено надбання науковців щодо сутності відбору кадрів, кар'єри, трудової правосуб'єктності працівників. Визначено особливості трудової правосуб'єктності працівників Служби безпеки України. Надано пропозиції та рекомендації з удосконалення національного законодавства щодо встановлення переліку вимог до кандидатів на службу в органи та підрозділи Служби безпеки України та кар'єрного росту її працівників.

Ключові слова: кар'єра, відбір кадрів, прийняття на роботу, Служба безпеки України, трудова правосуб'єктність, просування по службі, переведення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Наразі надважливого значення набуває професійність працівників правоохоронних органів. Особливо це стосується Служби безпеки України з огляду на завдання, що на неї покладено державою, із захисту життя і здоров'я громадян, державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності. Тому великого значення сьогодні має належно організований відбір кадрів до цього правоохоронного органу, що дозволить підібрати найбільш підготовлених працівників із розвиненими позитивними професійними та особистими якостями, які будуть здатні на високому рівні виконувати поставлені перед ними завдання. З огляду на вказане постає питання актуальності переліку вимог, установлених до кандидатів на службу в органи та підрозділи Служби безпеки України та кар'єрного росту її працівників, як засобу для стимулювання належної професійної діяльності.

Стан дослідження проблеми

Проблеми правового регулювання відбору кадрів, прийняття на роботу, кар'єрного росту працівників досліджували такі вчені, як О. М. Бандурка, С. М. Бортник, В. С. Венедіктов, О. В. Гоц, О. Ю. Дрозд, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, К. Ю. Мельник, Н. М. Неумивайченко, П. Д. Пишипенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, С. О. Сільченко, Г. І. Чанишева, Р. І. Шабанов, В. І. Щербина, О. М. Ярошенко та ін.

Водночас відбору кадрів, прийняттю на роботу, кар'єрному росту, трудовій правосуб'єктності працівників Служби безпеки України в юридичній літературі присвячено недостатньо уваги, що обумовлює науковий інтерес і необхідність проведення відповідного дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретичне обґрунтування питань відбору кадрів, прийняття на роботу, кар'єрного росту, трудової правосуб'єктності працівників Служби безпеки України та розроблення пропозицій щодо вдосконалення відповідного правового регулювання. *Завданнями* дослідження є: вивчити надбання науковців щодо сутності відбору кадрів, прийняття на роботу, кар'єрного росту, трудової правосуб'єктності працівників; розглянути сучасний стан національного законодавства щодо встановлення переліку вимог до кандидатів на службу в органи та підрозділи Служби безпеки України; визначити особливості трудової правосуб'єктності працівників Служби безпеки України.

Наукова новизна дослідження

Дістало подальшого розвитку розуміння трудової правосуб'єктності працівників Служби безпеки України; доведено, що належний відбір кадрів є передумовою кар'єрного росту працівників Служби безпеки України; обґрунтовано пропозиції та рекомендації з удосконалення національного законодавства щодо встановлення переліку вимог до кандидатів на службу в органи та підрозділи Служби безпеки України та кар'єрного росту її працівників.

Виклад основного матеріалу

Якісне виконання працівником своїх трудових обов'язків і досягнення ним наміченого роботодавцем трудового результату є тим, що намагається отримати будь-який роботодавець під час прийняття фізичної особи на роботу. Для цього роботодавцем здійснюється передусім професійний відбір кандидата на вакантну посаду, щоб прийняти на роботу кращого з тих, хто є на ринку праці.

У юридичній літературі використовуються різні терміни для позначення процесу, що передуює прийняттю на роботу, зокрема «відбір кадрів», «професійний відбір». Переважно вказані терміни використовуються як синоніми для позначення того самого явища. Так, О. М. Бандурка пише: «Під професійним відбором слід розуміти спеціально організований процес, який має за мету виявлення та визначення за допомогою науково обґрунтованих методів ступеня можливостей формування методичної, психофізичної та соціально-психологічної придатності претендентів на навчання складним, відповідальним професіям або на зайняття відповідних вакансій» [1, с. 195]. І. І. Швидкій зазначає, що «професійний відбір – це комплекс заходів,

які дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми індивідуальними якостями та можливостями для навчання й подальшої професійної діяльності за конкретною спеціальністю» [2, с. 101]. І. Ю. Тісагдію й А. В. Семенькова вказують, що «відбір кадрів, як правило, виконують шляхом визначення найбільш прийнятних кандидатів із резерву, створеного в процесі набору. Здебільшого рекомендується обирати персонал, що має найкращу кваліфікацію та розвинені на високому рівні професійно важливі якості, яких потребує передбачена посада. Загалом рішення про вибір приймається з урахуванням таких чинників, як освіта кандидата, рівень особистих навичок, досвід попередньої роботи та розвиненість особистих і професійно важливих якостей» [3, с. 110].

Щоб бути прийнятим на роботу та стати суб'єктом правовідносин, у нашому випадку трудових, фізична особа має володіти правосуб'єктністю. Правосуб'єктність складається із правоздатності та дієздатності. Деякі вчені виокремлюють ще й деліктоздатність [4, с. 340], інші відносять останню до дієздатності [5, с. 289]. Категорія «правосуб'єктність» має об'єднувальний характер і відображає ситуації, коли правоздатність і дієздатність виникають одночасно, зокрема так відбувається у трудовому праві. Так, ще А. В. Венедиктов зазначав, що розмежування правоздатності і дієздатності має величезне значення для цивільного права та позбавлене практичного й теоретичного значення для тих галузей права, в яких дієздатність громадянина виникає одночасно і за наявності однакових умов із правоздатністю, як це є у трудовому праві, а також у низці інших галузей права [6, с. 18–19].

У науці трудового права прийнято виокремлювати загальну та спеціальну трудову правосуб'єктність. Так, К. Ю. Мельник зазначає: «Сьогодні можна говорити лише про наявність одного критерію загальної трудової правосуб'єктності працівника – вікового. До кандидатів на зайняття певних посад національне законодавство встановлює додаткові вимоги. Відповідні вимоги зумовлені особливістю видів трудової діяльності. Це можуть бути вимоги щодо віку, освіти, стану здоров'я, стажу роботи, ділових та моральних якостей, фізичної та психологічної підготовки тощо. Зазначене у юридичній літературі отримало назву спеціальної трудової правосуб'єктності» [7, с. 619].

Дійсно, Кодекс законів про працю України зараз передбачає загальне лише вікове обмеження при прийнятті на роботу. Так, у ст. 188 цього Кодексу закріплено таке: «Не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу здобувачів освіти закладів

загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, які здобувають у будь-якій формі початкову, базову середню чи профільну середню освіту для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює»¹.

Володіння спеціальною трудовою правосуб'єктністю є необхідним для вступу у певні трудові правовідносини. Служба у Службі безпеки України є надзвичайно специфічним і відповідальним різновидом найманої праці, що визначає її особливий правовий статус її працівників серед інших категорій найманих працівників, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях. На працівників Служби безпеки України державою покладені такі важливі завдання: «захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, забезпечення охорони державної таємниці, а також попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життю важливим інтересам України»².

До кандидатів на посади Служби безпеки України національне законодавство передбачило підвищені вимоги. Так, ч. 2 ст. 19 Закону України «Про Службу безпеки України» передбачає таке: «До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Головою Служби безпеки України»³.

Стаття 19 Закону України «Про Службу безпеки України» встановлює й інші вимоги до кандидатів на посади в досліджуваній

---

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 14.06.2023).

² Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 14.06.2023).

³ Там само.

правоохоронний орган: «Стосовно осіб, які претендують на службу в органах Служби безпеки України, за їх письмовою згодою проводиться спеціальна перевірка в порядку, встановленому Законом України «Про запобігання корупції». Особи, які претендують на службу в органах Служби безпеки України, до призначення на відповідну посаду подають декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, відповідно до Закону України «Про запобігання корупції», та зобов'язані повідомити керівництву органу, на посаду в якому вони претендують, про працюючих у цьому органі близьких їм осіб. На службу в органи Служби безпеки України не може бути прийнята особа, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення кримінального правопорушення, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією»¹.

Зі змісту ст. 19-2 Закону України «Про Службу безпеки України» можна дійти висновку, що кандидата на службу в органи Служби безпеки України не можна призначати на посаду, якщо за нею службовець буде мати у прямому підпорядкуванні або бути прямо підпорядкованим у зв'язку з виконанням повноважень близьким йому особам.

На сайті Служби безпеки України у розділі «Приїом на військову службу» міститься така інформація щодо вимог до кандидатів на службу, передбачена внутрішніми документами правоохоронного органу. Так, на військову службу у Службу безпеки України громадяни приймаються за трьома видами контрактів: осіб рядового складу (строком на 3 роки), осіб сержантського і старшинського складу (3–5 років), осіб офіцерського складу (1–5 років). Кандидатами на військову службу у Службу безпеки України можуть бути дієздатні громадяни України (з відсутністю громадянства чи підданства іншої держави) віком від 18 років до досягнення граничного віку перебування на військовій службі, в тому числі громадяни без наявності не погашеної або не знятої в установленому порядку судимості за вчинення злочину (крім реабілітованих осіб) з необхідним освітнім, освітньо-кваліфікаційним рівнем (залежно від виду контракту): не нижче базової загальної середньої освіти для прийняття за контрактом осіб рядового складу; не нижче повної загальної середньої освіти для прийняття за контрактом осіб сержантського і старшинського складу; не нижче бакалавра для прийняття за контрактом осіб офіцерського складу. Не може бути прийнятим на службу громадянин, який має членство в партіях, рухах та інших громадських об'єднаннях, що мають політичні

---

¹ Там само.

цілі; займається підприємницькою діяльністю; обіймає посади за сумісництвом, окрім посад, пов'язаних із викладацькою, науковою діяльністю та медичною практикою¹.

Переважно погоджуючись зі встановленими національним законодавством вимогами до кандидатів на службу до Служби безпеки України, проте з огляду на воєнну агресію з боку росії та виняткову важливість завдань Служби безпеки України пропонуємо доповнити ст. 19 Закону України «Про Службу безпеки України» нормами: по-перше, про необхідність володіння кандидатами на службу українською мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; по-друге, про необхідність при перевірці кандидатів на службу використовувати поліграф, що дозволить отримати більш об'єктивну інформацію про минуле кандидата, його оточення, позитивні та негативні особисті якості.

Установлені законодавством вимоги до кандидатів на службу до Служби безпеки України та належний професійний відбір кращих є важливим чинником комплектування цього правоохоронного органу професійними працівниками, які будуть якісно виконувати свої службові обов'язки та досягати наміченого керівництвом результату. Якісне виконання завдань, що стоять перед органами Служби безпеки України, її працівниками, безпосередньо пов'язане з їх бажанням і здатністю працювати відповідно до встановлених керівництвом вимог у межах визначених національним законодавством повноважень. Основний вплив на бажання працівників ефективно виконувати свої службові обов'язки здійснює належно організоване стимулювання праці, зокрема можливість кар'єрного росту. Тут потрібно розуміти, що йдеться про наявність ефективної системи управління кар'єрою, яка ґрунтується на забезпеченні справедливого кар'єрного росту працівника на основі оцінки його ділових якостей, результатів його службової діяльності й авторитету серед колег.

Слід зазначити, що в Законі України «Про Службу безпеки України» терміни «кар'єра» або «кар'єрний ріст» не вживаються. Водночас для державних службовців законодавець встановив правову регламентацію їхньої кар'єри. Так, Закон України «Про державну службу» містить розділ V «Службова кар'єра», що включає статті 38–49. Одразу відмітимо такий негативний момент Закону, як відсутність законодавчого визначення терміна «службова кар'єра», що не дає змоги розуміти законодавчу наповненість цієї категорії.

---

¹ Прийом на військову службу // Служба безпеки України : офіц. сайт. URL: <https://ssu.gov.ua/priyom-na-viiskovu-sluzhbu> (дата звернення: 14.06.2023).

У науковій літературі в терміни «кар'єра», «кар'єрне зростання» вкладається різний зміст. Так, В. Я. Малиновський вважає, що «кар'єра є поступовим просуванням працівника службовими сходинками, зміною кваліфікаційних можливостей, навичок, здібностей, розмірів винагород, пов'язаних з його діяльністю» [8, с. 104]. Причому вчений зазначає про вищі посади, більшу заробітну плату тощо. На думку В. Ю. Іванова, «кар'єра є процесом професійного, соціально-економічного розвитку людини, що виражений у його просуванні сходинками посад, кваліфікації, статусів, винагород, які фіксуються у певній послідовності займаних на цих сходинках позицій. Науковець вважає, що кар'єра виявляється не тільки у просуванні «вгору», а пов'язується також із невдачами, падіннями тощо» [9, с. 41–43]. Т. А. Соколова пише: «Кар'єрне зростання є розвитком людини й освоєння нею соціального простору (якщо йдеться про міжорганізаційну кар'єру) або просуванням людини в просторі конкретної організації (якщо розглядається внутрішньоорганізаційна кар'єра). Причому кар'єрне зростання постає не просто як просування індивіда в цьому просторі, послідовна зміна позицій у ньому, а як використання набутого культурного, освітнього, професійного капіталу, ресурсів у професійній діяльності» [10, с. 139].

У розділі V Закону України «Про державну службу» передбачаються, зокрема, такі заходи, як просування державного службовця по службі (ст. 40) та переведення державних службовців (ст. 41). Закріплення вказаних заходів у різних статтях Закону України «Про державну службу», на наш погляд, свідчить про різний зміст, що вкладає законодавець у ці категорії. Так, відповідно до ст. 40 названого вище Закону «просування державного службовця по службі здійснюється з урахуванням професійної компетентності шляхом зайняття вищої посади за результатами конкурсу. Просування державного службовця по службі не здійснюється протягом строку застосування до нього дисциплінарного стягнення»¹. З огляду на зазначене просування державного службовця по службі виявляється у зайнятті ним вищої посади, тобто у зміні такої умови трудового договору, як посада. У науці трудового права така зміна отримала назву «переведення на іншу роботу» [11, с. 173–174; 12, с. 214; 13, с. 229; 14, с. 227; 15, с. 129].

Таким же шляхом іде і судова практика. Так, у п. 31 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 6 листопада 1992 р. № 9 встановлено, що

---

¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 14.06.2023).

переведенням на іншу роботу вважається доручення працівникові роботи, що не відповідає спеціальності, кваліфікації чи посаді, визначеній трудовим договором.

У ч. 1 ст. 41 Закону України «Про державну службу» передбачається така норма: «Державний службовець з урахуванням його професійної підготовки та професійних компетентностей може бути переведений без обов'язкового проведення конкурсу: 1) на іншу рівнозначну або нижчу вакантну посаду в тому самому державному органі, у тому числі в іншій місцевості (в іншому населеному пункті), – за рішенням керівника державної служби або суб'єкта призначення; 2) на рівнозначну або нижчу вакантну посаду в іншому державному органі, у тому числі в іншій місцевості (в іншому населеному пункті), – за рішенням суб'єкта призначення або керівника державної служби в державному органі, з якого переводиться державний службовець, та суб'єкта призначення або керівника державної служби в державному органі, до якого переводиться державний службовець. Державний службовець, призначений на посаду без конкурсу, не може бути переведений на вищу посаду державної служби без проведення конкурсу»¹.

Таким чином, і у ст. 40, і у ст. 41 Закону України «Про державну службу» йдеться про переведення на вищу посаду, що не надає розуміння законодавчим положенням. Вважаємо, що правильним було б додати зміст ст. 40 до змісту ст. 41 Закону України «Про державну службу».

Також з огляду на зміст ч. 1 ст. 41 Закону України «Про державну службу», яка міститься у розділі V «Службова кар'єра» Закону України «Про державну службу», сутність кар'єри державних службовців полягає як у переведенні на вищі посади, так і у переведенні на рівнозначні та нижчі посади. Стосовно кар'єрного зростання, то це, безсумнівно, лише переведення на вищу посаду.

У зв'язку із цим ми не можемо погодитися з оцінкою Т. А. Соколової норм Закону України «Про державну службу», яка полягає в такому: «Законом України “Про державну службу” кар'єра державного службовця пов'язується із зайняттям більш високої посади або призначенням державному службовцю більш високого рангу. При цьому в Законі відзначається, що просуватися по службі в органах державної влади мають державні службовці, які досягли найкращих результатів у роботі, виявляють ініціативу і постійно підвищують професійний рівень. Тобто кар'єра, згідно з чинним законодавством, – це зайняття більш високих посад» [10, с. 139].

---

¹ Там само.

На наш погляд, існує доцільність у правовій регламентації кар'єрного росту працівників Служби безпеки України нормами Закону України «Про Службу безпеки України».

Висновки

Установлені національним законодавством вимоги до кандидатів на службу до Служби безпеки України та належний професійний відбір кращих серед них є важливим чинником комплектування цього правоохоронного органу професійними працівниками, які будуть якісно виконувати свої службові обов'язки та досягати наміченого керівництвом результату.

Існує необхідність у доповненні ст. 19 Закону України «Про Службу безпеки України» нормами: по-перше, про необхідність володіння кандидатами на службу українською мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; по-друге, про необхідність при перевірці кандидатів на службу використовувати поліграф, що дозволить отримати більш об'єктивну інформацію про минуле кандидата, його оточення, позитивні та негативні особисті якості.

Якісне виконання завдань, що стоять перед органами Служби безпеки України, її працівниками, безпосередньо залежить від належно організованого стимулювання праці, зокрема кар'єрного росту. Останнє має базуватися на наявності ефективної системи управління кар'єрою, яка ґрунтується на забезпеченні справедливого кар'єрного росту працівника на основі оцінки його ділових якостей, результатів його службової діяльності й авторитету серед колег.

Доцільно передбачити в Законі України «Про Службу безпеки України» окрему статтю з назвою «Кар'єра у Службі безпеки України», в якій надати визначення терміна «кар'єра у Службі безпеки України» та передбачити особливості кар'єри у Службі безпеки України.

Список бібліографічних посилань: 1. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України : підручник. Харків : Ун-т внутр. справ, 1998. 480 с. 2. Швидкій І. І. Особливості правового регулювання праці працівників ДАІ як суб'єктів трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2009. 190 с. 3. Тісагдіо І. Ю., Семелькова А. В. Сучасні проблеми підбору персоналу і механізм їх реалізації. *Економіка та держава*. 2009. № 5. С. 110–112. 4. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, А. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. 5. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. М., 2001. 776 с. 6. Венедиктов А. В. О субъектах социалистических правоотношений. *Советское государство и право*. 1955. № 6. С. 17–28. 7. Мельник К. Ю. Загальна та спеціальна трудова правосуб'єктність працівників. *Форум права*. 2012. № 1. С. 617–624. URL: <http://nbuv.gov.ua/>

j-pdf/FP_index.htm_2012_1_95.pdf (дата звернення: 14.06.2023). **8.** Машиновський В. Я. Державна служба: теорія та практика : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 160 с. **9.** Иванов В. Ю. Управление карьерой менеджера: необходимость и основное содержание. *Менеджмент в России и за рубежом*. 1998. № 5. С. 38–44. **10.** Соколова Т. А. Кар'єрне зростання державного службовця як одна з проблем побудови правової держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 24. С. 136–140. **11.** Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса паяс, 2014. 480 с. **12.** Трудове право України. Академічний курс : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2006. 544 с. **13.** Прокопенко В. І. Трудове право України : підручник. Харків : Консум, 1998. 480 с. **14.** Трудове право України : навч. посіб. / В. О. Кучер, Т. В. Курило, О. Ю. Баліцька та ін. ; за ред. В. О. Кучера. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 564 с. **15.** Трудове право України : підручник / С. М. Бортник, К. Ю. Мельник, Л. В. Могілевський та ін. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2019. 408 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2023

Прийнята до опублікування 17.07.2023

Yuzyshen M. S. Proper selection of personnel for the Security Service of Ukraine as a prerequisite for the career growth of its employees

The current state of national legislation regarding the establishment of a list of requirements for candidates for service in bodies and units of the Security Service of Ukraine has been considered. The achievements of scholars on the essence of personnel selection, career, and labour legal personality of employees have been studied. The peculiarities of the legal personality of employees of the Security Service of Ukraine have been determined.

The requirements established by national legislation for the candidates to serve in the Security Service of Ukraine and the proper professional selection of the best of them are an important factor in staffing this law enforcement agency with professional employees who will be able to perform their duties efficiently and achieve the results planned by the management. The high-quality performance of the tasks faced by the bodies of the Security Service of Ukraine by its employees directly depends on properly organized labor stimulation, in particular, the possibility of career growth. The latter should be supported by an effective career management system, which is based on ensuring fair career development of employees by assessing their business qualities, performance and authority among colleagues.

The proposals and recommendations for improving national legislation in terms of establishing a list of requirements for candidates to serve in the bodies and units of the Security Service of Ukraine and career development of its employees have been provided. There is a need to amend Article 19 of the Law of Ukraine "On the Security Service of Ukraine" with the following provisions: first, on the need for candidates to be proficient in Ukrainian at the level determined in accordance with the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of Ukrainian as the State language", and second, on the need to test candidates for service using

a polygraph, which will allow for more objective information about the candidate's past, environment, positive and negative personal qualities. The Law of Ukraine "On the Security Service of Ukraine" should include a separate article entitled "Career in the Security Service of Ukraine", which should define the term "career in the Security Service of Ukraine" and predict the specifics of a career in the Security Service of Ukraine.

Key words: career, personnel selection, hiring, Security Service of Ukraine, labor legal personality, promotion, transfer.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 347.73

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.09>

Ольга Петрівна Гетманець,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької
діяльності та фінансової безпеки (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4826-5799>,
e-mail: olga.getmanec12@gmail.com

**ФІНАНСОВО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

На підставі аналізу чинного законодавства щодо фінансування соціальних виплат військовослужбовцям та практики його застосування визначено проблемні питання їх фінансово-правового забезпечення. Наголошено, що реалізація соціальної функції держави щодо задоволення особливих потреб військових залежить від удосконалення бюджетного процесу на стадіях складання проєкту бюджету, розгляду та затвердження закону про Державний бюджет України. Визначено, що фінансово-правовий захист військовослужбовців – це особливий напрям фінансової діяльності держави, спрямований за забезпечення законності, достатності та стабільності отримання соціальних виплат військовослужбовцями.

Ключові слова: фінансово-правовий захист, соціальні виплати військовослужбовцям, публічні фінанси, бюджетні видатки, бюджетне законодавство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Захист національних інтересів спирається на умови, які держава створює для забезпечення матеріальних та духовних потреб військовослужбовців як важливого чинника організації оборони країни. Відповідно до Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон № 2011-XII) соціальний захист військовослужбовців – це діяльність (функція) держави, яка спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав та свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому

середовищі¹. Реалізація соціальної функції держави залежить від правового забезпечення фінансування особливих соціальних виплат, які відповідно до Закону № 2011-ХІІ визначаються як пільги, гарантії, компенсації та інші види матеріальної допомоги, що задовольняють інтереси військовослужбовців у належному обсязі за рахунок бюджетних асигнувань. Отже, дотримання законності у фінансовому забезпеченні особливих соціальних виплат військовим залежить від фінансово-правових засад, які є запорукою виконання державою соціальної функції.

Встановлення фінансово-правових засад формування та розподілу бюджетних видатків має вирішальне значення для систематичного, достатнього та зручного задоволення особливих соціальних потреб військовослужбовців, діяльність яких пов'язана зі складними умовами під час захисту Батьківщини та реабілітації після бойових дій. Актуальність цього завдання зумовлена необхідністю підвищення дієвості механізму фінансово-правового регулювання соціального захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану в Україні.

Стан дослідження проблеми

Фінансова підтримка соціального захисту населення є постійним об'єктом законотворчості. Деякі питання фінансово-правового регулювання соціального забезпечення як напряму діяльності держави вивчалися у працях Л. К. Воронової, О. М. Бандурки, С. М. Дрозда, О. П. Орлюк, О. В. Старосельцевої, В. М. Юраха та ін. Одностайною є позиція фахівців фінансово-правової науки щодо включення до інститутів фінансового права фондів публічного соціального страхування з метою забезпечення публічними фінансами виконання державою функції соціального захисту [1; 2].

Із позицій законного формування джерел і засобів фінансування соціальних виплат визначала різновид фінансової діяльності держави – функцію соціального захисту населення – Л. К. Воронова [3, с. 456].

У працях юристів наголошується на необхідності встановлення законних підстав фінансування всіх видів соціального забезпечення, що потребує ретельного аналізу стану фінансово-правового забезпечення соціальних потреб військових у період воєнного стану.

Окремі питання фінансування соціального захисту як функції держави аналізувалися з позицій фінансової науки. У працях учених вказується на недоліки галузі соціального захисту, зокрема на низьку якість соціальних послуг і відсутність правової регламентації [4, с. 79].

---

¹ Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-ХІІ // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 12.07.2022).

Доводиться, що проблемою організації системи соціального захисту в Україні є недостатність коштів, передусім бюджетних [5, с. 114].

Отже, погляди економістів на фінансування соціального захисту майже однотайні: по-перше, щодо недостатності державних джерел формування, розподілу та використання фінансових ресурсів, які спрямовуються на забезпечення соціального захисту; по-друге, щодо необхідності їх удосконалення шляхом правової регламентації.

Огляд правових, фінансових, соціологічних праць щодо правового регулювання соціального захисту та практики його фінансування надає підстави стверджувати, що в науці фінансового права законні засади фінансування особливих соціальних виплат військовослужбовцям як вид соціального захисту в сучасних умовах воєнного стану в країні не розглядалися.

Оскільки отримання соціальних виплат можливо тільки за наявності закону чи прийнятого на його підставі нормативно-правового акта, що визначає право на ці виплати, а також за наявності відповідних фінансових ресурсів, потребують ретельного вивчення фінансово-правові підстави соціального захисту військових як напрям його забезпечення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування сутності законних підстав стабільного та достатнього фінансування особливих соціальних виплат військовослужбовцям, що пов'язано із критичним аналізом чинного фінансового законодавства та практики його застосування як *завданням* цієї статті.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу фінансового законодавства, практики його застосування та наукових розробок проаналізовано особливості фінансово-правового регулювання соціального захисту військових в умовах воєнного стану. Обґрунтовано, що фінансово-правовий захист як вид фінансової діяльності держави та новела категоріального апарату потребує подальшого вдосконалення шляхом формулювання визначення й адаптації чинного бюджетного законодавства до канонів європейського законодавства та реалій сьогодення з метою забезпечення законності в наданні соціальних виплат військовим.

Виклад основного матеріалу

Фінансування соціальних прав громадян як об'єкт публічно-правового регулювання може розглядатися з позицій захисту інтересів як особи, так і держави в цілому. З метою захисту фінансової системи України від дій держави, яка здійснює збройну агресію проти України, та адаптації законодавства до окремих стандартів європейської фінансової системи 16 листопада 2022 року Президент України

підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту фінансової системи України від дій держави, що здійснює збройну агресію проти України, та адаптації законодавства України до окремих стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) і вимог Директиви ЄС 2018/843» (далі – Закон № 2736-IX). Цей нормативний акт встановлює вимоги до вдосконалення фінансового моніторингу, зокрема обов'язок для суб'єктів первинного фінансового моніторингу звітувати в Державну службу фінансового моніторингу України про порогові операції (400 тис. грн і більше) із суб'єктами, пов'язаними з росією та/або білоруссю¹. Водночас Закон № 2736-IX визначає вимоги, які потрібно враховувати для приведення українського фінансового законодавства у відповідність до європейського, що забезпечує відкритість, прозорість і справедливість у формуванні та використанні державних фінансових ресурсів. Отже, правові підстави обігу фінансових ресурсів потребують удосконалення як шляхом ефективного формування, розподілу, використання та контролю фінансових ресурсів, спрямованих на соціальний захист громадян, що гарантується державою, так і в національних інтересах взагалі.

Відповідно до Закону № 2011-XII фінансування витрат на соціальний захист військовослужбовців забезпечується коштами Державного бюджету України на відповідний рік, які надаються головним розпорядникам бюджетних коштів, що мають військові формування у своєму підпорядкуванні, та правоохоронним органам, а також за рахунок інших джерел. Закон містить посилання щодо фінансування заходів з охорони здоров'я та медичного обслуговування, а також з надання житлових приміщень військовослужбовцям, які забезпечуються в порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України з урахуванням наявних фінансових ресурсів із державного та місцевих бюджетів². Відсильна норма надає право регулювати фінансування соціального захисту у 2016–2021 роках Кабінету Міністрів України на підставі відповідного щорічного бюджетного закону.

---

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту фінансової системи України від дій держави, що здійснює збройну агресію проти України, та адаптації законодавства України до окремих стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) і вимог Директиви ЄС 2018/843 : Закон України від 04.11.2022 № 2736-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-IX> (дата звернення: 12.07.2023).

² Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 12.07.2022).

Відповідно до Закону України «Про Державний бюджет на 2023 рік» обсяг фінансування Міністерства оборони України на забезпечення діяльності Збройних Сил України, підготовку кадрів та медичне обслуговування військовослужбовців, ветеранів, членів їхніх сімей встановлено в розмірі 493 097 957,8 тис. грн¹. Проте вказана норма не відокремлює обсяги видатків на фінансування особливих соціальних виплат військовослужбовцям, які встановлені Законом № 2011-XII. Також відсутні підстави фінансування особових виплат військовим у видатках Міністерства соціальної політики України, крім коштів, що надаються на матеріальну допомогу військовослужбовцям з військової строкової служби в розмірі 66 673,9 тис. грн.

Отже, чинне законодавство щодо регулювання соціальних виплат військовим містить відсильну норму, яка встановлює повноваження Кабінету Міністрів України та розпорядників бюджетних коштів всупереч бюджетному закону. Оскільки бюджетне фінансування соціальних виплат регулюється Бюджетним кодексом України, посилання на «наявні фінансові ресурси» Закону № 2011-XII ставить під сумнів їх бюджетне врегулювання та фінансове забезпечення відповідних програм соціального захисту військових. Залучення Кабінету Міністрів України до бюджетного процесу на стадії його виконання як регулятора соціальних виплат порушує принцип законності в бюджетному процесі, оскільки вносити зміни в бюджетний закон можливо тільки законом, а не нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України. Таким чином, чинне фінансове законодавство містить колізію щодо фінансування соціального захисту військовослужбовців.

Прикладом відсутності законних підстав фінансового врегулювання питань соціального захисту військовослужбовців є запропонована Кабінетом Міністрів України виплата військовим додаткової грошової винагороди на період воєнного стану, яка вводиться постановою Кабінету Міністрів України «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дій воєнного стану» від 28 лютого 2022 року № 168. Реалізація цієї Постанови потребує внесення змін до бюджетного закону, що може бути зроблено тільки законом, проте вона містить посилання: «Міністерству фінансів опрацювати питання щодо збільшення видатків відповідним розпорядникам бюджетних коштів для забезпечення реалізації цієї постанови»². Отже, вказана

---

¹ Про Державний бюджет на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 12.07.2023).

² Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дій воєнного стану :

ініціатива Уряду не забезпечена правовим механізмом фінансування, оскільки збільшення видатків на період воєнного стану є можливим шляхом ухвалення відповідного закону щодо несення змін до бюджетного закону. Також уведення нових не скасовує інших соціальних виплат, передбачених Законом № 2011-ХІІ, але потребує додаткових бюджетних коштів.

Колізії, неточності та розбіжності в чинному законодавстві щодо фінансування соціального захисту військовослужбовців перешкоджають реалізації цієї функції держави, що потребує вдосконалення чинного бюджетного законодавства щодо з'ясування сутності пов'язаних законів і практики бюджетного процесу на стадії підготовки бюджетного закону.

Наведемо ще один приклад, який характеризує стан законодавчого забезпечення фінансового захисту соціальних прав військовослужбовців та механізм його реалізації. Відповідно до доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Л. Денісової протягом 2021 року до неї звернулися 495 працівників сектору безпеки і оборони щодо невиконання в повному обсязі додаткових видів грошового забезпечення, премій, надбавок, матеріальної та вихідної допомоги, нарахування і перерахунку пенсій, виплат у зв'язку з призовом громадян на строкову військову службу, а також з невиконання державними ор початок вересня 2021 року заборгованість Міністерства оборони Україною рішень судів. Як зазначено в доповіді, станом на 3 обов'язковими виплат військовослужбовцям становила 1 млрд 465,8 млн грн. Із цього питання Уповноваженим було направлено звернення до Міністра оборони України, Першого віцепрем'єр-міністра України та Міністра економіки щодо термінового внесення змін до Державного бюджету України на 2021 рік. Верховною Радою України 8 жовтня 2021 року було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік»» № 1807-ІХ, яким до бюджету Міністерства оборони України на 2021 рік додатково було спрямовано 4 млрд 91 млн 599 тис. грн на погашення заборгованості з виплат грошового забезпечення¹.

Наведений приклад демонструє, що відновлення соціальних прав військовослужбовців відбувалося шляхом унесення змін до бюджетного закону на підставі звернення головного розпорядника бюджетних

постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168 // ВД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-п> (дата звернення: 12.07.2023).

¹ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2021 рік. Київ, 2022. С. 262–267.

коштів – Міністра оборони України. Таким чином, на практиці законодавчий рівень правового регулювання фінансового забезпечення залежить від відомчого рівня його регулювання, що порушує законність отримання соціальних виплат.

Соціальна функція є притаманною правовій державі і реалізується, як вважають теоретики держави та права, у двох напрямках: «перший – забезпечення права кожного на свободу праці, зайнятості населення, міграції робочої сили, контролю за умовами праці і відповідністю їх вимогам техніки безпеки, соціального забезпечення і страхування; другий – соціальний захист тих, хто потребує державної підтримки: безробітних, інвалідів, літніх людей, багатодітних сімей, сиріт, дітей в неповних сім'ях, пенсіонерів, студентів» [6, с. 98]. На державу покладаються як обов'язки із соціального забезпечення населення, так і із соціального захисту. У наведеному визначенні науковці відмежовують діяльність держави із захисту та із забезпечення громадян, акцентують на різній сутності «забезпечення» та «захисту» в соціальній функції держави. З позицій фінансування соціальної функції держави доцільно спиратися на норми фінансового права, що гарантують державну підтримку населення та особи.

Наведені приклади свідчать про залежність захисту соціального стану військовослужбовців від державного фінансуванням напрямів і видів соціальної політики держави у сфері оборони та потребу законного врегулювання джерел фінансування соціальних виплат військовослужбовцям, поширення обсягів запланованих коштів та з'ясування в бюджетному процесі повноважень задіяних суб'єктів, зокрема законодавця, Уряду та розпорядників бюджетних коштів.

Розширення джерел формування публічних фінансових ресурсів на соціальні виплати, зокрема і військовослужбовцям, можливо за рахунок:

- використання бюджетних видатків у запланованому обсязі в Державному бюджеті України на другій і третій стадії бюджетного процесу;

- коштів позабюджетних фондів, що спрямовуються на адресні соціальні виплати;

- коштів місцевих бюджетів, що визначаються на стадії їх планування і джерелом яких є прибуток від місцевих підприємств та установ різної форми власності.

Враховуючи суб'єктів соціального ризику, кількість яких зростає в умовах воєнного стану, а також різні види соціальної допомоги, необхідно, по-перше, встановити кодом бюджетної класифікації види особливих соціальних виплат військовослужбовцям у видатках Державного бюджету України, по-друге, визначити адресність виділених коштів на пільги, гарантії, компенсації та інші матеріальні допомоги, які передбачені Законом № 2011-ХІІ.

Висновки

На підставі аналізу бюджетного законодавства щодо фінансування соціальних виплат військовослужбовцям слід зауважити, що законність і достатність цієї діяльності держави в сучасних умовах залежить від фінансово-правового регулювання у сфері соціальної політики. Фінансово-правовий захист як діяльність держави з фінансового забезпечення соціального захисту військовослужбовців спирається на бюджетний закон та кошти, що спрямовуються на виплати військовослужбовцям. Це потребує узгодженості бюджетних повноважень законодавця та Уряду на стадії планування, розробки та затвердження основного фінансового закону. Отже, економічні інтереси військовослужбовців або всіх громадян, що пов'язані із соціальним захистом, неможливо реалізувати поза межами фінансово-правового регулювання.

Список бібліографічних посилань: **1.** Фінансове право : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. П. Гетманець. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : Екограф, 2015. 496 с. **2.** Орлюк О. П. Фінансове право : навч. посіб. Київ : Юрінкоім Інтер, 2003. 528 с. **3.** Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. Л. К. Воронової. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Алерта, 2011. 558 с. **4.** Степанова О. В. Фінансування соціального захисту в умовах децентралізації: зарубіжний досвід та національні реалії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 22. С. 73–79. **5.** Максимчук Є. О. Бюджетне фінансування програм соціального захисту населення. *Наукові праця НДФІ*. 2009. № 3 (48). С. 106–114. **6.** Загальна теорія держави і права : підручник / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 580 с.

Надійшла до редколегії 14.07.2023

Прийнята до опублікування 11.08.2023

Hetmanets O. P. Financial and legal principles of social protection of military personnel

It has been proven that the legality and sufficiency of the state's financial activities for the social protection of military personnel in modern conditions in Ukraine depends on financial and legal regulation in the field of social policy. It has been noted that financial and legal protection, as an activity of the state for financial provision of social protection of military personnel, is based on the budget law, expenditures, which require coordination of the budgetary powers of the legislator and the Government on the formation and distribution of financial resources at the planning stage, as well as development and approval of the main financial law.

The dependence of the financial state of the social protection of servicemen on the state financing of the directions and types of social policy of the state in the sphere of defense which requires legal regulation of the sources of financing of social payments of servicemen has been

argued, as well as the distribution of the amounts of allocated funds and clarification of the powers of the involved subjects, in particular the legislator, the Government and managers budget funds. It has been determined that in order to improve the financial and legal foundations of social protection of servicemen, it is advisable to ensure two conditions: firstly, the introduction of a budget classification code of types of special social payments to servicemen in the expenditures of the State Budget of Ukraine, and secondly, compliance with the targeting of benefits, guarantees, compensations and other social payments, which are defined by the current legislation for military personnel and their family members.

It has been substantiated that the justice and legality of meeting the interests of military personnel, as well as of all citizens related to social protection, are based on financial and legal principles.

Key words: financial and legal protection, social payments to military personnel, public finances, budget expenditures, budget legislation.

Катерина Олегівна Крут,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики (старший викладач);

<https://orcid.org/0000-0002-3027-4198>,

e-mail: krutkaterina@ukr.net

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ПРОТИДІЇ
НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇ**

Охарактеризовано повноваження такого суб'єкта протидії нелегальній міграції, як Національна поліція України. Наголошено, що нелегальна міграція – це негативне явище, яке потребує вжиття спеціально уповноваженими суб'єктами скоординованого комплексу заходів задля запобігання та протидії цьому процесу. Класифіковано повноваження щодо протидії нелегальній міграції на загальні та спеціальні залежно від структурного підрозділу Національної поліції України, який їх виконує. Визначено, що основним підрозділом, який безпосередньо наділений повноваженнями з реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній міграції, є Департамент (Управління) міграційної поліції, який входить до складу кримінальної поліції. До повноважень цього органу віднесено організаційні, попереджувальні й адміністративно-правові заходи щодо протидії нелегальній міграції.

Ключові слова: протидія нелегальній міграції, Національна поліція України, повноваження, правоохоронні органи, Департамент міграційної поліції, національна безпека.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Проблема нелегальної міграції була актуальною завжди через сприятливе геополітичне розташування нашої держави. Однак ситуація вкрай змінилася з повномасштабним вторгненням російської армії на територію України. Постали інші проблеми, проте нелегальна міграція залишається загрозою для національної безпеки нашої держави як ніколи. Національна поліція є одним із правоохоронних органів, який забезпечує національну безпеку та запобігає детермінантам нелегальної міграції.

Стан дослідження проблеми

Проблематиці протидії нелегальній міграції було присвячено багато досліджень таких вітчизняних учених, як О. М. Бандурка, М. В. Голуб, Д. В. Голобородько, С. М. Гусаров, А. Т. Комзюк, М. В. Джафарова,

В. В. Сокурено, Р. А. Мартянова, Н. М. Ткачова та ін. Велика кількість наукової літератури присвячена протидії нелегальній міграції, особливо приділена увага міграційним і прикордонним службам. Проте питання діяльності Національної поліції України щодо протидії нелегальній міграції висвітлене не достатньо повно. Ми пропонуємо приділити увагу окресленню повноважень названого органу саме в цій сфері.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є детальний аналіз повноважень Національної поліції України, зокрема підрозділу міграційної поліції (в системі кримінальної поліції), щодо протидії нелегальній міграції в умовах сьогодення та визначення заходів організаційного, попереджувального й адміністративно-правового характеру щодо протидії нелегальній міграції. *Завданнями* дослідження є проаналізувати діяльність Національної поліції України та виокремити повноваження, які відрізняють її діяльність від діяльності інших суб'єктів протидії нелегальній міграції.

Наукова новизна дослідження

Нині наша держава кожен день піддається загрозам національній безпеці та громадському порядку. Адже нелегальна міграція завжди була детермінантом транснаціональної злочинності, прибутковим нелегальним бізнесом як у нашій країні, так і в сусідніх. Національна поліція України як важливий суб'єкт протидії нелегальній міграції та забезпечення громадської безпеки розглядається у статті з вичерпним переліком повноважень, наділених для виконання своїх завдань.

Виклад основного матеріалу

Анексія Автономної Республіки Крим, повномасштабне вторгнення російської армії, окупація східної частини країни, скоєння терористичних актів, спричинення екоциду, масове переселення громадян, велика кількість внутрішньо переміщених осіб та інші чинники збільшили кількість осіб, які мігрували, і це негативно вплинуло на ситуацію в Україні. З огляду на це спектр правопорушень у нашій державі дещо змінився. З'явилися актуальні для воєнного стану правопорушення, а протидія нелегальній міграції в діяльності Національної поліції України відійшла на другий план. Однак, на нашу думку, ці чинники можуть стати детермінантами нелегальної міграції в майбутньому, оскільки вони опосередковано спричиняють загрозу національній безпеці та громадському порядку. Така ситуація потребує негайного реагування з боку правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України.

Національна поліція України є одним із суб'єктів правоохоронних органів, який наділений повноваженнями стосовно протидії нелегальній

міграції. Суб'єкт протидії нелегальній міграції – це носій передбачених адміністративно-правовими нормами прав та обов'язків щодо протидії нелегальній міграції, який здатний надати права реалізувати, а покладені обов'язки виконувати [1, с. 101]. Так, на думку О. В. Кузьменко, протидія нелегальній міграції – це діяльність органів влади, які відповідно до своїх повноважень виявляють та усувають умови й обставини, що їй сприяють, зокрема діють на упередження щодо виявлення потенційних нелегальних мігрантів [2, с. 239].

Загальновідомо, що протидією нелегальній міграції займається виключно Державна міграційна служба України. Однак ми із цим не погоджуємося, тому що нелегальна міграція – це негативне явище, яке потребує вжиття спеціально уповноваженими суб'єктами скоординованого комплексу заходів задля запобігання та протидії цьому процесу. До таких суб'єктів можна віднести Державну міграційну службу України, Державну прикордонну службу України, Службу безпеки України, Національну поліцію України, Державну митну службу України, Національну гвардію України, Збройні Сили України тощо. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року» від 24 липня 2019 р. № 687-р окреслено коло суб'єктів, до завдань яких входить протидія нелегальній міграції¹. Зокрема, для злагодженої роботи та міжвідомчої співпраці до апарату Міністерства внутрішніх справ входить Управління взаємодії із Державною міграційною службою України задля забезпечення захисту національних інтересів, дотримання державних норм міграційного законодавства та протидії нелегальній міграції.

Ми погоджуємося з визначенням І. С. Кирика, який взаємодію Національної поліції України та Державної міграційної служби України у сфері протидії неконтрольованій міграції визначає як спільне або одностороннє формально виражене волевиявлення поліцейських і міграційних структур держави щодо питань, які дотичні до їх адміністративної компетенції або безпосередньо стосуються її здійснення в площині правотворчої, правозастосовної діяльності у сфері регулювання переміщень населення та реагування на факти порушення встановлених міграційних правил і процедур [3, с. 146]. Одним із напрямів розвитку взаємодії Департаменту міграційної поліції з органами Державної міграційної служби є посилення контролю за

---

¹ Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p> (дата звернення: 17.07.2023).

перебуванням іноземців на території держави, скасування дозвільних документів на проживання в Україні та видворення їх за межі держави у примусовому порядку [2, с. 243].

Так, за результатами роботи Національної поліції України спільно з Державною міграційною службою України за 2022 рік до адміністративної відповідальності було притягнуто 12 625 осіб. Більшу частину, а саме 10 557 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності за таке правопорушення, як порушення іноземцями та особами без громадянства правил перебування в Україні і транзитного проїзду через територію України (ст. 203 Кодексу України про адміністративні правопорушення)¹. Особливістю є те, що в цьому випадку іноземці та особи без громадянства становлять суб'єкт правопорушень, але слід зазначити, що в деяких випадках вони можуть бути і об'єктом учинення кримінальних або адміністративних правопорушень, тобто коли особа вчиняє правопорушення щодо іноземця або особи без громадянства чи втягує її до певних видів організованої злочинності. Ця особливість має високу латентність і в показниках не зазначається. Слід указати, що у звіті Національної поліції України за 2022 рік відсутні показники щодо протидії нелегальній міграції. Це пов'язано з певними чинниками глобального характеру, а саме повномасштабним вторгненням росії на територію України та спричиненими наслідками. Залучення великої кількості працівників поліції до оборони міст і забезпечення безпеки громадян, збільшення кількості різних видів злочинів просто витіснили цей вид правопорушення на другий план.

Крім цього, як зазначає К. В. Юртаєва, нелегальна міграція в умовах збройного конфлікту має стійкий зв'язок із контрабандою зброї, боеприпасів і вибухових речовин, різними видами терористичних практик, участю в непередбачених законом воєнізованих або збройних формуваннях, залученням неповнолітніх до участі у збройному конфлікті, найманством та іншими злочинними проявами [4, с. 119]. Ці чинники актуалізують діяльність Національної поліції України в умовах воєнного стану щодо протидії нелегальній міграції.

На нашу думку, повноваження Національної поліції України щодо протидії нелегальній міграції можна класифікувати на загальні та спеціальні. До загальних повноважень, якими наділені всі підрозділи Національної поліції України, належать такі:

– можуть здійснювати превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень і в подальшому

---

¹ Показники діяльності ДМС за 2022 рік // Державна міграційна служба України : офіц. сайт. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2022_12.pdf (дата звернення: 17.07.2023).

виявлення та припинення кримінальних і адміністративних правопорушень у сфері міграції;

- виявляють причини й умови, що сприяють учиненню кримінальних та адміністративних правопорушень у сфері міграції, і вживають у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

- вживають заходи, спрямовані на усунення загроз життю і здоров'ю фізичних осіб та публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення як іноземцями або особами без громадянства, так і стосовно іноземців та осіб без громадянства;

- здійснюють своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події у сфері міграції (наприклад, підроблення документів, печаток, штампів із метою подальшого використання);

- здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності стосовно іноземців, біженців та осіб без громадянства;

- займаються розшуком осіб (іноземців, біженців та осіб без громадянства), які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;

- у деяких випадках, визначених законом, здійснюють щодо іноземців та осіб без громадянства провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймають рішення про застосування адміністративних стягнень і забезпечують їх виконання;

- доставляють у випадках і порядку, визначених законом, затриманих іноземців та осіб без громадянства, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;

- вживають певних заходів щодо іноземців та осіб без громадянства для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;

- виконують у межах компетенції запити правоохоронних органів інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону і міжнародних договорів України;

- сприяють Державній прикордонній службі України у виявленні каналів незаконного перетинання державного кордону, підроблення документів із метою перетинання кордонів та інших правопорушень і разом із відповідними правоохоронними органами їх ліквідують;

- здійснюють представництво та забезпечують виконання зобов'язань України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерполі та виступають як Національне центральне бюро Інтерполу;

– організують і здійснюють співпрацю між правоохоронними органами та іншими державними органами, як із Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерполом), так і з Європейським поліцейським офісом (Європолом), й діють як Національний контактний пункт між компетентними органами України та Європолом задля посилення взаємодії та координації роботи¹.

Цими повноваженнями наділені всі структурні підрозділи Національної поліції України, до компетенції яких входить ужиття заходів у сфері протидії нелегальній міграції.

Необхідно зазначити, що крім загальних повноважень, яких дотримуються всі правоохоронні органи, є ще й *спеціальні повноваження* у сфері протидії нелегальній міграції. Їх виконує спеціально створений підрозділ Національної поліції України в системі кримінальної поліції – Департамент міграційної поліції (Управління боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми), який функціонує в системі МВС України, функціонально підпорядкований Державній міграційній службі України, підзвітний та підконтрольний Міністрові внутрішніх справ України. Слід зазначити, що існує Положення про Департамент міграційної поліції, але цей документ має режим секретності і відсутній в інформаційному просторі. Незважаючи на це, нами був детально проаналізований наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Положення про Управління міліції міграційного контролю Міністерства внутрішніх справ України» від 20 лютого 2012 р. № 142, який чинний і має законну силу.

Основними завданнями Управління міліції міграційного контролю Міністерства внутрішніх справ України є забезпечення виконання покладених на Департамент міграційної поліції України завдань із реалізації державної політики у сфері протидії нелегальній міграції, а також притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері реєстрації фізичних осіб, видачі документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство².

Місія Департаменту полягає в широкому сенсі до протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з експлуатацією людей, контрабандою мігрантів і незаконною легалізацією іноземців. До його завдань належать такі:

---

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 17.07.2023).

² Про затвердження Положення про Управління міліції міграційного контролю Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 20.02.2012 № 142 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-12> (дата звернення: 17.07.2023).

– бере безпосередню участь у реалізації державної політики щодо дотримання законодавства у сфері міграції, зокрема протидії нелегальній міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

– застосовує передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення щодо іноземців та осіб без громадянства;

– готує пропозиції про скорочення строку перебування іноземців та осіб без громадянства в Україні, їх примусового повернення, примусового видворення, а також заборони в'їзду в Україну;

– забезпечує охорону пунктів тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні;

– готує інформаційно-аналітичні матеріали та інші документи з питань, що належать до його компетенції, для подання в установленому порядку на розгляд відповідних органів;

– взаємодіє з відповідними підрозділами центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з метою посилення координації та співпраці для забезпечення контролю та захисту національної безпеки щодо протидії нелегальній міграції;

– виступає координатором контактного аналітичного центру обміну статистичною та аналітичною інформацією, щодо якої законодавством не встановлено обмежень стосовно її створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення, з питань протидії нелегальній міграції;

– здійснює заходи щодо виявлення, попередження та запобігання протидії нелегальній міграції, іншим порушенням міграційного законодавства;

– здійснює розгляд запитів і звернень громадян з питань, що належать до сфери міграції та послуг із допомоги та захисту іноземців та осіб без громадянства;

– забезпечує в межах повноважень здійснення заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням щодо корупційних схем у сфері міграції¹.

На нашу думку, вищезазначений перелік повноважень наразі застарілий і потребує редагування відповідно до змін в Україні, спричинених багатьма чинниками, зокрема повномасштабним вторгненням російської армії. Тому що інтенсивність і види втручання повинні бути пропорційними ризикам нелегальної міграції та можливим загрозам, які зумовлюють такі порушення². Їх перелік має

---

¹ Там само.

² Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.07.2017

бути розширений, чіткий і модернізований як під реалії сьогодення. Ми пропонуємо розширити повноваження міграційної поліції, наприклад щодо притягнення до відповідальності іноземців – порушників міграційного законодавства України, або якщо іноземець зловживає волонтерською чи іншою діяльністю під час воєнного стану. Також неодмінно потрібно вводити та систематично проводити навчання, тренінги, підвищувати фаховий рівень поліцейських, які беруть безпосередню участь у заходах з протидії нелегальній (незаконній) міграції та торгівлі людьми із залученням міжнародних організацій – це повинно входити до обов'язкових завдань Департаменту (Управління) міграційної поліції.

Прикладом реалізації повноважень у міжнародному співробітництві є участь Національної поліції України в загальноєвропейській операції з протидії торгівлі людьми. Підрозділи міграційної поліції відомства взяли участь у загальноєвропейських Днях спільних дій (Joint Action Days) щодо боротьби з торгівлею людьми у формі трудової експлуатації, які координувалися Європолем. Упродовж тижня поліцейські 27 країн провели перевірки об'єктів, де використовується наймана праця. Особлива увага приділялася перевірці щодо працевлаштування біженців та громадян країн, які не є членами ЄС¹.

За результатами перевірок правоохоронці заарештували за трудову експлуатацію 21 зловмисника та встановили 261 постраждалого від торгівлі людьми. Загалом розпочато 86 розслідувань за фактами торгівлі людьми в ЄС та за його межами. Ми бачимо, що нелегальна міграція навіть під час воєнного стану є детермінантом таких злочинів, як торгівля людьми, організована злочинність, і становить реальну загрозу національній безпеці України.

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що нелегальна міграція – це суспільно негативне явище, яке потребує вжиття уповноваженими суб'єктами скоординованого комплексу заходів задля запобігання та протидії цьому процесу. Одним із важливих суб'єктів протидії нелегальній міграції є Національна поліція України, яка наділена вичерпним переліком повноважень, що потребують розширення та модернізації. По-перше, дуже важливо узгодити взаємну діяльність усіх суб'єктів протидії нелегальній міграції та ухвалити

№ 482-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-p> (дата звернення: 17.07.2023).

¹ Нацполіція взяла участь у загальноєвропейській операції з протидії торгівлі людьми // Портал МВС : офіц. сайт. 10.07.2023. URL: <https://mvs.gov.ua/news/nacpoliciia-vziala-ucast-u-zagalnojevropeiskii-operaciyi-z-protidiyi-torgivli-liudmi> (дата звернення: 17.07.2023).

відповідні правові акти. По-друге, потрібно вдосконалити та розширити коло повноважень Департаменту (Управління) міграційної поліції щодо притягнення до відповідальності іноземців – порушників міграційного законодавства України для швидкого реагування на адміністративні та кримінальні правопорушення.

Список бібліографічних посилань: 1. Новіченко А. В. Суб'єкти протидії нелегальній (незаконній) міграції в Україні. *Наше право*. 2020. № 2. С. 99–105. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2020.2.15>. 2. Мартянова Р. А. Удосконалення організаційно-правового механізму протидії нелегальній міграції органами державної міграційної служби України // *Development vectors in public management and administration : monograph / V. S. Blikhar, Z. R. Kisil, O. O. Borovskiy et al.* Riga : Baltija Publishing, 2021. Pp. 229–250. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-082-7-11>. 3. Кирик І. С. Правова природа взаємодії Національної поліції України та Державної міграційної служби у сфері протидії неконтрольованій міграції *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16), т. 3. С. 146–149. 4. Юртаєва К. В. Сучасні тенденції нелегальної міграції в Україні // *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія : зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2018. С. 118–119.*

Надійшла до редколегії 19.07.2023

Прийнята до опублікування 16.08.2023

Krut K. O. The National Police of Ukraine as an object to combat illegal migration

The article describes the powers of the National Police of Ukraine to combat illegal migration. Since illegal migration is a negative phenomenon that requires a comprehensive, mutual and coordinated set of measures by all specially authorised actors in the field of combating illegal migration to prevent and counteract this process. The National Police of Ukraine, in our opinion, is one of the main actors in countering this phenomenon. We classified the powers to combat illegal migration into general and special, depending on the structural unit of the National Police of Ukraine that carries them out. The subdivision, which is directly empowered to implement state policy in the field of countering illegal migration, as well as bringing to administrative responsibility for violations of legislation in the field of registration of natural persons, issuance of documents certifying identity and confirming citizenship, belongs to the Department (Office) of the Migration Police, which includes to the criminal police. Their scope of authority includes organizational, preventive and administrative-legal measures to combat illegal migration.

The National Police of Ukraine, which is endowed with an exhaustive list of powers that currently require expansion and modernization. First of all, it is very important to coordinate the mutual activities of all subjects of combating illegal migration and to adopt relevant legal

acts. Secondly, it is necessary to improve and expand the scope of powers of the Department (Office) of the Migration Police to bring to justice foreigners who violate the migration legislation of Ukraine, for quick response to administrative and criminal offenses. This article has a scientific and theoretical significance based on the relevance of illegal migration in our country and combating human trafficking as one of the factors that threaten national security and law and order.

Key words: combating illegal migration, National Police of Ukraine, powers, law enforcement agencies, Migration Police Department, national security.

УДК 343.9(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.11>

Наталія Костянтинівна Макаренко,

доктор юридичних наук, доцент,

Національна академія внутрішніх справ (м. Київ),

кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права (професор);

 <https://orcid.org/0000-0001-7354-5122>,

e-mail: makarnat@ukr.net

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПРОФЕСІЙНОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Розкрито особливості кримінологічної характеристики професійних злочинців. Вказано, що професійні злочинці свідомо вибрали злочинну діяльність як інструмент задоволення своїх матеріальних потреб. Головним мотивом особи професійного злочинця є користь, в основі якої лежить підвищення матеріального рівня життя, отримання постійного прибутку від злочинної діяльності.

Ключові слова: особа злочинця, професійний злочинець, професійна злочинність, кримінальний професіоналізм, корисливий мотив, мотиви, потреби, рецидив, кримінологічна характеристика.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Однією зі складових предмета кримінологічної науки є особа злочинця. Саме вона є тією ланкою, в якій концентруються результати впливу зовнішніх соціальних і психологічних факторів, що детермінують злочинність загалом. Зокрема, О. Кваша, вказуючи на центральне місце особи злочинця у кримінологічній науці, зауважує, що в ній переплітаються такі важливі кримінологічні проблеми, як природа злочинності, шляхи її попередження, форми та методи боротьби з нею [1, с. 120].

Вивчення особи професійного злочинця у вітчизняній кримінологічній науці пов'язується із систематизацією та розділенням на певні групи ознак, притаманних цьому типу злочинців. Дослідження особи професійного злочинця є передумовою подальшої діяльності з індивідуального запобігання різним видам злочинів з ознаками кримінального професіоналізму та пов'язане з розробкою актуальної проблеми прогнозування індивідуальної злочинної поведінки.

Стан дослідження проблеми

Проблема вивчення особи професійного злочинця у зв'язку з її багатоплановістю відображена в роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, тип професійного злочинця досліджували у своїх працях Ч. Ломброзо, М. Герінг, Р. Колдуелл, Е. Фері та ін.

В окремих аспектах особа професійного злочинця вивчалася в роботах таких учених, як-от: Г. Брейтман, М. Гернет, М. Гродзинський, Д. Дриль, П. Люблинський, А. Піонтковський, С. Познишев, Б. Утевський, І. Фойницький. Серед вітчизняних кримінологів, які тією чи іншою мірою зверталися до цієї проблематики, слід назвати О. Бандурку, В. Голіну, С. Гусарова, О. Джужу, А. Закалюка, М. Корнієнка, О. Костенка, О. Литвинова, Є. Назимка, В. Сокурєнка, В. Шакуна, О. Ярмиша та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є спроба отримати нові кримінологічні знання про особу професійного злочинця. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: дослідити кримінологічний портрет професійного злочинця; окреслити детермінанти, що впливають на формування особи професійного злочинця.

Наукова новизна дослідження

На основі кримінологічного аналізу виявлено особливості кримінологічної характеристики професійних злочинців і встановлено, що професійні злочинці – це група найбільш небезпечних та активних осіб, які свідомо протиставляють себе суспільству.

Виклад основного матеріалу

Основною категорією у вивченні професійної злочинності є особа професійного злочинця. Кожен злочинець як своєрідна особа характеризується своїми поглядами, ціннісними орієнтаціями, інтересами та психологічними особливостями. Інакше кажучи, особа будь-якого злочинця складається з комплексу рис, що її характеризують.

У науці сформовано багато визначень особи злочинця. За своїм змістом вони можуть бути включені до однієї з трьох груп: 1) термін «особа злочинця» використовують щодо будь-якої особи, яка вчинила злочини; 2) визначення, які містять низку ознак, що важливі для виявлення причин злочинної поведінки та пояснення її характеру; 3) дефініції, що ґрунтуються на тезі про якісну відмінність особи злочинця від особи не злочинця.

На думку О. Джужу та В. Василевича, основні вимоги, які висуваються до визначення поняття «особа злочинця», полягають, по-перше, у тому, що воно має бути відмінним від поняття особистості людини; по-друге, має формулюватися із суто кримінологічних позицій. Поняттям «особа злочинця» повинні охоплюватися не всі особи, які вчинили злочини, а лише ті, які вчинили умисні злочини та рецидивісти. Їхня особа – це особистість людини, яка вчинила злочин у результаті властивих їй антисоціальних поглядів, негативного ставлення до суспільних інтересів та умисного вибору саме злочинного шляху реалізації своїх потреб та намірів [2, с. 43].

Особистість – не набір окремих, ізольованих властивостей, а система взаємозалежних якостей, що має певну структуру. Структура особи злочинця складається з основних сфер (підструктур), що формуються в діяльності і в ній проявляються. Це три основні підструктури: 1) потребно-мотиваційна; 2) ціннісно-нормативна; 3) статусно-рольова [3].

Потребно-мотиваційна підструктура. Основними її елементами є мотиви, потреби, інтереси.

Потреба – це необхідність у чомусь, певна нестача чогось, яку організм намагається заповнити. Потреби є джерелом людської активності.

Мотив – це внутрішнє спонукання до діяльності, спрямованої на задоволення потреби.

Психологічне поняття «мотив» широко використовують як у кримінальному праві, так і у кримінології. У кримінальному праві мотив – це факультативна ознака суб'єктивної сторони, а в деяких складах злочинів є предметом доказування. У кримінології мотив передуює злочинному діянню, тому деякі кримінологи розглядають мотив як суб'єктивну причину злочину.

Головним мотивом особи професійного злочинця є користь, в основі якої лежить підвищення матеріального рівня життя, отримання постійного прибутку від злочинної діяльності.

Ціннісно-нормативна підструктура. Основними її елементами є цінності, ціннісні орієнтації, погляди, переконання, норми.

У кримінології дуже поширеною є думка, що у професійних злочинців найбільш деформованою є саме ця сфера. Злочинці можуть відрізнитися мотивами, інтересами, соціальними статусами тощо, проте спільне в них одне – це деформація ціннісно-нормативної сфери. Про це свідчить сам факт вчинення злочину. Оскільки ставлення до цінностей та норм, що їх охороняють, у найбільш систематизованому вигляді виражається у правовій та моральній свідомості особи, дефектність (спотвореність) правосвідомості є достовірним індикатором деформації ціннісно-нормативної сфери.

Статусно-рольова підструктура. Основні її елементи – це соціальні статуси, ролі, функції.

Статус – це становище (позиція), яке займає індивід (або група) у соціальній структурі та яке характеризується певними правами й обов'язками.

Роль – це модель поведінки, що реалізує статусні розпорядження. У кримінальному праві статусно-рольові характеристики враховуються при кваліфікації злочинів (спеціальний суб'єкт), при призначенні покарання (позбавлення права обіймати певні посади). У кримінології статуси та ролі мають значення для виокремлення видів

злочинності (злочинність неповнолітніх, корупційна злочинність), а також для виявлення причин та умов злочинів.

Особа професійного злочинця характеризується систематичним антигромадським способом життя, вчиненням однорідних злочинів у вигляді промислу. Вона не лише відображає певні зовнішні умови, а й є активною стороною взаємодії. Для неї характерна свідомо, цілеспрямована протиправна діяльність.

Особа професійного злочинця має такі ознаки: стійкий вид злочинної «професії» (спеціалізація); певні знання та навички (кваліфікація); постійний дохід – злочини як джерело засобів існування; зв'язок з асоціальним середовищем; звичний характер цієї діяльності (несвідомо пристрасть); високий рівень невразливості злочинців на заходи кримінального переслідування.

Злочинний досвід та спеціалізація одна з важливих ознак розвитку стійкої протиправної діяльності професійних злочинців. Злочинець цілком усвідомлено обирає собі певний метод отримання коштів для існування, оскільки його професія пов'язана з ризиком і потребує певного досвіду та спритності.

При вивченні особливостей особи професійного злочинця необхідно мати на увазі, що більшість із них ступили на злочинний шлях у ранньому віці. Це певною мірою визначає їх спосіб життя загалом, постійне вчинення злочинів як характерну рису такого життя [4].

Професійний злочинець – це особа антисоціального типу. Це група найбільш небезпечних та активних злочинців, які свідомо протиставляють себе суспільству, активно заперечують низку його соціальних норм. Їм характерна постійна готовність до вчинення злочинів, здатність вчиняти їх під впливом незначних зовнішніх причин. Для таких професіоналів характерною є глибока деформація сфери інтересів та потреб, негативізм, крайній ступінь індивідуалізму [4].

Професійні злочинці характеризуються орієнтацією на отримання матеріальних благ як найбільш значущу цінність. Більшість з них має завищену самооцінку, розвинуте честолюбство, ворожість до оточуючих, прагнення підтримувати за будь-яку ціну авторитет у своєму середовищі. Багато хто з них впевнений у безпеці зайняття злочинною діяльністю, її безкарності.

Особистісний сенс професійної злочинної діяльності полягає в тому, що особа, яка нею займається, прагне за рахунок цього забезпечити свої матеріальні потреби. Саме тому злочинна діяльність як джерело матеріального існування стає обов'язковим атрибутом кримінального професіоналізму. При цьому професійний злочинець може повністю існувати за рахунок доходів від злочинної діяльності, а може лише частково задовольняти свої потреби за рахунок цих доходів [5].

Професійних злочинців характеризує деформована моральна та правова свідомість. Більшості з них притаманні спотвореність ціннісних орієнтацій, егоїзм, інтелектуальна і волева пасивність, значна залежність від зовнішніх ситуацій, невміння і небажання підкоряти свою поведінку соціально корисним цілям, відсутність особистих перспективних планів, слабкість, невірноваженість тощо. Для них також характерні жадібність, користоловство, жорстокість, озлобеність, заздрість, несамокритичність, постійне самовиправдання, фаталізм.

Моральна позиція професійних злочинців характеризується чітко вираженою споживчою орієнтацією, коли сума матеріальних благ та можливостей розглядається як єдиний критерій і зміст життєвого успіху. Такі особи визнають допустимість (або навіть перевагу) використання нетрудових способів отримання матеріальних благ.

Серед ознак, що характеризують професійних злочинців, важливе місце посідають саме соціально-демографічні ознаки, оскільки демографічні явища й процеси суспільства позначаються на різних соціальних групах, зокрема на професійних злочинцях. До соціально-демографічних ознак належать стать, вік, освіта, соціальний стан і вид занять, сімейний стан, стан здоров'я, а також дані, що характеризують матеріальне становище й житлові умови. Ці ознаки властиві будь-якій особі й самі по собі не мають кримінологічного значення. Але у статистичній звітності щодо осіб, які вчинили злочини, соціально-демографічні ознаки дають важливу кримінологічну інформацію [4, с. 250].

У попередніх публікаціях нами було встановлено, що «співвідношення досліджених осіб жіночої та чоловічої статі серед професійних злочинців становить 15 і 85 %. В аспекті співвідношення соціального і біологічного необхідно зважати на те, що відмінності між статями, здійснюючи значний вплив на формування особистості, мають не тільки біологічну, а й соціальну природу і багато в чому пов'язані із соціально-побутовими ролями, які традиційно виконують, наприклад, жінки, і з певними вимогами, що пред'являються до них суспільством. На відміну від чоловіків, на поведінку жінок значно впливають сімейно-побутові стосунки» [4, с. 250].

Серед професійних злочинців, які вчиняють крадіжки, грабежі, розбої, відсоток жінок є невеликим. Однак жінки відрізняються більш стійкою антигромадською спрямованістю. Тільки серед шахраїв, на відміну від інших категорій майнових злочинців, цей показник відносно високий (близько третини).

Серед ознак, що характеризують професійних злочинців, важливе місце посідає вік як «один з важливих компонентів характеристики особистості, з властивими йому особливостями сприйняття людиною навколишнього світу. Вік суттєво впливає на поведінку

людей (у тому числі і злочинну), тому багато в чому обумовлює систему потреб й інтересів конкретної особистості. З віком змінюються соціальні функції людини, звички, характер, способи реагування на конфліктні та складні ситуації. Відомо, що зі зміною віку відбуваються і зміни самої особи – змінюються її соціальні позиції, ролі і функції, досвід і звички, мотивації вчинків. Вікові особливості професійних злочинців суттєво впливають на мотиваційно-цільову сторону їх злочинної діяльності, на способи вчинення злочинів, на ступінь їх готовності до вчинення злочину, роль в групі злочинців і т. д. За віковими характеристиками професійних злочинців необхідно зазначити, що майже половина з них – особи віком 30–40 років (46,6 %), 20–30 років (33,6 %) і 40–50 років (14,2 %). Віковий період старше 50 років зафіксовано у 5,6 %» [4].

Таким чином, у середовищі засуджених професійних злочинців переважають особи середнього віку, а кримінальна активність засуджених збільшується у віці 30–40 років. Доволі зрілий вік цієї категорії можна пояснити тим, що професійний злочинець у вказаному віці перебуває в найбільш активній формі злочинної діяльності. При цьому вік засуджених явно корелюється з кількістю судимостей.

Висока вікова межа при вчиненні злочинів характерна саме для професійної злочинності. Так, особи старшого віку вчиняють злочини значно рідше, оскільки зазвичай ретельно готуються до них. До того ж з урахуванням фізіологічних особливостей людини ці особи втрачають свої професійні здібності та навички.

Освітній рівень професійних злочинців у цілому є доволі високим. Ця обставина пояснюється тим, що «успішна злочинна діяльність» вимагає попередньої підготовки, постійного контролю над ситуацією, значну інтелектуальну підготовку» [4].

Сімейне становище професійних злочинців дозволяє простежити формування багатьох особистісних характеристик, ціннісних орієнтацій та мотивації злочинної поведінки. Несприятливі сімейні умови (неповна сім'я, протиправний та аморальний спосіб життя членів, зневага до загальносоціальних цінностей, атмосфера користолюбства та користі) характерні для значної кількості професійних злочинців.

Сім'я – головна ланка ланцюжка, що виводить на злочинну поведінку. Не маючи нормальних сімейних умов, індивід майже завжди підпадає під сильний вплив антигромадської групи, учасники якої вчиняють злочини. Під впливом групи формуються установки та ціннісні орієнтації, що враховують способи вирішення життєвих ситуацій і проблем, що виникають.

На формування антигромадських установок професійних злочинців впливає також зв'язок із раніше засудженими особами. У значній частині таких злочинців один або обидва батьки були засуджені,

також були засуджені й інші члени сім'ї. Саме раніше судимі, а нерідко й професійні злочинці виявлялися у багатьох випадках їхніми «вчителями». У спілкуванні з ними набувалися злочинні навички, завоювалися традиції та закони злочинного світу.

За своїм соціальним становищем більшість професійних злочинців не мали постійного місця роботи.

Характеристика за показником постійного місця проживання свідчить про відносно благополуччя в цій сфері: 24,7 % професійних злочинців мають постійне місце проживання, 70,8 % – постійно зареєстровані за місцем проживання, але за цією адресою не проживають і 4,5 % – не зареєстровані [4]. Незайнятість громадянина працею та відсутність постійного місця проживання є суттєвими криміногенними факторами, оскільки відсутність легальних джерел доходу й проживання стає причиною вчинення ними корисливих і корисливо-насильницьких злочинів.

Систематичне вчинення злочинів, антигромадський спосіб життя, відсутність позитивних соціальних контактів неухильно знижують рівень розвитку особи, відбувається поступова деградація, чому активно сприяє багаторазове і тривале перебування в місцях позбавлення волі.

Також зі збільшенням кількості судимостей та років, проведених у місцях позбавлення волі, зростає кількість осіб, які страждають психічними розладами. Значна частина професійних злочинців виглядають значно старше своїх років, страждають хронічними захворюваннями.

Кримінологічно значущою обставиною є відмінність професійних злочинців від інших категорій злочинців у тому, що вони зазвичай вчиняють злочини у тверезому стані й лише незначна частина злочинців перебували у стані алкогольного сп'яніння. Водночас встановлено, що майже більшість з них до засудження вживали спиртні напої систематично, а кожен десятий був хворий на алкоголізм або наркоманію.

Висновки

Характеристика особливостей особи професійних злочинців свідчить про наявність доволі специфічної ознаки – професійні злочинці свідомо вибрали злочинну діяльність як інструмент для задоволення своїх матеріальних потреб. Це група найбільш небезпечних й активних злочинців, що свідомо протиставляють себе суспільству, активно заперечують низку його соціальних норм. Для них характерна постійна готовність до вчинення злочинів, глибока деформація сфери інтересів та потреб, негативізм, крайній ступінь індивідуалізму. Стан неадекватності досягає в них рівня повного розриву з нормальним

середовищем, а володіння матеріальними засобами стає найбільш значущою цінністю. Вивчення особи професійного злочинця дозволяє найбільш ефективно здійснювати профілактичний вплив на таких осіб та розробити нові заходи протидії.

Список бібліографічних посилань: 1. Кваша О. О. Організатор злочину. Кримінальне правове і кримінологічне дослідження : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. 317 с. 2. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. Кримінологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 368 с. 3. Зелинский А. Ф. Кримінологія : учеб. пособие. Харьков : Рубикон, 2000. 240 с. 4. Макаренко Н. К. Запобігання професійній злочинності в Україні : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 455 с. 5. Голіна В. В., Головкін Б. М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 284 с.

Надійшла до редколегії 23.07.2023

Прийнята до опублікування 19.08.2023

Makarenko N. K. Criminological portrait of a professional criminal

The article reveals the peculiarities of criminological characteristics of professional criminals. It is indicated that professional criminals have deliberately chosen criminal activity as a tool to meet their material needs. The main motive of a professional criminal is profit, which is based on improving the material standard of living and obtaining a constant income from criminal activity. It is established that professional criminals are a group of the most dangerous and active criminals who deliberately oppose themselves to society and have a significant deformation of the value and normative sphere.

The personality of a professional criminal is characterised by systematic anti-social behaviour and the commission of homogeneous crimes in the form of a trade. They are characterised by a constant readiness to commit crimes, a deep deformation of the sphere of interests and needs, negativism, and an extreme degree of individualism.

The personality of a professional criminal has the following characteristics: a stable type of criminal "profession" (specialisation); certain knowledge and skills (qualifications); a permanent income - crime as a source of livelihood; connection with the antisocial environment; the habitual nature of this activity (unconscious passion); a high level of invulnerability of criminals to criminal prosecution.

Most professional criminals have inflated self-esteem, developed ambition, hostility towards others, and a desire to maintain authority in their environment at any cost. Professional criminals are characterised by a deformed moral and legal consciousness. Most of them are characterised by distorted value orientations, selfishness, intellectual and volitional passivity, significant dependence on external situations, inability and unwillingness to subordinate their behaviour to socially useful goals, lack of personal long-term plans, weakness, and unbalancedness. They are also characterised by greed, self-interest, cruelty, anger, envy, lack of self-criticism, constant self-justification, and fatalism.

The study of the personality of a professional criminal is a prerequisite for further activities on individual prevention of various types of crimes with signs of criminal professionalism and is associated with the development of an urgent problem of predicting individual criminal behaviour.

Key words: personality of a criminal, professional criminal, professional crime, criminal professionalism, mercenary motive, motives, needs, recidivism, criminological characteristics.

Юрій Вікторович Оре́л,

доктор юридичних наук, доцент,

Севільський університет (м. Севілья, Іспанія),

програма «US-Ukraine Assistance Program» (дослідник);

 <https://orcid.org/0000-0003-1093-4248>,

e-mail: orel1976@i.ua

ШТРАФ ЯК ВИД ДИСЦИПЛІНАРНОГО СТЯГНЕННЯ СТОСОВНО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Розглянуто проблемні питання закріплення у вітчизняному законодавстві порядку й умов застосування до військовополонених дисциплінарного стягнення у вигляді штрафу. Досліджено національне законодавство та міжнародно-правові акти, що діють у сфері міжнародного гуманітарного права щодо поводження з військовополоненими, зокрема притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. З'ясовано, що штраф як дисциплінарне стягнення, що може бути застосоване до військовополонених, з погляду на його зміст і спосіб викладення характеризується незрозумілістю, невизначеністю і відсутністю в національному законодавстві термінів, що вживаються під час його описання. Акцентовано на недосконалісті національного законодавства, зокрема стосовно визначення і застосування штрафу до військовополонених, на підставі чого запропоновано відповідні зміни та доповнення до нього.

Ключові слова: аванс, військовополонений, воєнний стан, грошове забезпечення, дисциплінарне стягнення, штраф.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Життя в Україні, побудоване на демократичних принципах та нормах міжнародного права, змінилося після 24 лютого 2022 р., що назавжди залишиться чорною скорботною датою в історії розвитку нашої держави та суспільства унаслідок повномасштабної військової агресії з боку російської федерації (далі – рф). У цей день рф, діючи як завжди у своєму дусі, з метою помститися Україні та її народові через обрання ним європейського вектора у своєму розвитку, з метою посягання на світовий порядок та європейську безпеку, цинічно поправши норми міжнародного права, кинула виклик усьому демократичному цивілізованому світові та наочно продемонструвала своє прагнення знищити цінності демократії і свободи, миру та безпеки заради нав'язування своїх ідеалів і задоволення амбіцій.

Стан дослідження проблеми

Варто зазначити, що проблеми правового статусу військовополонених уже привертала до себе увагу науковців. Особливо цікавими

в науковому плані є роботи таких вітчизняних учених, як О. В. Гальцова, Я. С. Годжека [1], М. В. Грушко, І. М. Жаровська, І. М. Кравченко, І. С. Яковець [2] та ін. Віддаючи належне здобуткам указаних науковців, слід зазначити, що на сьогодні в Україні немає відповідних наукових праць, присвячених дослідженню питань притягнення військовополонених до дисциплінарної відповідальності. Отже, існує необхідність наукового осмислення цієї проблеми, законодавчого моделювання і вироблення дієвих правил визначення та застосування дисциплінарних стягнень щодо військовополонених.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення проблемних питань законодавчого визначення та застосування до військовополонених такого дисциплінарного стягнення, як штраф. *Досягнення* зазначеної мети обумовлює вирішення низки *завдань*, а саме: дослідити національне законодавство і міжнародно-правові акти, що діють у сфері міжнародного гуманітарного права щодо поведження з військовополоненими; проаналізувати наявні проблеми законодавчого визначення поняття штрафу як дисциплінарного стягнення стосовно військовополонених, порядку і умов його застосування; сформулювати пропозиції щодо внесення змін і доповнень до чинного законодавства України.

Наукова новизна дослідження

Новизна зумовлена актуальністю й інноваційним характером дослідження, у результаті чого вивчено сучасний стан законодавчого закріплення штрафу як дисциплінарного стягнення, що може бути застосований до військовополонених, виявлено недоліки його регламентації, сформульовано й запропоновано низку нових положень і висновків, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема пропозиції з удосконалення чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу

У зв'язку з військовою агресією РФ в Україні було введено воєнний стан, який, на жаль, триває досі, унаслідок чого наша країна опинилася і залишається у стані війни. Введення воєнного стану зумовило необхідність створення відповідного законодавства, якого досі не існувало, зокрема щодо правового регулювання статусу та порядку поведження з військовополоненими.

Важливу роль у цьому відіграла Женевська конвенція про поведження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. (далі – Конвенція), яка була покладена в основу Порядку тримання військовополонених (далі – Порядок), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 413, та Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України (далі – Інструкція), затвердженої наказом Міністерства

оборони України від 23 березня 2017 р. № 164. Цими нормативно-правовими актами було врегульовано правові аспекти здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими та їх тримання відповідно до норм міжнародного права, зокрема визначено види дисциплінарних стягнень, порядок та умови їх застосування.

Перш ніж розглядати зміст зазначених вище нормативно-правових актів, слід зауважити, що Конвенція є джерелом міжнародного гуманітарного права, і з погляду на виняткову цінність, значущість і важливість суспільних відносин, які вона регулює, її норми мають обов'язковий характер для країн-учасниць, які до неї приєдналися. Це, зокрема, впливає зі ст. 1 Конвенції, де зазначено, що Високі Договірні Сторони зобов'язуються дотримуватися й забезпечувати дотримання цієї Конвенції за всіх обставин¹.

Оскільки, як уже було визначено, положення Конвенції мають обов'язковий характер, то держава, що до неї приєдналася, за імплементації її норм у своє внутрішнє національне законодавство, зобов'язана неухильно дотримуватися її букви та духу під час конструювання відповідних нормативно-правових актів. У будь-якому випадку за своїм змістом норми національного законодавства не повинні погіршувати правове становище військовополонених, скасовувати або звужувати зміст їхніх прав і свобод, охоронюваних і гарантованих Конвенцією.

Отже, наша держава може відходити від точної (буквальної) фіксації положень Конвенції у нормах Порядку й Інструкції, але при цьому їхній зміст не повинен суперечити міжнародно-правовим приписам. Так, згідно з ч. 1 ст. 89 Конвенції, абз. 1 п. 62 Порядку та абз. 1 п. 22 гл. 14 розд. II Інструкції на військовополонених може бути накладено дисциплінарне стягнення у вигляді штрафу у розмірі не більш як 50 відсотків авансу в рахунок грошового забезпечення та оплати за виконання робіт на строк не більше ніж 30 днів².

---

¹ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : від 12.08.1949 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 02.07.2023).

² Там само; Про затвердження Порядку тримання військовополонених : постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 № 413 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-п> (дата звернення: 02.07.2023); Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ М-ва оборони України від 23.03.2017 № 164 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17> (дата звернення: 02.07.2023).

Аналізуючи це нормативне положення, яке вітчизняний законодавець майже повністю перейняв (скопював) з міжнародно-правового акта без урахування реалій і специфіки вітчизняного законодавства, хочемо зауважити, що у нас виникає занепокоєння з приводу його можливого застосування в тому вигляді, в якому воно викладене і зараз існує, у зв'язку з незрозумілістю і невизначеністю його змісту. Крім цього, в абз. 2 п. 22 гл. 14 розд. II Інструкції зазначено, що право накладати стягнення мають начальники табору військовополонених оперативного командування та бригадних пунктів прийому військовополонених або їх заступники¹. За такого визначення складається враження, що таких начальників у таборі військовополонених є багато, хоча очевидно, що він лише один. Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що така неточність повинна бути виправлена законодавцем.

На жаль, у Порядку та Інструкції не закріплено, як визначати розмір авансу і що брати за основу під час його визначення, тому, на нашу думку, в такому разі потрібно застосовувати та посилалися на норми Конвенції.

У ст. 60 Конвенції зазначено, що держава, яка тримає в полоні, виплачує всім військовополоненим щомісячний аванс грошового забезпечення, розмір якого встановлюється конвертацією у валюту зазначеної держави таких сум:

- категорія I (полонені, які мають звання нижче за сержанта) – восьми швейцарських франків;
- категорія II (сержанти й інші унтер-офіцери або військовополонені, які мають відповідне звання) – дванадцяти швейцарських франків;
- категорія III (уоррант-офіцери й офіцери до капітана включно або військовополонені, які мають відповідне звання) – п'ятдесяти швейцарських франків;
- категорія IV (майори, підполковники, полковники або військовополонені, які мають відповідне звання) – шістдесяти швейцарських франків;
- категорія V (генерали або військовополонені, які мають відповідне звання) – сімдесяти п'яти швейцарських франків².

---

¹ Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ М-ва оборони України від 23.03.2017 № 164 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17> (дата звернення: 02.07.2023).

² Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : від 12.08.1949 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 02.07.2023).

Як бачимо, сума авансу встановлюється у швейцарських франках і залежить від військового звання військовополоненого.

Згідно з ч. 2 ст. 60 Конвенції сторони конфлікту за допомогою спеціальних угод можуть змінювати розмір авансів грошового забезпечення, що належать військовополоненим зазначених вище категорій¹. Однак, наскільки нам відомо, таких спеціальних угод між сторонами конфлікту (Україною та РФ) на цей час не існує. У зв'язку із цим не зрозуміло, як співвідносяться між собою ст. 60 та 89 Конвенції і яку суму авансу слід брати до уваги при визначенні розміру штрафу військовополоненому: ту, яка вказана у ст. 60 Конвенції, або ту, яка може бути йому визначена на підставі суми його грошового забезпечення й оплати за роботу?

Якщо ст. 60 Конвенції є спеціальною нормою, то в такому разі ми повинні застосовувати суми, що зазначені в ній, і не звертати уваги на розмір авансу, який може бути вирахований у загальному порядку із заробітної плати засудженого і який насамперед буде залежати від неї, а не від звання військовополоненого. У разі, якщо ця стаття є загальною нормою, сума штрафу повинна визначатися у розмірі не більше 50 % авансу в рахунок грошового забезпечення й оплати за роботу, але не більше ніж та, яка може бути вирахована на підставі ст. 60 Конвенції.

За офіційним курсом Національного банку України станом на 1 липня 2023 р. вартість одного швейцарського франка становить 40,8839 грн². Таким чином, на підставі ст. 60 Конвенції розмір авансу, наприклад, для військовополонених I категорії становитиме 327,07 грн, а, скажімо, для категорії IV – 2453,03 грн. Як бачимо, різниця між сумами авансів цих категорій військовополонених є значною. З урахуванням того, що сума такого авансу покладена в основу визначення розміру штрафу, то можна зробити висновок, що вона також буде суттєво різнитися. Тобто для військовополонених I категорії штраф може встановлюватися у розмірі не більше 163,54 грн, а для військовополонених IV категорії – 1226,52 грн на строк не більше 30 днів.

При цьому в Порядку та Інструкції, як і у Конвенції, нічого не зазначається про мінімальну межу штрафу, яка може бути встановлена, а також про те, який проміжок часу покладений в основу вирахування таких сум (день, тиждень, декада чи він повинен бути сплачений

---

¹ Там само.

² Офіційний курс гривні щодо іноземних валют станом на 01.07.2023 // Національний банк України : офіц. сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/exchangerates?date=01.07.2023&period=daily> (дата звернення: 02.07.2023).

протягом місяця тощо), але вказано, що на строк не більше ніж 30 діб. Спираючись на те, що максимальна тривалість штрафу визначена в добовому обчисленні, можна припустити, що зазначені вище суми є добовими, тобто за 1 добу. За таких умов максимальна сума штрафу (за 30 діб) для військовополонених I категорії становитиме 4906,20 грн, а для військовополонених IV категорії – 36795,60 грн.

Проте це лише наші припущення, які можуть відрізнятись від думок інших осіб. У зв'язку із цим маємо наголосити, що законодавець не повинен під час конструювання правових норм допускати невідповідності в їх змісті, оскільки на практиці це може призвести до різного їх тлумачення, помилок і складності у застосуванні або неможливості застосувати взагалі, що є неприпустимим.

На нашу думку, для того щоб коректно перейняти зарубіжне законодавство й імплементувати його до національного, необхідно попередньо його вивчити та проаналізувати практику застосування, співвіднести з конструктивними особливостями, специфікою і змістом норм вітчизняного законодавства. Вибачальною, на наш погляд, обставиною у цьому разі є те, що прийняття Порядку й Інструкції було зумовлене браком часу.

Дійсно, ми вперше стикаємося з подібною системою визначення і призначення грошового стягнення, якої не існує у вітчизняному кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, але вона широко відома деяким країнам західної Європи, наприклад, Іспанії. Так, ст. 50 Кримінального кодексу Іспанії 1995 р. (*Código Penal*) як один із видів покарання передбачає штраф, який призначається за системою штрафних днів (*el sistema de días-multa*). При цьому в Кодексі зазначається як мінімальна та максимальна тривалість штрафу, так і мінімальна та максимальна сума, яка встановлюється для особи і підлягає стягненню з неї¹.

Слід також зазначити, що кримінально-виконавче законодавство Іспанії не передбачає застосування до засудженого штрафу як дисциплінарного стягнення, тому ми не можемо вказати на його специфіку. Однак штраф як дисциплінарне стягнення, наприклад, передбачений у ст. 132 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), де зазначено, що він встановлюється до двох мінімальних розмірів заробітної плати².

---

¹ Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal. «BOE» núm. 281, de 24 de noviembre de 1995. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/1995/BOE-A-1995-25444-consolidado.pdf> (дата звернення: 02.07.2023).

² Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 02.07.2023).

Крім цього, слід звернути увагу на те, що чинне законодавство України не містить визначення поняття авансу. Тлумачні (термінологічні) словники визначають аванс як попередньо виплачену грошову суму в рахунок майбутніх платежів за матеріальні цінності, на виконання робіт, надання послуг. Розмір авансу, строки виплати та порядок погашення визначаються угодами (контрактами) між сторонами. На практиці у вигляді авансу сплачується частина майбутньої суми оплати, що становить 10–15 % від її загального обсягу [3, с. 38; 4].

Як ми вже зазначали вище, якщо суму авансу, яка буде братися за основу при визначенні розміру штрафу для військовополонених, вираховувати з їх заробітної плати, то вона не буде залежати від їхнього звання, що може призвести до встановлення інших розмірів, ніж зазначені у ст. 60 Конвенції.

Так, згідно зі ст. 8 Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» мінімальна заробітна плата в Україні з 1 січня встановлена у місячному розмірі 6 700 грн¹. Якщо уявити, що за виконання роботи військовополоненим буде встановлено мінімальний розмір заробітної плати, то їхній аванс (наприклад, 15 % від зарплати) може становити 1005 грн, що, у свою чергу, може бути для них як корисним, так і ні. Наприклад, встановлення розміру авансу військовополоненого, виходячи навіть із мінімального розміру заробітної плати, буде корисним для військовополонених I та II категорій, оскільки його розмір (1005 грн) буде вищим за той, що вказаний у ст. 60 Конвенції (327,07 грн та 490,61 грн відповідно). Це навіть з урахуванням того, що такий аванс становить лише 15 % від його заробітної плати, в той час, коли у ст. 60 Конвенції, на нашу думку, йдеться про реальну заробітну плату.

Водночас це буде свідчити про звуження змісту прав і свобод військовополонених інших, більш високих категорій, оскільки розмір їхнього авансу виявиться меншим, ніж той, що вказаний у ст. 60 Конвенції. З іншого боку, встановлення для I та II категорії військовополонених більш високого розміру авансу призведе до порушення їхніх прав і свобод, коли на підставі такого «підвищеного» розміру для них буде вираховуватися штраф, розмір якого виявиться значно більшим, ніж той, який міг бути для них вирахований на підставі ст. 60 Конвенції.

Як бачимо, така плутанина, складність і невизначеність положень як міжнародно-правового акта, так і національного законодавства може призвести до виникнення помилок і складнощів у застосуванні

---

¹ Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 02.07.2023).

до військовополонених штрафів або взагалі неможливості його застосування.

Якщо уявити, що представники зазначених вище різних категорій військовополонених вчиняють одне і те саме за характером правопорушення, то можна дійти висновку, що штраф до них, з урахуванням положень ч. 1 ст. 60 Конвенції, також буде застосований у різних розмірах, що, на нашу думку, є неприпустимим і може свідчити про наявність у цьому дискримінаційного складника.

Конкретний розмір штрафу, на нашу думку, для військовополоненого повинен визначатися незалежно від його військового звання, з урахуванням тяжкості, характеру вчиненого проступку, причин, обставин і мотивів його вчинення, особи правопорушника, його поведінки до вчинення проступку, кількості і характеру раніше накладених стягнень тощо. Таким чином, розмір штрафу як дисциплінарного заходу стягнення для всіх категорій військовополонених повинен бути однаковим і міг би, наприклад, визначатися з урахуванням розміру штрафу, встановленого для осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, на підставі ст. 132 КВК України – до двох мінімальних розмірів заробітної плати або у більш високому розмірі з погляду на ступінь суспільної небезпеки військовополонених, який, за нашим переконанням, є більш високим, ніж той, який мають засуджені, що відбувають покарання за вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів насильницької спрямованості, і умови тримання військовополонених, таким чином, повинні також бути більш суворими або, принаймні, наближеними до умов відбування покарання зазначених вище категорій засуджених. Проте, на жаль, національний законодавець обмежений положеннями відповідних міжнародно-правових актів, які регулюють ці питання.

Висновки

На підставі викладеного вище вважаємо за необхідне внести відповідні зміни до абз. 1 п. 62 Порядку, який викласти у такій редакції: «62. На військовополонених можуть бути накладені такі дисциплінарні стягнення:

- штраф на строк не більше ніж 30 діб;
- позбавлення пільг, які надані додатково до тих, які передбачені Женевською конвенцією;
- позачергові наряди тривалістю не більше ніж дві години на день;
- арешт».

Доповнити п. 62 Порядку новим абзацом такого змісту: «Штраф накладається за системою штрафних днів. Щоденний розмір штрафу встановлюється у національній валюті України і не може бути більшим ніж 50 відсотків від відповідних розмірів, встановлених у частині 1

статті 60 Женевської конвенції, для кожної категорії військовополонених, шляхом його конвертації згідно з офіційним курсом Національного банку України, що діяв на час вчинення проступку».

Список бібліографічних посилань: 1. Годжек Я. С. Правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 6–12. DOI: <https://doi.org/10.32840/rdu.2021.4.1>. 2. Яковець І. С., Гальцова О. В. Правовий статус військовополонених в процесі виконання кримінальних покарань в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2022. Вип. 43. С. 59–69. DOI: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2022-43-59>. 3. Термінологічний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / А. Г. Чубенко, М. В. Лошицький, Д. М. Павлов та ін. Київ : ВАІТЕ, 2018. 826 с. 4. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний та ін. Київ : Академія, 2000. Т. 1. 864 с.

Надійшла до редколегії 04.07.2023

Прийнята до опублікування 29.07.2023

Orel Yu. V. Fine as a type of disciplinary penalty against prisoners of war

The article examines national legislation and international legal acts operating in the field of international humanitarian law, in particular, regarding the treatment of prisoners of war. It has been emphasized that in the modern legal science of Ukraine there are no relevant scientific works devoted to the study of issues of bringing prisoners of war to disciplinary responsibility.

Emphasis is placed on the fact that the Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War of 1949, in the conditions of martial law in our country, played an important role, determined the need and became the basis for the creation of appropriate national legislation regulating social relations in this area.

It has been established that the legal position of prisoners of war is not the same and depends on their military rank, in particular, this is clearly expressed, for example, when they are recruited to work, brought to disciplinary responsibility, etc.

It has been found that the fine, as a disciplinary sanction that can be applied to prisoners of war, from the point of view of its content and method of presentation, is characterized by its incomprehensibility, uncertainty and lack of terms used in its description in the national legislation. It has been concluded that the domestic legislator almost completely adopted (copied) this regulatory provision from the international legal act, without taking into account the realities and specifics of domestic legislation. In this regard, concerns have been expressed about its possible practical application in the form in which it currently exists.

It has been established that the fine for prisoners of war, in contrast to convicts, is assigned according to the system of penalty days, and consists in assigning to the prisoner of war the

daily amount of the fine, determined in accordance with the legislation in the national currency of Ukraine. A clearly defined number of days (term), during which he or she is obliged to pay the corresponding amount of money has been set.

Emphasis is placed on the imperfection of national legislation, in particular, in the part of defining and applying fines to prisoners of war, on the basis of which the author has proposed appropriate changes and additions to it.

Key words: advance payment, prisoner of war, martial law, monetary support, disciplinary penalty, fine.

Вікторія Василівна Пилип,

*кандидат юридичних наук,
Ужгородський національний університет,
кафедра адміністративного, фінансового
та інформаційного права (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6483-0749>,

e-mail: victoria.pylup@ukr.net

**ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ
ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ПОНЯТТЯ І ПРАВОВІ ЗАСАДИ**

З уведенням на території України правового режиму воєнного стану кардинальних змін зазнав звичний порядок публічного адміністрування, зокрема у сфері діяльності органів сектору безпеки та оборони, органів правопорядку, місцевого самоврядування та ін. Окремі нормативні зміни були спрямовані на вдосконалення правових відносин, що виникали під час реалізації інститутами громадянського суспільства своїх функцій. Водночас змінилися й напрями діяльності останніх, вони суттєво розширилися. Неабияку роль у сучасних реаліях інститути громадянського суспільства відіграють у реалізації правоохоронної функції держави, що полягає не лише в забезпеченні громадського порядку та громадської безпеки. З метою підвищення ефективності взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства, на підставі аналізу положень чинного законодавства визначено правові засади взаємодії означених суб'єктів.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститут держави, інститут громадянського суспільства, правоохоронна функція, правоохоронний орган, взаємодія, Національна поліція України, громадська організація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З уведенням на території України правового режиму воєнного стану кардинальних змін зазнав звичний порядок публічного адміністрування, зокрема у сфері діяльності органів сектору безпеки та оборони, органів правопорядку, місцевого самоврядування та ін. Не стала винятком і діяльність органів Національної поліції України, адже повноваження її представників значно розширилися на період уведення правового режиму воєнного стану.

Ухвалені Верховною Радою України законодавчі новели по-новому впорядкували діяльність багатьох органів, установ, підприємств, організацій, які є суб'єктами публічного адміністрування, та

недержавних суб'єктів. Такий напрям діяльності законодавчих органів був зумовлений тим фактом, що від початку повномасштабного вторгнення на територію України інституції громадянського суспільства стали активно протидіяти ворогу, адже відбулося суттєве розширення напрямів їхньої діяльності.

Інститути громадянського суспільства вже протягом тривалого часу фактично залучені до реалізації багатьох функцій, що раніше вважалися «власне» державними. Неабияку роль інститути громадянського суспільства відіграють сьогодні в реалізації правоохоронної функції. Ми підтримуємо М. В. Завального, який дійшов висновку, що спрямування недержавними суб'єктами – інститутами громадянського суспільства – своєї діяльності в напрямі здійснення правоохорони, зокрема забезпечення публічної безпеки та порядку, є об'єктивною реальністю та закономірним наслідком розвитку правової держави [1]. Ухвалені законодавчі зміни не подолали повною мірою тих складнощів, що виникають у практичній діяльності, а навпаки, постали додаткові питання, вирішення яких є надзвичайно актуальним, оскільки це позначається на результативності такої діяльності. Вирішення деяких з них, на нашу думку, можливе шляхом підвищення ефективності взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства.

Стан дослідження проблеми

Науковці доволі значну увагу приділяють вивченню окремих аспектів взаємодії інститутів громадянського суспільства (неурядових організацій) та правоохоронних органів. Ця проблематика неодноразово ставала і предметом комплексних досліджень вітчизняних правників.

Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку й боротьбі з правопорушеннями свого часу докладно вивчав О. М. Музичук (2003). Особливостям діяльності правоохоронних органів і неурядових організацій та їхньої взаємодії щодо протидії торгівлі людьми приділила увагу Т. І. Возна (2003), а охороні навколишнього природного середовища – М. М. Сливка (2019). Організаційно-правові засади взаємодії органів внутрішніх справ з інституціями держави та структурами громадянського суспільства ретельно проаналізував Ю. С. Торкайло (2012). Серед останніх досліджень, присвячених адміністративно-правовим засадам взаємодії недержавних суб'єктів і правоохоронних органів, вирізняються ґрунтовні наукові доробки М. В. Завального (2018), Л. О. Мамчур (2019), а вивченню взаємодії інститутів громадянського суспільства та підрозділів Національної поліції України присвячено дослідження О. В. Кожухар (2021). Засадам взаємодії Національної поліції України і такого інституту громадянського суспільства, як медіа (раніше засоби масової

інформації), під час запровадження правового режиму воєнного стану присвячене дисертаційне дослідження І. В. Прянішнікової (2022). Здебільшого дослідження вчених торкаються взаємодії з конкретною установою, органом, відомством або ж проведені відповідно до законодавчих положень, що сьогодні втратили чинність. Ба більше, ними не враховано сучасних реалій, у яких відбувається взаємодія органів правопорядку й інститутів громадянського суспільства, правових засад такої взаємодії, що засвідчує недостатню розробленість цієї проблематики.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування правових засад взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства у контексті реалізації правоохоронної функції держави.

Для досягнення мети поставлені такі *завдання*: 1) здійснити огляд літератури з метою поліаспектного узагальнення інформації у визначеній проблематиці; 2) проаналізувати нормативно-правові акти, що врегульовують діяльність і порядок взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства; 3) визначити правові засади взаємодії згаданих суб'єктів.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу положень чинного законодавства визначено сутнісні ознаки взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства. Відповідно до проведеного аналізу положень чинного законодавства, що спрямовані на врегулювання суспільних відносин, котрі виникають під час такої взаємодії, визначено правові засади, дотримання яких є обов'язковим у процесі сумісного виконання завдань, покликаних забезпечити реалізацію правоохоронної функції.

Виклад основного матеріалу

Визначення правових засад взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства вимагає першочергового визначення поняття та сутності такої взаємодії, її іманентних ознак. Неприпустимим є віднесення до цієї категорії поодиноких контактів згаданих органів, зумовлених реалізацією одиничних дій, не пов'язаних з отриманням спільного результату. Для з'ясування сутності цього поняття вважаємо необхідним здійснити аналітичний огляд літератури в межах окресленої проблематики.

В адміністративній науці доволі повно розкрито визначення поняття «взаємодія». Майже кожне дисертаційне дослідження, предметом якого ставала взаємодія певних суб'єктів, організаційно-правові засади взаємодії або її адміністративно-правове забезпечення, майорить авторськими визначеннями цієї наукової категорії. Пропонуємо

здійснити ретроспективний аналіз визначень, які знайшли своє висвітлення в науці адміністративного права.

Так, свого часу В. К. Колпаков визначив взаємодію правоохоронних органів з громадськістю як стійкі контакти між правоохоронним органом і громадськістю, виникнення та розвиток яких зумовлений загальними інтересами в боротьбі з правопорушеннями, зміцненні громадського порядку і громадської безпеки [2, с. 40]. Центральним у сформульованій дефініції є така ознака, як мета взаємодії, до якої залучені згадані суб'єкти.

Доволі ґрунтовно до визначення поняття взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості підійшов О. М. Музичук. Учений наголосив, що під нею слід розуміти «стан взаємозв'язків, за якого вони здійснюють взаємний вплив один на одного та на відповідну сферу діяльності з метою охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями». До ознак такої взаємодії науковець відніс такі, як «наявність кількох (не менше двох) суб'єктів взаємодії; узгодженість заходів за метою, місцем, часом, методами; спрямованість функціонування суб'єктів, що взаємодіють; наявність нормативної (правової) бази взаємодії; стан, який займають суб'єкти взаємодії в ієрархії системи; зміст завдань, які вирішуються суб'єктами взаємодії; спільна діяльність» [3].

Про таку важливу змістовну складову взаємодії інститутів держави та будь-яких інших суб'єктів, як правова основа, наголосив у своєму визначенні С. К. Гречанюк. Загалом під взаємодію державних органів і недержавних організацій із кримінально-виконавчими установами він запропонував розуміти організований відповідно до вимог чинного законодавства, відомчих і міжвідомчих нормативно-правових актів процес ділового співробітництва (погоджених чи спільних дій), здійснюваний задля виправлення та ресоціалізації засуджених, спеціального та загального попередження, вирішення комплексу завдань, вирішення яких покладено на означених суб'єктів [4, с. 11–12].

Л. О. Мамчур сформулювала визначення теорії взаємодії у правоохоронній діяльності. Її вона розуміє як «систему науково обґрунтованих положень, які створюють передумови для узагальнення системи знань про правові підстави, організаційні технології, механізм організації та здійснення спільної діяльності різних правоохоронних інституцій для досягнення завдань взаємодіючих суб'єктів, а також у цілому на забезпечення реалізації правоохоронної функції держави, що здійснюється на внутрішньосистемному рівні або (та) із залученням засобів інших державних та недержавних публічних інституцій» [5, с. 186].

В. О. Кінзбурська приділила увагу такій науковій категорії, як «взаємодія державних органів та інститутів громадянського суспільства», у межах дослідження адміністративно-правових засад взаємодії

згаданих суб'єктів у процесі здійснення реформ. Вона визначила її як «сукупність адміністративно-правових норм, планову, системну, узгоджену за метою, часом і місцем діяльність самостійних в організаційному відношенні державних інституцій та інститутів громадянського суспільства, спрямовану на вироблення концептуальних засад щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, а також створення дієвого механізму захисту прав і свобод людини в Україні за напрямом їх створення» [6].

Із плином часу авторські визначення ставали більш ускладненими, адже вчені намагалися відобразити у сформульованій дефініції всі сутнісні характеристики досліджуваного ними правового явища. Ми погоджуємося, що, з'ясовуючи сутність взаємодії, беззаперечно важливим є розкриття її іманентних ознак, за наявності яких можна засвідчити, що сталий характер взаємовигідних або взаємодоповнюючих міжсуб'єктних зв'язків дійсно відповідає тому рівню співпраці, який уособлює центральна категорія нашого дослідження. Саме такий підхід, виходячи з наведених визначень, можна назвати класичним. Водночас слід брати до уваги й обставини як зміну форм і методів взаємодії з розвитком громадянського суспільства, збільшення міри залученості громадян до реалізації окремих функцій держави тощо. Усе це й зумовило формування багатоманітності авторських підходів до визначення цього поняття та продовжує формувати її.

Щодо безпосереднього визначення сутнісних ознак взаємодії, то доволі ґрунтовно до їх визначення підійшов А. М. Подоляка. Вчений вирізняє серед них п'ять основних, а саме: 1) узгодженість діяльності, за якої вона набуває системного характеру, що здійснюється завдяки низці відповідних дій та використанню загальних форм і методів реалізації таких дій, які доповнюють одна одну; 2) наявність мінімум двох суб'єктів, кожен з яких може бути представлений кількома учасниками; 3) загальна спрямованість цілей та інтересів сторін взаємодії, що безпосередньо реалізується у спільному поєднанні зусиль. Виходячи з теоретичних засад і практичних потреб, науковець виокремлює дві основні концепції взаємодії: відповідно до першої взаємодія – це погоджена діяльність (така концепція приводить до виникнення ілюзії прямої регламентації владного характеру); друга концепція розглядає взаємодію як сумісну діяльність, налагоджену задля отримання спільного блага (взаємодія не може відбутися без ініціативи як мінімум однієї зі сторін, необхідна наявність зустрічних пропозицій іншої сторони щодо ініціатора); 4) відносини між учасниками взаємодії мають партнерський характер, вона здійснюється в межах співпраці, водночас сторони мають рівні статуси і залишаються незалежними одна від одної; 5) форми, методи, сили і засоби реалізуються відповідно до засад законності [7, с. 338–339].

Не поглиблюючись у семантичний аналіз слова «взаємодія» та не вступаючи в наукову полеміку з ученими-адміністративістами щодо дефініції цієї категорії, вважаємо доцільним наголосити, що в концептуальному сенсі під взаємодією органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства слід розуміти сумісну погоджену діяльність окреслених суб'єктів, які, діючи відповідно до вимог, установлених чинним законодавством, уживають заходів щодо забезпечення формування безпекового середовища, а також виконують завдання, спрямовані на реалізацію правоохоронної функції. Чинниками, що забезпечують поєднання зусиль органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства, є спрямованість такої діяльності на досягнення сумісно погодженого результату, пов'язаного з реалізацією правоохоронної функції. Доволі важливим у цьому аспекті є врахування правових засад, що є підставами для здійснення такої взаємодії. Адже відповідно до ст. 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»¹. Тобто, виходячи з імперативного методу правового регулювання, який упорядковує діяльність інститутів держави, у контексті нашого дослідження варто зауважити, що органи Національної поліції України при вирішенні питань про те, чи доцільною є взаємодія з інститутами громадянського суспільства, їхніми окремими представниками, якої форми має набути така взаємодія, які методи вони уповноважені застосовувати тощо, повинні виходити з положень чинного законодавства. Урахування правових засад взаємодії, правильне їх розуміння та застосування на практиці (дотримання у практичній діяльності) беззаперечно є одним із найважливіших аспектів такої діяльності, який забезпечуватиме її ефективність і правомірність. Тож визначення правових засад є фундаментальним кроком на шляху розроблення рекомендацій щодо підвищення рівня ефективності взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства.

Важливим у визначенні напрямів взаємодії означених суб'єктів є врахування спрямованості державної політики в цьому аспекті. Одним зі стратегічних завдань, що знайшло своє закріплення в Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021, є «посилення комунікації

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 27.07.2023).

правоохоронних органів з правозахисними та іншими інститутами громадянського суспільства, зокрема шляхом створення консультативно-дорадчих органів з метою організації обміну інформацією та обговорення проблемних питань, пов'язаних із безпекою діяльності представників інститутів громадянського суспільства»¹. Виходячи з цього, варто зауважити, що пріоритет у налагодженні взаємодії влада віддає тим інститутам громадянського суспільства, діяльність яких має правозахисний характер, а неодмінними умовами залучення представників останніх до сумісної діяльності є забезпечення їхньої безпеки, дотримання прав і свобод тощо.

При залученні представників інститутів громадянського суспільства до участі в реалізації правоохоронної функції слід оцінювати ймовірні ризики, однак не варто їх переоцінювати та через це нехтувати позитивними можливостями такої взаємодії. Сумісна діяльність, за якої громадськість активно братиме участь у забезпеченні публічної безпеки та порядку, реалізуватиме завдання щодо охорони прав і свобод людини та громадянина, формуватиме пропозиції щодо вдосконалення завдань, здійснюватиме громадський контроль тощо, матиме тільки позитивні наслідки. На нашу думку, вони полягатимуть у формуванні відповідних соціальних цінностей суспільства, навичок правослужняної поведінки, підвищенні рівнів правової культури та правової свідомості окремих громадян та суспільства в цілому, підвищенні довіри до органів правопорядку тощо.

Визначаючи основні напрями взаємодії правоохоронних органів та різноманітних інституцій громадянського суспільства, слухним вважаємо навести позицію О. І. Безпалової, яка зауважує, що «у рамках реалізації правоохоронної функції держави інституції громадянського суспільства мають право здійснювати цілеспрямований громадський вплив на прийняття рішень суб'єктами реалізації правоохоронної функції держави (як державними, так і недержавними), запроваджувати в межах, визначених на законодавчому рівні, відповідні механізми контролю за діяльністю зазначених суб'єктів» [8, с. 396].

Напрями та форми взаємодії, як зауважує М. В. Ковалів, є складовими механізму реалізації партнерської моделі взаємовідносин поліції та суспільства і визначаються завданнями, покладеними на органи Національної поліції України [9, с. 80]. Отже, задля визначення напрямів і правових засад сумісної діяльності означених суб'єктів слід звернутися до положень чинного законодавства.

---

¹ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : затв. Указом Президента України від 27.09.2021 № 487/2021 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021> (дата звернення: 27.07.2023).

Органи Національної поліції України забезпечують громадськість інформацією про свою професійну діяльність, адже вона є відкритою та прозорою. Проекти нормативно-правових актів, що визначають забезпечення прав і свобод людини або пов'язані з ним, слід вносити на громадське обговорення, а рівень довіри населення до поліції є єдиним критерієм оцінки ефективності її діяльності. Статтею 11 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що однією із засад її взаємодії з населенням є формування партнерських засад¹. Це пов'язано з тим, що поліція є сервісною службою, а отже, її діяльність має бути спрямована на задоволення потреб населення, територіальних громад, громадських об'єднань.

Спрямованість взаємодії зумовлена виявленням та усуненням проблем, пов'язаних із реалізацією поліцейських функцій, підвищенням результативності й ефективності здійснення такої діяльності шляхом сприяння застосуванню сучасних методів. Щодо форм взаємодії, то вони можуть набувати такого вияву, як спільні проекти, програми, заходи, підтримка програм правового виховання й поширення правових знань в освітніх закладах, медіа та у видавничій діяльності. Водночас Закон України «Про Національну поліцію» не передбачає можливості залучення громадськості, окремих представників до забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності тощо.

Щодо повноважень поліції в контексті врегулювання порядку діяльності деяких інститутів громадянського суспільства, здійснення контролю за їх діяльністю, то тут слід зауважити, що вони, як і підрозділи Державної прикордонної служби України, дійсно мають таке право на підставі положень ст. 3 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону». Це стосується громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, створених задля запобігання та припинення адміністративних і кримінальних правопорушень, захисту життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також врятування людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин². Повноваження органу самоорганізації населення щодо сприяння правоохоронним

---

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 27.07.2023).

² Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22.06.2000 № 1835-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14> (дата звернення: 27.07.2023).

органам у забезпеченні ними охорони громадського порядку передбачено Законом України «Про органи самоорганізації населення»¹.

Можливість залучення громадян до виконання завдань, спрямованих на реалізацію правоохоронної функції, передбачена й іншими нормативно-правовими документами. Так, ст. 13 Закону України «Про дорожній рух» передбачено право громадян, зокрема їх об'єднань, брати участь у реалізації заходів щодо безпеки дорожнього руху, подавати пропозиції до органів виконавчої влади щодо забезпечення та підвищення рівня безпеки дорожнього руху².

Доволі широкі повноваження громадських об'єднань, що не обмежуються тільки правом на здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, закріплені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»³. З-поміж іншого, громадські об'єднання також мають право вступати у взаємодію із суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, безпосередньо реалізовувати такі заходи, надавати дієву допомогу постраждалим тощо. Мають право брати участь громадські організації і в реалізації заходів, спрямованих на попередження протидії торгівлі людьми⁴.

Також змістовними правами громадські об'єднання, їхні члени або уповноважені представники наділені щодо реалізації заходів, спрямованих на запобігання корупції. При цьому це стосується не лише можливостей отримання інформації про діяльність щодо запобігання корупції чи повідомлення про факти корупційних правопорушень, здійснення громадського контролю за виконанням законів у цій сфері тощо. Окрім зазначеного, ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції» передбачено ще й право вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання корупції; проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної

---

¹ Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11.07.2001 № 2625-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14> (дата звернення: 27.07.2023).

² Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 27.07.2023).

³ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 27.07.2023).

⁴ Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 № 3739-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17> (дата звернення: 27.07.2023).

експертизи нормативно-правових актів та проєктів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів, отримувати від відповідних органів інформацію про врахування поданих пропозицій; проводити заходи щодо інформування населення з питань запобігання корупції тощо¹.

Боротьба з тероризмом шляхом повідомлення даних про терористичну діяльність або будь-яких інших обставин, інформація про які може сприяти запобіганню терористичній діяльності, її виявленню й припиненню, а також мінімізації її наслідків, є одним з обов'язків об'єднань громадян, організацій, їхніх посадових осіб у боротьбі з тероризмом².

Викладені законодавчі положення не охоплюють всього спектра повноважень інститутів громадянського суспільства щодо їхньої участі у здійсненні заходів, спрямованих на реалізацію правоохоронної функції держави. Однак вони визначають напрями, деякі форми та методи їхньої взаємодії, за результатами узагальнення яких ми можемо сформулювати ті правові засади, дотримання та забезпечення яких є фундаментальним у налагодженні ефективної взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства.

Ключовою серед них є засада законності, яка передбачає, що інститути громадянського суспільства мають право брати участь у реалізації завдань, виконання яких при цьому покладається і на органи Національної поліції України в межах і в спосіб, окреслений положеннями відповідного закону України. Також взаємодія між згаданими суб'єктами має відбуватися на засадах партнерства, гласності, відкритості й прозорості. Водночас інститути громадянського суспільства уповноважені на здійснення громадського контролю за діяльністю поліції, яка спрямовує, організовує та контролює діяльність щодо охорони та дотримання громадського порядку, у сфері запобігання корупції, запобігання та протидії домашньому насильству, торгівлі людьми тощо. Незважаючи на обмеженість фінансових, матеріально-технічних засобів, кадрового потенціалу, вважаємо, що держава має забезпечувати можливість участі інститутів громадянського суспільства в реалізації заходів правоохоронної спрямованості, адже такий напрям є гарантією побудови та розвитку сучасної правової держави.

---

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 27.07.2023).

² Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 27.07.2023).

Висновки

Важливим у розбудові правової держави є формування партнерських взаємовідносин між її інститутами та інститутами громадянського суспільства. У реаліях сьогодення останні наділені доволі широким спектром повноважень. Не є винятком і сфера діяльності сектору безпеки та оборони, зокрема діяльність органів Національної поліції України, які в умовах правового режиму воєнного стану ще активніше взаємодіють із громадськими організаціями, волонтерами та іншими суб'єктами.

У широкому значенні під взаємодією органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства слід розуміти їхню сумісну погоджену діяльність, врегульовану та здійснювану відповідно до вимог чинного законодавства, яка може набувати різноманітних форм і уособлена численною сукупністю заходів, загальною метою реалізації яких є забезпечення формування безпекового середовища в державі.

Важливим під час налагодження взаємодії є дотримання правових засад, правильне їх розуміння та застосування на практиці (забезпечення їх дотримання у практичній діяльності). Саме це гарантуватиме її ефективність і правомірність.

До правових засад взаємодії органів Національної поліції України та інститутів громадянського суспільства належать законність, гласність, відкритість, прозорість, партнерство.

Викладені положення висвітлюють бачення автора на досліджувану проблематику, яка потребує подальших ґрунтовних досліджень, адже в реаліях сьогодення правова система з певною стабільністю зазнає чисельних змін.

Список бібліографічних посилань: 1. Завальний М. В. Адміністративно-правові засади діяльності та взаємодії державних та недержавних суб'єктів правоохорони в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2018. 31 с. 2. Колпаков В. К. Взаимодействие милиции и общественности в сфере правопорядка : учеб. пособ. Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1993. 80 с. 3. Музичук О. М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2003. 20 с. 4. Гречанюк С. К. Теорія та практика взаємодії органів та установ Державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2011. 388 с. 5. Мамчур А. О. Адміністративно-правові засади взаємодії правоохоронних органів України з публічними інституціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 219 с. 6. Кінзбурська В. О. Адміністративно-правові засади взаємодії державних органів та інститутів громадянського суспільства в процесі здійснення реформ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2021. 28 с. 7. Подоляка А. М. Взаємодія державних органів в охороні громадського порядку. *Форум права*. 2009.

№ 2. С. 338–344. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_2_53.pdf (дата звернення: 27.07.2023). 8. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : ХНУВС, 2014. 544 с. 9. Ковалів М. В. Взаємодія поліції та інститутів громадянського суспільства. *Соціально-правові студії*. 2021. № 2 (12). С. 79–85. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-2-79-85>.

Надійшла до редколегії 03.08.2023

Прийнята до опублікування 31.08.2023

Pylyp V. V. Interaction of the National Police of Ukraine and civil society institutions: concept and legal framework

In a state governed by the rule of law, the public plays a central role not only as a recipient of public services, but also as a subject involved in the implementation of many functions of state institutions. This involves not only public control over the activities of public authorities, but also the performance of tasks aimed at shaping the security environment in the state, performing law enforcement functions, etc.

The introduction of martial law on the territory of Ukraine and the existence of real threats to national security have led to dramatic changes in the usual order of public administration, in particular in the activities of the security and defence sector, law enforcement agencies, local self-government, etc. Some normative changes were aimed at improving the legal relations that arose in the course of civil society institutions' activities. Under the new conditions, not only the forms of activity have changed, but also its directions have expanded. In today's realities, civil society institutions play a significant role in the implementation of the law enforcement function of the state, which is not only about ensuring public order and safety. The above-mentioned issues raise the task of improving the effectiveness of cooperation between the National Police of Ukraine and civil society institutions.

Based on the results of a multidisciplinary generalisation of the scholars' achievements in the field of Administrative Law, it has been determined that in a broad sense, interaction between the National Police of Ukraine and civil society institutions should be understood as their joint coordinated activities regulated and carried out in accordance with the requirements of current legislation, which may take various forms and is embodied in a large number of measures whose overall purpose is to ensure the formation of a secure environment in the State. It is emphasised that it is important to establish effective interaction between the above-mentioned entities to comply with the legal framework, to understand and apply it correctly in practice (to ensure its observance in practical activities), since this will guarantee its effectiveness and legitimacy.

The legal principles of interaction between the National Police of Ukraine and civil society institutions include legality, publicity, openness, transparency and partnership. Given the realities of today, these provisions require further research, taking into account the changes undergone by the legal system of Ukraine.

Key words: civil society, state institution, civil society institution, law enforcement function, law enforcement agency, interaction, National Police of Ukraine, NGO.

Ігор Васильович Романський,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0000-6419-3751>

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА МІСЦЕ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ СЕРЕД НИХ

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених і норм чинного законодавства, виокремлено ключових суб'єктів забезпечення територіальної оборони в Україні. Проаналізовано правовий статус і роль кожного суб'єкта в механізмі забезпечення територіальної оборони, а також запропоновано їх класифікацію. Визначено місце органів місцевого самоврядування в ній. Наголошено на тому, що органи місцевого самоврядування посідають самостійне та незалежне місце в системі суб'єктів забезпечення територіальної оборони України.

Ключові слова: суб'єкт, система, місцеве самоврядування, забезпечення, територіальна оборона.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Забезпечення територіальної оборони вимагає належного функціонування спеціально уповноважених суб'єктів, діяльність яких спрямована на створення по всій території держави належних умов для ефективного виконання завдань щодо захисту незалежності, суверенітету, територіальної цілісності, а також прав та свобод людини і громадянина від зовнішньої агресії. Відповідно до ст. 17 Конституції України «забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності»¹. Однак поряд зі спеціальними військовим та правоохоронними організаціями важливі функції у сфері територіальної оборони також виконують й інші суб'єкти, серед яких важлива роль відводиться місцевому самоврядуванню.

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.08.2023).

Стан дослідження проблеми

Низка проблемних аспектів, пов'язаних із діяльністю окремих суб'єктів забезпечення територіальної оборони, у своїх наукових працях розглядали В. О. Антонов, О. С. Бодрук, О. М. Гончаренко, М. А. Горелов, В. К. Горовенко, М. М. Лобко, А. Г. Мосейко, Ф. В. Саганюк та інші дослідники. Утім, попри велику кількість наукових розробок, у юридичній літературі фактично не висвітленими є питання місця органів місцевого самоврядування в системі суб'єктів забезпечення територіальної оборони України.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб встановити місце органів місцевого самоврядування в системі суб'єктів забезпечення територіальної оборони. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: виокремити групи суб'єктів, які наділені повноваженнями щодо забезпечення та реалізації територіальної оборони України; визначити специфіку ролі органів місцевого самоврядування порівняно з іншими суб'єктами; класифікувати суб'єктів забезпечення територіальної оборони України.

Наукова новизна дослідження

Новизна наукового дослідження полягає в тому, що вперше побудовано обґрунтовану класифікацію суб'єктів забезпечення територіальної оборони України, а також визначено місце органів місцевого самоврядування серед них.

Виклад основного матеріалу

Окреслюючи безпекові умови, за яких функціонує система суб'єктів забезпечення територіальної оборони України, В. В. Сокурєнко наголошує на тому, що для забезпечення належного функціонування сектору безпеки і оборони в Україні важливого значення набувають створення реальних умов для розвитку безпекових спроможностей нашої держави та формування безпекового середовища, здатного своєчасно реагувати на різноманітні кризові ситуації [1, с. 209].

А. А. Русецький, С. М. Лелет, В. О. Допілка та Н. Ю. Цибульник зазначають, що на сучасному етапі розвитку і функціонування незалежної Української держави відбуваються надзвичайно важливі для майбутнього країни зміни та реформи. Серед таких концептуальних перетворень, безумовно важливих для забезпечення життєздатності нашої держави, слід виокремити покращення загального стану військової чисельності та боєздатності як Збройних Сил України, так і підрозділів територіальної оборони [2, с. 233]. Водночас науковці зауважують, що система координації та зв'язку між вітчизняними військовими частинами, силами територіальної оборони, органами місцевого самоврядування, адміністраціями підприємств, організацій

та установ ще доволі застаріла. Окрім координації спільних дій, важливо також запровадити чітке та однозначне законодавче забезпечення системи територіальної оборони країни [2, с. 240]. Ми повністю поділяємо позицію дослідників щодо того, що проблемні питання функціонування суб'єктів забезпечення територіальної оборони України розкриваються на рівні їх розгляду саме як системи.

Військове планування вимагає використання цивільно-військового співробітництва, яке дозволяє всім іншим військовим підрозділам працювати в межах і поза зоною служби та виконання бойових завдань. Цивільно-військове співробітництво впливає на численні параметри сучасних військових операцій, оскільки їх увага зосереджена на цивільному середовищі [3, с. 84].

Водночас суб'єкти забезпечення територіальної оборони функціонують і на території інших держав світу. Так, сили територіальної оборони є п'ятим різновидом Збройних сил Польщі після сухопутних військ, військово-повітряних сил, військово-морських сил і сил спеціального призначення, які відповідають за ведення бойових дій, захист людей від наслідків стихійних лих, співпрацю з елементами системи оборони держави та органами місцевого самоврядування. Польські дослідники зазначають, що створення сил територіальної оборони у Польщі є відповіддю на загрозу з боку сил природи, що зростають, а також діяльності людини. Водночас це також спосіб зв'язати суспільство зі збройними силами шляхом створення військового формування місцевого походження. Науковці акцентують увагу на тому, що планується сформувані підрозділи Сил територіальної оборони з профілями міського, гірського, водного та загального призначення, наголошуючи, що цей новий вид польських збройних сил не замінить служби екстреної допомоги, а підтримуватиме та доповнюватиме її діяльність [4].

Як ми вже зазначали, проблемні питання функціонування суб'єктів забезпечення територіальної оборони України розкриваються на рівні розгляду їх саме як системи, тому нами на основі аналізу нормативно-правової бази зроблено спробу встановити основні ланки суб'єктного складу забезпечення територіальної оборони.

Першу ланку суб'єктного складу забезпечення територіальної оборони, на наш погляд, представлено єдиним органом законодавчої влади – Верховною Радою України, правовий статус якої закріплено в розділі IV Конституції України. Ключовим повноваженням Верховної Ради України є видання найвищих за своєю юридичною силою після Конституції нормативно-правових актів – законів. Цими документами регламентовано найважливіші аспекти життя українського суспільства.

Окрім того, на Верховну Раду України покладаються контрольно-наглядові повноваження у сфері економіки, політики, оборони, а

також за іншими важливими напрямками функціонування держави. Для їх виконання у структурі Верховної Ради формуються спеціальні комітети. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР комітет Верховної Ради України – це орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій¹. Для виконання вказаних повноважень у сфері оборони взагалі і територіальної оборони зокрема у складі Верховної Ради України функціонує спеціальний Комітет з питань Національної безпеки, оборони та розвідки².

Наступна ланка в системі суб'єктів забезпечення територіальної оборони представлена Президентом України та Радою національної безпеки і оборони України. Основою правового статусу Президента України, як і Верховної Ради України, є Конституція України, у розділі V якої значено, що цей суб'єкт є главою держави, виступає від її імені, а також є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Відповідно до ст. 106 Конституції України Президент: а) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; б) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; в) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; г) очолює Раду національної безпеки і оборони України; ґ) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; д) приймає відповідно до закону рішення про загальну або

---

¹ Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-вр> (дата звернення: 05.08.2023).

² Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України від 29.08.2019 № 19-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-20> (дата звернення: 05.08.2023).

часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; е) приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України¹.

Рада національної безпеки і оборони України (далі – РНБО) є координаційним органом при Президентові України. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР на РНБО покладаються такі функції: «1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України»².

Окрему групу суб'єктів забезпечення територіальної оборони України становлять вищі та центральні органи виконавчої влади: Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади. У межах цієї ланки Кабінет Міністрів України є вищим органом виконавчої влади з особливими, винятковими повноваженнями. Його конституційний статус закріплено у спеціальному Законі України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року № 794-VII, згідно з яким він виконує спеціальні, цільові повноваження у сфері національного спротиву та територіальної оборони, викладені в ч. 1 ст. 12 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р. № 702-IX, а саме: а) спрямовує і координує роботу центральних та інших органів виконавчої влади з питань національного спротиву; б) затверджує Типове положення про штаб зони (району) територіальної оборони; в) визначає порядок використання інфраструктури (фондів) Збройних Сил України, а також інфраструктури (фондів) складових сил безпеки та сил оборони, органів місцевого самоврядування для розміщення військових

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.08.2023).

² Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр> (дата звернення: 05.08.2023).

частин Сил територіальної оборони Збройних Сил України в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць; г) визначає порядок організації та здійснення загальновійськової підготовки громадян України; г) затверджує Положення про добровольчі формування територіальних громад; д) визначає Порядок організації, забезпечення та проведення підготовки добровольчих формувань територіальних громад до виконання завдань територіальної оборони¹.

Кабінету Міністрів України підпорядковуються міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, компетенція частини з яких пов'язана із забезпеченням територіальної оборони. Так, у ч. 4 ст. 12 Закону України «Про основи національного спротиву» визначено, що вказані органи: «1) беруть участь у межах компетенції в реалізації державної політики з питань національного спротиву; 2) беруть участь у навчаннях (тренуваннях) з територіальної оборони, забезпечують участь у таких навчаннях (тренуваннях) підприємств, установ і організацій, які належать до сфери їх управління; 3) забезпечують виконання законів та інших нормативно-правових актів з питань національного спротиву»².

Самостійною групою суб'єктів є обласні державні адміністрації, органи військового управління та правоохоронні органи – безпосередні реалізатори територіальної оборони. Так, місцеві державні адміністрації відповідно до ст. 2 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV є органами виконавчої влади на місцях, тобто в межах областей, районів, містак Києва та Севастополя, де вони забезпечують: 1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня; 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян; 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, програм утвердження української національної та громадянської ідентичності, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку; 4) підготовку та схвалення прогнозів відповідних бюджетів, підготовку та виконання відповідних бюджетів; 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

---

¹ Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20> (дата звернення: 05.08.2023).

² Там само.

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень¹.

Важливим суб'єктом цієї групи є Генеральний штаб Збройних Сил України, який виступає одним з органів військового управління. Його правовий статус регламентовано Законом України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. № 1934-ХІІ² та спеціальним Положенням про Генеральний штаб Збройних Сил України, затвердженим Указом Президента України від 30 січня 2019 р. № 23/2019³. Безпосередньо у сфері територіальної оборони Генеральний штаб: а) організовує та здійснює розроблення Плану стратегічного розгортання Збройних Сил України, інших складових сил оборони та Зведеного плану територіальної оборони України; б) організовує планування територіальної оборони України, здійснює координацію і контроль за підготовкою інших складових сил оборони, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування до виконання завдань у сфері оборони; в) планує заходи щодо оперативного обладнання території держави; г) залучає до проведення заходів підготовки за попереднім погодженням із керівниками інших складових сил оборони їх органи управління, з'єднання, військові частини і підрозділи, призначені для підпорядкування органам військового управління в особливий період та виконання завдань територіальної оборони тощо⁴.

Правовий статус правоохоронних органів у сфері територіальної оборони встановлено ч. 1 ст. 17 Закону України «Про основи національного спротиву», де вказано: «Національна поліція України, Національна гвардія України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державна спеціальна служба транспорту, Управління державної охорони України, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту: 1) беруть участь у проведенні аналізу та оцінки обстановки, яка впливає на виконання завдань територіальної оборони та руху опору; 2) беруть участь у плануванні територіальної оборони; 3) беруть

---

¹ Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (дата звернення: 05.08.2023).

² Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення: 05.08.2023).

³ Про Положення про Генеральний штаб Збройних Сил України : Указ Президента України від 30.01.2019 № 23/2019 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/23/2019> (дата звернення: 05.08.2023).

⁴ Так само.

участь у створенні системи управління територіальною обороною; 4) здійснюють підготовку підпорядкованих сил і засобів, що залучаються до територіальної оборони, та управління ними під час виконання завдань територіальної оборони; 5) підтримують взаємодію під час підготовки та виконання завдань територіальної оборони; 6) беруть участь у навчаннях (тренуваннях), оперативно-польових поїздках з територіальної оборони, забезпечують участь у них підпорядкованих органів та підрозділів»¹.

Останньою ланкою суб'єктного складу забезпечення територіальної оборони є органи місцевого самоврядування. Коло їхніх повноважень значно вужче, проте є не менш важливим, ніж у інших державних органів та відомств у цьому секторі. Насамперед варто зауважити, що відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення². Кожен із зазначених системних елементів має власну роль у забезпеченні територіальної оборони України.

Висновки

Систему суб'єктів забезпечення територіальної оборони України становлять: 1) Верховна Рада України – створює законодавчу основу територіальної оборони України, а також здійснює парламентський контроль щодо стану виконання вимог законодавства в цій сфері силами комітетів Верховної Ради України; 2) Президент України та Рада національної безпеки і оборони України – відповідають за глобальне керівництво та контроль за функціонуванням всього сектору оборони і безпеки України, частиною якого виступає територіальна оборона; забезпечують розгортання територіальної оборони за наявності

---

¹ Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20> (дата звернення: 05.08.2023).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 05.08.2023).

підстав; 3) Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямована на побудову організаційно-управлінської архітектури територіальної оборони; визначення вектору розвитку та реалізації державної політики у сфері оборони та територіальної оборони України; 4) цільові суб'єкти реалізації територіальної оборони – обласні державні адміністрації, органи військового управління та правоохоронні органи. Вони відповідають за належне виконання заходів територіальної оборони, реалізацію її функцій, завдань та мети, а також поточне забезпечення їх ефективності; 5) органи місцевого самоврядування.

Проведений аналіз дає змогу говорити про те, що органи місцевого самоврядування посідають самостійне та особливе місце в системі суб'єктів забезпечення територіальної оборони України. Це пояснюється тим, що саме вони забезпечують формування середовища для ефективної та дієвої реалізації завдань територіальної оборони на місцях у рамках визначеного правового статусу і території відання. А отже, від ефективності роботи місцевого самоврядування напряму залежить те, як оперативно буде здійснюватись територіальна оборона, її комплектування тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Сокурєнко В. В. Підготовка кадрів для сектору безпеки і оборони як передумова забезпечення національної безпеки України. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 209–218. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.24>. 2. Rusetskyi A. A., Lelet S. M., Dopilka V. O., Tsybulnyk N. Yu. Legal regulation of territorial defense of Ukraine and the place of administrative legislation in it. *Jurnal Cita Hukum*. 2020. Vol. 8, No. 2. Pp. 231–242. DOI: <https://doi.org/10.15408/jch.v8i2.16769>. 3. Bielai S. V., Kobzar O. F., Yevtushenko I. V., Korniienko V. V., Koba O. V. The legal regulation of service and combat activities of the security and defense sector of Ukraine in crisis situations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28, No. 2. Pp. 76–85. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(2\).2021.76-85](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(2).2021.76-85). 4. Goniewicz K., Goniewicz M., Burkle F. M. The Territorial Defence Force in Disaster Response in Poland: Civil-Military Collaboration during a State of Emergency. *Sustainability*. 2019. Vol. 11 (2). DOI: <https://doi.org/10.3390/su11020487>.

Надійшла до редколегії 08.08.2023

Прийнята до опублікування 01.09.2023

Romanskyi I. V. The system of entities providing territorial defence of Ukraine and the role of local self-government bodies within it

It has been found that the system of entities providing territorial defence of Ukraine consists of: 1) The Verkhovna Rada of Ukraine is responsible for establishing the legislative framework for the territorial defence of Ukraine and for exercising parliamentary control over the

compliance with the requirements of the legislation in this area by the committees established by it; 2) The President of Ukraine and the National Security and Defence Council of Ukraine are responsible for the global management and control over the functioning of the entire defence and security sector of Ukraine, including territorial defence, and ensure the deployment of territorial defence if necessary; 3) The Cabinet of Ministers of Ukraine, ministries and other central executive authorities whose activities are aimed at building the organisational and administrative architecture of territorial defence, determining the vector of development and implementation of the state policy in the field of defence and territorial defence of Ukraine; 4) target subjects of territorial defence implementation including regional state administrations, military authorities and law enforcement agencies. They are responsible for the proper implementation of territorial defence measures, the realisation of its functions, tasks and objectives, as well as the ongoing maintenance of their effectiveness; 5) local self-government bodies.

The conducted analysis allows us to say that local self-government bodies have an independent and special place in the system of entities providing territorial defence of Ukraine. The reason for this is that they ensure the formation of an environment for the effective and efficient implementation of territorial defence tasks on the ground within the framework of a certain legal status and territory of jurisdiction. Consequently, the efficiency of local self-government directly affects the effectiveness of territorial defence, its staffing, etc.

Key words: entity, system, local self-government, provision, territorial defence.

УДК 342.951(477):351.765.4 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.15>

Вадим Сергійович Селюков,

доктор юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування
(доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-6690-6484>,

e-mail: vadim.selyukov@gmail.com

ВАЖЛИВІСТЬ УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ В КОНТЕКСТІ ЗАПОБІГАННЯ ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ

Предметом цієї статті виступає сукупність нормативно-правових актів в Україні, які регламентують загальний порядок та принципи поводження з тваринами та форми/способи забезпечення їх благополуччя в сучасному світі. Питання охорони та підтримання нормальних умов існування тваринного світу тривалий час перебувало десь «поряд» із необхідністю врегулювання суспільних відносин, хоча всім відомо, що модель поводження з твариною є праобразом поведінкового алгоритму людини в суспільстві. Наведено аргументи та зроблено висновки щодо вдосконалення класифікації тварин у національному законодавстві та систематизації нормативних актів у цій площині, що в кінцевому результаті має забезпечити нормальні умови існування тварин в Україні.

Ключові слова: тваринний світ, жорстоке поводження з тваринами, домашні тварини, класифікація тварин, поводження з тваринами, захист прав тварин.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Існування людства багато в чому залежить від рівня порозуміння з природою. Людство завдячує їй всім, від можливості дихати до можливості отримувати користь від земних ресурсів. Невід'ємною складовою серед усього різноманіття природи є тваринний світ, який із давніх-давен допомагав людству задовольняти різні потреби. Окрім споживання в їжу, використання як робочої сили, людство потребувало компаньонів-тварин, завдяки чому і з'явилась окрема група – домашні тварини-компаньйони.

Серед домашніх тварин головним «другом» людини є собака, який допомагав полювати, охороняв, воював та подорожував разом із людиною задовго до існування сучасних держав. Із плином часу, коли існування спільноти людей почало нормативно регулюватись,

встановлюються правила поведінки відповідно до сучасних потреб. Так само має відбуватися і з тваринним світом, зокрема домашніми тваринами. Тобто ми маємо на увазі те, що тваринний світ і природа в цілому потребують нормативного та практичного захисту навіть більше за людей.

У своїй роботі А. Пашинська зауважує, що, на відміну від тварин, які проживають своє життя виключно по запрограмованому природою задалегідь відомому шляху, людину ніщо не примушує керуватися встановленою моделлю життя, людина є доволі пластичною істотою, яка здатна постійно змінюватись [1, с. 27]. Із цього випливає, що діяльність людини майже завжди є непередбачуваною, людина може припускатися помилок, вона повністю залежить від власного вибору виду та способу існування й діяльності.

Ця думка є ще одним підтвердженням, що саме від людини переважно залежить нормальне існування тваринного світу, як і всього іншого різноманіття природи. Тому, враховуючи притаманні людині можливості поведінки, що можуть в деяких випадках бути неприпустимі щодо тварин, варто більш вимогливо та з особливою відповідальністю ставитись до нормативного врегулювання (саме завдяки йому сучасна людина обмежує власну вольову поведінку) питання щодо норм поведінки з тваринами, особливо з домашніми.

Стан дослідження проблеми

Питання жорстокого поводження з тваринами розглядалося багатьма дослідниками як з точки зору міжнародно-правових стандартів (І. Коробко, Н. Зубченко, О. Талдикін та ін.), так і з огляду на національне законодавство (О. Ющик, Т. Єрмолаєва, О. Лозо та ін.). Переважна більшість розвідок стосуються саме загальних визначень термінів і понять, моделей розуміння поняття жорстокого поводження з тваринами. У межах нашого дослідження пропонуємо визначити більш практичні сторони поводження з домашніми собаками з огляду на те, що найчастіше відповідальність за жорстоке поводження з тваринами настає в разі вчинення протиправних дій щодо домашнього собаки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є загальний аналіз сутності та змісту нормативних положень, що регламентують процес і порядок поводження з тваринами, для подальшого з'ясування форм та засобів попередження такого поводження. *Досягнення* поставленої мети передбачає вирішення низки завдань, серед яких: надати загальну характеристику нормативному врегулюванню існування тварин у сучасній Україні; виробити конкретний напрям удосконалення національного законодавства України, метою якого має стати більш ефективне регулювання відносин

людини і тварини в усіх сферах, що передбачає максимальне виключення фактів жорстокості щодо тварин.

Наукова новизна дослідження

Надано пропозиції щодо вдосконалення основ нормативно-правової бази, яка регламентує процеси існування тваринного світу, а також забезпечує координацію та взаємодію державних структур, спрямовану на захист тварин усіх категорій.

Виклад основного матеріалу

З огляду на важливість нормативного врегулювання питання створення умов для існування, підтримання та захисту тваринного світу в Україні діє Закон «Про тваринний світ»¹, який регулює питання галузі охорони, використання й відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Водночас указаним Законом визначено, що відносини в галузі охорони, використання й відтворення сільськогосподарських, свійських тварин, а також діяльність, пов'язана з охороною і використанням залишків викопних тварин, регулюються відповідним законодавством України. Дослідження змісту Закону наводить на думку, що поняття «тваринний світ» охоплює виключно диких тварин, які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі. На думку П. Тихого та Т. Григор'євої, до об'єктів тваринного світу можна відносити об'єкти дикої фауни, що можуть бути вилучені з навколишнього природного середовища, однак залишатися з ним у стані взаємодії, а також можуть бути туди повернуті [2, с. 20–21; 3, с. 21–22]. Із цього випливає, що такі домашні тварини, як собаки та кішки, не віднесені до об'єктів регулювання Закону України «Про тваринний світ». І. Городецька, досліджуючи сутність нормативно-правового визначення поняття «тваринний світ», дійшла висновку, що «у поняття “тваринний світ” треба вкладати дещо інший зміст, аніж сукупність усіх різновидів тварин, як то диких, домашніх, сільськогосподарських і так далі. Для узагальненого означення останніх існує поняття “тварини”, яке міститься в Законі України “Про захист тварин від жорстокого поводження”² і означає

---

¹ Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 № 2894-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (дата звернення: 03.08.2023).

² Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 03.08.2023).

біологічні об'єкти, що відносяться до фауни: сільськогосподарські, домашні, дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові» [4, с. 42]. Роблячи висновок про юридичну значущість Закону України «Про тваринний світ» у сфері регулювання відносин, пов'язаних із життєдіяльністю та захистом домашніх тварин, зокрема сільськогосподарських, варто зауважити, що цей Закон жодним чином не може застосовуватися в означеній сфері юридичних відносин. Як бачимо, поняття «тваринний світ» у Законі не охоплює задуманої законодавцем сутності, а лише розділяє всіх тварин на дві великі групи: дикі тварини та інші. Доречним є уточнення понять у Законі України «Про тваринний світ» із метою уніфікації нормативно-правових актів щодо життєдіяльності та поведінки із представниками фауни будь-яких форм, видів, класів тощо.

Більш загальним та уніфікованим виглядає Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження», у ст. 3 якого чітко визначено, що сфера дії цього Закону поширюється на відносини, що виникають у зв'язку з утриманням тварин і поведінкою із ними фізичних та юридичних осіб¹. Однак водночас бачимо, що із цього положення є винятки. Зазначається, що дія вказаного Закону не поширюється на органи влади сектору безпеки та оборони. І тут постає питання: чи є нормальним виокремлення сфери поведінки з тваринами представників вказаних органів? Нормативно-правові акти, що регламентують порядок та основи поведінки зі службовими тваринами, безперечно забезпечують реалізацію положень щодо захисту тварин від жорстокого поводження та порядку утримання в широкому розумінні.

Таке різноманіття форм регламентації нормативних положень, які визначають порядок організації та дій, що забезпечують нормальне існування тварин в Україні, є достатнім, однак не має комплексного характеру. Можна вести мову про узгодженість усіх нормативних документів, проте рівень їх юридичної сили різний, а в деяких випадках рівнозначний, тому, на нашу думку, варто дещо доопрацювати саму систему наявних документів. Так, пропонується доповнити Закон України «Про тваринний світ» розділом, що стосуватиметься свійських тварин, а також положеннями щодо спеціального використання тварин у секторі безпеки та оборони. Сферу дії Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» пропонується поширити на установи Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Служби безпеки України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону,

---

¹ Там само.

центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну митну політику. Метою цього є уніфікація головних аспектів поводження з тваринами в будь-якій сфері діяльності. Більш доречно окремим розділом визначити особливий порядок та форми поводження зі службовими тваринами у вказаних установах. Враховуючи запропоновані зміни, відомчі положення/інструкції щодо організації поводження зі службовими тваринами матимуть загальну уніфіковану основу, підґрунтя для більш детальної регламентації на рівні органу влади.

Ще одним доповненням до Закону України «Про тваринний світ» має бути виокремлення поряд із дикими тваринами інших тварин, які щоденно існують поруч із людством: домашні, сільськогосподарські та ін., які перелічені в Законі України «Про захист тварин від жорстокого поводження».

Цікавою є точка зору щодо наявної системи міжнародно-правових актів у сфері поводження з тваринами. Так, Т. Буликіна у своїй роботі, спираючись на міжнародне розуміння нормативного врегулювання сфери поводження з тваринами, акцентує увагу на тому, що «у науці розмежовують поняття добробуту та захисту тварин. Так, під добробутом розуміють утримання тварин у таких умовах, коли вони в основному можуть бути вільними від хвороб, спроможні ефективно справлятися з негараздами зовнішнього середовища, здатні виражати різноманітність видової поведінки в умовах, придатних для догляду за ними та їх використання. Такої ідеї дотримано у Всесвітній декларації прав тварин¹, яка була прийнята Міжнародною лігою прав тварин 23 вересня 1977 року і опублікована 15 жовтня 1978 року. Ця концепція пізніше була використана під час створення європейських конвенцій щодо поводження з тваринами.

Під захистом тварин у науці переважно розуміють недопущення жорстокого поводження, проте у нормативній базі України ця дефініція відсутня. Хоча Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» активно використовує дане поняття, але не розкриває його, лише наводячи загальні правила поводження з тваринами, що виключають жорстокість» [5, 171]. Тому слушно наголосити на тому, що нині законодавство України потребує зміни структури, а саме наявності закону, який би регламентував поводження з тваринами (усіма) в загальних рисах, враховуючи загальні принципи існування тварин, а можливо і продублювати положення міжнародних документів щодо прав тварин. Інший закон має встановлювати обмеження

---

¹ Universal declaration of animal rights (15 October 1978): Solemnly proclaimed in Paris on 15 October 1978 at the UNESCO headquarters // Constituțiile Statelor Lumii : сайт. URL: <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf> (дата звернення: 03.08.2023).

щодо поводження з тваринами, заборони конкретних дій, механізми реагування на порушення порядку поводження з тваринами, включати в себе окремі розділи щодо особливих видів діяльності з використанням чи застосуванням тварин (зоопарки, службові тварини, науково-дослідницька діяльність з використанням тварин, сфера розваг, полювання тощо).

Коротко узагальнюючи, зауважимо, що:

– Закон України «Про тваринний світ» має окреслювати загальні вимоги, способи, форми, види та принципи співіснування тварин (будь-яких) та людей, загальні засади поводження з усіма представниками тваринного світу;

– Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» має містити заборони щодо дій, які можуть бути небезпечні і мають бути заборонені щодо тварин (будь-яких);

– інші підзаконні нормативно-правові мають більш детально розкривати положення щодо спеціального використання тварин у службовій сфері та окремих видах діяльності.

У межах представленого дослідження хочемо звернути увагу на визначення поняття «домашні тварини» з метою подальшого, більш широкого його використання в нормативно-правових актах України.

Стаття 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» домашніх тварин визначає як: «собаки, коти та інші тварини, що протягом тривалого історичного періоду традиційно утримуються і розводяться людиною, а також тварини видів чи порід, штучно виведених людиною для задоволення естетичних потреб і потреб у спілкуванні, що, як правило, не мають життєздатних диких популяцій, які складаються з особин з аналогічними морфологічними ознаками, та існують тривалий час у їх природному ареалі»¹. В Європейській конвенції про захист домашніх тварин «під домашньою твариною мається на увазі будь-яка тварина, яку утримує чи збирається утримувати людина, зокрема у своїй оселі для власного задоволення й товариства»². Як бачимо, у цих двох визначеннях є доволі суттєві відмінності. З їх сутності випливає, що термін, яким оперує європейське законодавство, є значно ширшим за термін, який використовується на національному рівні. Ще однією відмінністю є складна для розуміння пересічним громадянином сутність національного

---

¹ Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 03.08.2023).

² Європейська конвенція про захист домашніх тварин : від 13.11.1987 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a15 (дата звернення: 03.08.2023).

положення. Наприклад, не зрозуміло, чи тхір, що проживає вдома як домашня тварина, є юридично домашньою твариною. Ускладнена сутність нормативного положення зазвичай і призводить до проблем у механізмі його реалізації. На нашу думку, друге з наведених вище тверджень є більш загальним і більш доречним для використання.

Водночас є питання, якими нормативними положеннями варто керуватися, коли дика тварина проживає в домашніх умовах (лисиця, змія, ігуана, черепаха та ін.). Тому зараз варто вести мову про те, що сучасне поняття домашньої тварини є доволі ширшим, ніж те, що міститься в Законі України «Про захист тварин від жорстокого поводження», і має бути розширене на нормативному рівні.

Слушною є класифікація тварин, наведена О. Лозо. Науковець поділяє їх на такі види: дикі тварини; тварини-компаньйони; тварини, які використовуються в сільському господарстві; тварини, які експлуатуються заради дозвілля; тварини, які використовуються для проведення наукових і промислових дослідів [6, с. 226]. З урахуванням зазначеної класифікації пропонуємо додати ще одну групу тварин, нормативно-правове регулювання умов та порядку існування, захисту яких потребує особливих підходів, – це службові тварини.

Сучасна наукова та суспільна думка свідчать про те, що модель поводження з твариною найчастіше проектується в подальшому як модель поведінки людини в інших сферах суспільного життя. Тобто є безпосередній причинний зв'язок між жорстоким поводженням із тваринами та ймовірністю такого ж поводження з людьми. У цьому контексті слушною є думка В. Сердюка, що «злочинність щодо тварин є негативним явищем соціальної дійсності та створює потенційну небезпеку вчинення більш серйозних злочинів, об'єктом яких виступає життя та здоров'я особи. Деструктивна поведінка жорстокого поводження з тваринами має негативний вплив як на особу злочинця, оскільки посилює схильності людини до насильницьких злочинів, так і на все суспільство. Жорстоке поводження над тваринами залишається безкарним саме через бездіяльність громадян, яка фактично й породжує штучну латентність цього злочину і сприяє тим самим посиленню асоціальних схильностей злочинця» [7].

Враховуючи це, необхідно зауважити, що наразі реалізація положень щодо забезпечення існування та захисту тварин перебуває на доволі низькому рівні і потребує налагодження більш дієвих механізмів контролю за діяльністю людини щодо тварин. Вироблення дієвих механізмів з контролю за поводженням із тваринами забезпечить більш якісну та результативну діяльність щодо попередження, профілактики та виявлення фактів жорстокого поводження з тваринами. Адже у Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення містяться статті, які передбачають

покарання за жорстоке поводження з тваринами, а також інші порушення, пов'язані з існуванням тваринного світу. Сьогодні чітко розмежовувати, що саме є порушенням, а що нормою поводження з тваринами доволі складно. Причиною цього є розпливчастість змісту нормативних положень, що визначають сутність жорстокого поводження з твариною, а також складність механізму доведення таких фактів. Останнім часом переважна більшість зазначених правопорушень документується шляхом використання відео- та фотоматеріалів з інтернету, які містять сам процес жорстокого поводження.

Поряд із документуванням фактів порушення поширення відео- або фотоматеріалів з такими діями само по собі варто розцінювати як окреме порушення або, якнайменше, окрему кваліфіковану обтяжуючу обставину вчинення правопорушення. Це є ще однією причиною необхідності чіткої нормативної регламентації положень, що визначають, які саме діяння і в яких випадках варто розцінювати як жорстоке поводження з тваринами.

Звичайно, умови воєнного стану та соціальної напруженості в державі відводять на другий план питання забезпечення захисту тварин у всіх проявах, однак усі неодноразово бачили, як навіть у таких умовах у людей вистачає сил та бажання, навіть ризикуючи життям, рятувати тварин. Тому наша людяність і соціальна сутність природньо вимагає захищати та оберігати те, що можемо.

Висновки

Існування тварин у сучасному світі має багато корисного для людства, починаючи від харчування м'ясом та продуктами життєдіяльності тварин і закінчуючи проведенням дослідів та використанням у службових цілях. Збереження тваринного світу (всіх видів тварин) у цьому контексті є одним із завдань, що забезпечуватимуть потреби як тварин, так і людей. У правовій державі всі сфери суспільного життя повинні ефективно нормативно регламентуватися, що пояснює потребу в консолідації всіх наявних в Україні нормативно-правових актів між собою у сфері існування, використання та захисту тварин і приведення їх у відповідність до міжнародних стандартів. Це питання є вкрай важливим саме через те, що існування людства без тваринного світу (як ми знаємо із біології, людина є окремим родом у царстві тварин¹) неможливе. Такі вдосконалення мають на меті чітко виокреmlення процедурних алгоритмів виявлення, фіксації, недопущення та припинення жорстокого поводження з тваринами.

---

¹ Linnaeus C. Systemae Naturae, sive regna tria naturae, systematics proposita per classes, ordines, genera & species. 1735 // Biodiversity Heritage Library : сайт. URL: <https://www.biodiversitylibrary.org/item/15373#page/1/mode/1up> (дата звернення: 03.08.2023).

Список бібліографічних посилань: 1. Пашинська А. В. Нелюдське як фактор формування самоідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2018. № 23. С. 25–30. 2. Тихий П. В. Еколого-правове регулювання спеціального використання дикої фауни : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2000. 165 с. 3. Григор'єва Т. В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2005. 187 с. 4. Городецька І. А. До розуміння та визначення поняття «тваринний світ». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 9, т. 2. С. 40–42. 5. Буликіна Т. Міжнародно-правові стандарти у сфері захисту тварин та їх застосування в Україні. *Підприємництво, господарство, і право*. 2019. № 11. С. 170–173. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.28>. 6. Лозо О. В., Пілющенко Д. О. Актуальні питання правового регулювання захисту тварин від жорстокого поводження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 225–228. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/57>. 7. Сердюк В. К. Вплив жорстокого поводження з тваринами на формування насильницьких схильностей особи. *Молодий вчений*. 2018. № 11 (63). С. 916–919.

Надійшла до редколегії 06.08.2023

Прийнята до опублікування 30.08.2023

Seliukov V. S. The importance of improving the legal regulation of animal treatment in terms of preventing cruelty

The subject of this article is a set of legal acts in Ukraine that regulate the general procedure and principles of animal treatment and the forms/methods of ensuring their welfare in the modern world. For a long time, the issues of protection and maintenance of normal conditions for the existence of the animal world have been somewhere “alongside” the need to regulate social relations, although everyone knows that the model of animal treatment is a prototype of a human behavioural algorithm in society.

The purpose of the article is to provide a general analysis of the essence and content of the regulatory provisions governing the process and procedure of animal treatment, with a view to further clarifying the forms and means of preventing such treatment. Achieving this goal requires solving a number of tasks, including: providing a general description of the regulatory framework for the existence of animals in modern Ukraine; developing a specific direction for improving the national legislation of Ukraine, the purpose of which should be to more effectively regulate human-animal relations in all areas, with the maximum possible exclusion of cruelty to animals.

The article presents arguments and draws conclusions on improving the classification of animals in national legislation and systematising regulations in this area, which should ultimately ensure normal conditions for the existence of animals in Ukraine. The issue of defining the concept of fauna in modern Ukraine is rather limited and does not correspond to the concept of modern interaction between humans and animals in many areas of public life.

In a state governed by the rule of law, all spheres of public life must be effectively regulated, which explains the need to consolidate all existing legal acts in Ukraine in the field of animal welfare and protection and bring them into line with international standards. This issue is extremely important precisely because humanity cannot exist without the animal world. Such improvements are aimed at clearly defining procedural algorithms for detecting, recording, preventing and suppressing cruelty to animals.

Key words: animal world, cruelty to animals, pets, animal classification, animal treatment, animal rights protection.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.985:343.326

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.16>

Олександр Володимирович Шамсутдінов,

кандидат юридичних наук,

Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України (м. Київ);

 <https://orcid.org/0000-0002-9325-9227>,

e-mail: sun091141@gmail.com

**КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОКТРИНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ
ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «БІОЛОГІЧНИЙ ТЕРОРИЗМ»**

Досліджено наявні в науковій літературі визначення тероризму та його основних ознак, а також використані у вітчизняних законодавчих і міжнародно-правових актах підходи до тлумачення його змісту. Підтримано думку, що тероризм становить не лише злочинну поведінку, а й певну ідеологію, яка обґрунтовує мету терористичної діяльності та механізми її досягнення. Виокремлено два доктринальні підходи до розуміння тероризму: комплексний і прикладний (вузький). Констатовано відсутність універсального визначення тероризму як у міжнародних конвенціях, так і в дослідженнях вітчизняних терорологів. Виокремлено основні кримінально-протиправні ознаки тероризму, на підставі яких з використанням прикладного підходу сформульовано визначення поняття «тероризм».

Ключові слова: тероризм, технологічний тероризм, патогенні агенти, біологічна зброя, біологічні засоби ураження, біологічна катастрофа.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Останнім часом на порядку денному міжнародних інституцій, які опікуються питаннями вирішення глобальних проблем людства, зокрема у сферах змін клімату, збереження біорізноманіття, забезпечення сталого розвитку та мирного врегулювання міждержавних конфліктів, протидії транскордонній злочинності, дотримання режимів нерозповсюдження засобів масового ураження тощо, все гостріше постає питання протидії терористичним проявам у тих чи інших формах. Від одичних акцій терористи давно перейшли до системної терористичної діяльності, нерідко із застосуванням заборонених прогресивною світовою спільнотою засобів, зокрема зброї масового знищення або її компонентів. Сьогодні до такого способу

досягнення своїх ідеологічних, релігійних чи геополітичних цілей вдаються не лише окремі радикально налаштовані групи та організації, а й деякі державні утворення. Сумним прикладом цього є розв'язання російською федерацією у лютому 2022 року проти України безпідставної загарбницької війни із застосуванням відверто терористичних методів ведення бойових дій¹. Ураховуючи, що російський терористичний режим володіє технологіями та науково-виробничою базою з виготовлення біологічної зброї, та зважаючи на те, що кремлівському військово-політичному керівництву не вдається досягти своїх цілей щодо України, загроза вчинення державою-терористом актів біологічного тероризму з потенційної поступово перетворюється на реальну.

Тож проблема побудови в Україні надійної системи протидії біо-тероризму та його конкретним проявам набуває очевидної гостроти. У цьому контексті актуальними є всебічні дослідження сутності та змісту біологічного тероризму, його детермінант, застосовуваних засобів ураження, методів індикації інфекційних агентів, нейтралізації їх патогенного впливу тощо.

Свою ми присвятили першочерговому кроку, з якого розпочинається будь-яке дослідження – визначенню його предмета, зокрема формулюванню поняття «біологічний тероризм».

Стан дослідження проблеми

Явище та сутність тероризму, причини вчинення терористичних дій, шляхи запобігання терористичним проявам досліджувалися такими відомими вітчизняними вченими-правниками, як В. Ф. Антипенко, В. О. Глушков, В. П. Ємельянов, С. А. Зелінський, В. С. Зеленецький, О. М. Костенко, В. В. Крутов, Б. Д. Леонов, В. А. Ліпкан, М. В. Семикін та ін. Утім учені-терорологи не дійшли згоди щодо універсального тлумачення цього соціального феномена.

Своєю чергою спроби надати визначення біологічному тероризму у правовій площині робили О. Ф. Бантишев, О. В. Глинська, О. О. Головацький, В. П. Журавльов, Р. А. Калюжний, В. В. Квасюк, В. В. Коваленко, В. В. Колосков, М. Ю. Кравчук, В. В. Курзова, Ю. А. Лапутіна, І. М. Салагор, М. П. Требін, К. Ю. Чередниченко та деякі інші. Однак запропоновані названими дослідниками дефініції не позбавлені недоліків, єдиного цілісного підходу до визначення поняття «біологічний тероризм» дотепер не вироблено. Це актуалізує тему обраної нами наукової роботи.

---

¹ Законом України від 22 травня 2022 р. № 2265-IX росію визнано державою-терористом, а 23 листопада 2022 р. Європейський парламент ухвалив резолюцію про визнання РФ державою – спонсором тероризму.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формулюванні універсального визначення поняття «біологічний тероризм». З урахуванням мети визначено такі *завдання*: узагальнити наявні в наукових та нормативно-правових джерелах визначення тероризму та його основних ознак; проаналізувати підходи вітчизняних дослідників до визначення поняття «біологічний тероризм», виявити їхні сильні та слабкі сторони; за результатами проведеного аналізу із застосуванням прикладного підходу сформулювати авторське визначення поняття «біологічний тероризм».

Наукова новизна дослідження

У публікації вперше піддано критичному аналізу наявні у правовій доктрині визначення поняття «біологічний тероризм», зроблено висновок, що більшість із них не спираються на вироблені терорологами ознаки та визначення родового поняття «тероризм», надано авторське бачення дефініції «тероризм» і «біологічний тероризм».

Виклад основного матеріалу

Перш ніж з'ясувати зміст біологічного тероризму (або біотероризму), слід звернутися до родового поняття «тероризм». Тероризм – складне багатоспектне соціальне явище, тому представники правової науки до сьогодні не дійшли згоди стосовно надання єдиного визначення цьому поняттю.

Так, С. А. Зелінський визначає тероризм як використання крайнього насильства чи погрози насильством для досягнення певних політичних, релігійних або інших публічних цілей за наявності основного конструктивного елемента – мотиву злочинного терористичного діяння – залякування державної влади, суспільства чи його частини [1, с. 40].

В. Ф. Антипенко розглядає тероризм як міжнародне явище, що базується на конфлікті насильницького протистояння, яке поряд із спричиненням шкоди державі посягає на міжнародну безпеку та світопорядок і ґрунтується на різниці політичних, економічних і культурних інтересів груп держав, народів, націй, соціальних груп та рухів за умови використання хоча б однією зі сторін терористичних актів як засобу впливу на супротивника [2, с. 23].

М. В. Семікін вважає, що поняття «тероризм» слід розглядати на трьох рівнях: 1) тероризм у вузькому розумінні – безпосередньо терористичний акт; 2) тероризм у широкому розумінні, яким охоплюється терористичний акт й усі інші злочини терористичної спрямованості; 3) тероризм у найширшому розумінні, яким охоплюються злочини терористичної спрямованості, а також створення організованої терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності

організованої терористичної групи чи терористичної організації. Тобто йдеться про терористичну діяльність [3, с. 11].

У цьому контексті слушною видається позиція Б. Д. Леонова, який зазначає, що сукупність протиправних терористичних проявів лише умовно можна називати тероризмом, який як соціальний феномен має й незлочинні прояви [4, с. 49]. Аналіз наукових джерел, присвячених дослідженню відповідної проблематики, дає підстави стверджувати, що тероризм становить не лише злочинну поведінку, а й певну терористичну ідеологію. При цьому така ідеологія – це система політичних, правових, філософських й інших поглядів та ідей, що виправдовують застосування особливого виду насильства, в якому інструментом впливу на політичного супротивника є умисне знищення невинних людей. Зазначена ідеологія обґрунтовує мету терористичної діяльності та, як правило, визначає механізми її досягнення.

Так, В. Н. Кубальський визначає соціально-правову сутність тероризму як явище, яке охоплює ідеологію, організаційну структуру і суспільно небезпечну діяльність, що полягає у вчиненні чи погрозі вчинення терористичних злочинів, спрямованих на залякування населення і вчинених із метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями. Науковець обґрунтовує необхідність виокремлення такої правової категорії, як «терористичні злочини», та пропонує внести до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» відповідну норму, що визначатиме терористичними злочини, передбачені статтями 146, 147, 258, 261, 266, 277–280, 292, 341, 349, 439, 441, 443, 444, а також іншими статтями Кримінального кодексу України, якщо вони спрямовані на залякування населення і вчинені з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями [5, с. 11].

В. С. Зеленецький та В. П. Ємельянов, заперечуючи можливість існування конкретного переліку терористичних злочинів, пропонують розглядати тероризм у вузькому (власному) розумінні як «загальнонебезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якогось дій» [6, с. 10].

Як бачимо, відсутність універсальних нормативно визначених ознак тероризму або єдиного міжнародно-правового акта, який би відносив до терористичних злочинів конкретні склади кримінальних правопорушень, породжує з цього приводу численні дискусії та плюралізм підходів. До того ж у різних країнах вкладають дещо інший зміст у його розуміння з огляду на соціальні, політичні й економічні чинники, відмінності у побудові та стратегії органів кримінальної

юстиції. Зазначимо, що Генеральна Асамблея ООН у своїх резолюціях про національний, релігійний та міжнародний тероризм не виробила універсального визначення цього явища та констатувала відсутність єдиного критерію, який дозволяв би виявити основні складові визначення терміна «тероризм» [7, с. 153–154]. За таких умов міжнародне право застосовує метод визначення тероризму шляхом криміналізації окремих його суспільно небезпечних проявів, у яких він може виражатися.

Так, відповідно до ст. 1 Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом (1977) під тероризмом слід розуміти: злочини, визначені в Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970); злочини, визначені в Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971); тяжкі злочини, пов'язані з посяганням на життя, фізичну недоторканність або свободу осіб, які перебувають під міжнародним захистом, враховуючи дипломатичних агентів; злочини, пов'язані з викраденням людей, захопленням заручників або тяжким незаконним затриманням; злочини з використанням бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї або вибухових листів чи посилок, якщо це призводить до загрози особам; замах на вчинення будь-якого з вищенаведених злочинів або участь як співучасника особи, яка вчиняє або намагається вчинити такий злочин¹.

Рамкове рішення Ради ЄС «Про боротьбу з тероризмом» від 13 червня 2002 року, яке становить «основи законодавства ЄС» та спрямоване на гармонізацію правових систем держав-членів, у ст. 1 також містить перелік терористичних злочинів, до яких поряд із зазначеними вище відносить, наприклад, такі: виготовлення, володіння, придбання, перевезення, постачання або використання вогнепальної зброї, вибухових речовин, ядерної, біологічної та хімічної зброї, а також дослідження і розроблення біологічної та хімічної зброї; вивільнення небезпечних речовин або спричинення пожежі, повені або вибуху, в результаті чого створюється небезпека для життя людей; погроза здійснити одне із зазначених вище діянь².

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» не вносить ясності у розкриття сутності тероризму як соціально-правового і політичного

---

¹ Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) : від 27.01.1977 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text (дата звернення: 18.05.2023).

² Council Framework Decision of 13 June 2002 on combating terrorism // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=celex%3A32002F0475> (дата звернення: 18.05.2023).

феномена, а навпаки, породжує ще більшу плутанину у терорологічному категоріально-понятійному апараті. Як зазначено у цьому законодавчому акті, «тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей»¹.

Науковці-правники вважають це визначення нечітким, що уможливає віднесення до тероризму діянь, які за своєю сутністю не є терористичними. Зокрема, застосування словосполучень «інші посягання» та «злочинні цілі» фактично не дозволяє відмежувати тероризм від інших суспільно небезпечних діянь насильницького спрямування, наприклад, від бандитизму [7, с. 156].

Крім того, «залякування населення та органів влади» у цьому визначенні є одним зі способів «насильства» як єдиної форми суспільно небезпечної діяльності (погроза вчинення злочинних дій тут виступає не формою, а одним із способів «насильства»). Водночас у терорологічних дослідженнях загальноприйнятим базисом є те, що залякування – обов'язковий компонент сучасного тероризму, найнеобхідніший елемент практично всіх його різновидів, а не один із багатьох способів насильства. Поза психологічним впливом та змістом тероризм не існує.

Ми поділяємо позицію, згідно з якою є два наукові підходи до розуміння тероризму: комплексний, який відображає соціологічні, політологічні, релігійні, філософські та інші площини тероризму як негативного соціального явища, та прикладний підхід, який розглядає тероризм із практичної точки зору, у вузькому (кримінально-правовому та кримінологічному) сенсі [4, с. 32]. Вбачається, що другий підхід уможливає не тільки чітке відмежування тероризму від суміжних видів злочинності, але й удосконалення національного антитерористичного законодавства та вироблення практичних шляхів протидії цьому суспільно небезпечному явищу.

Незважаючи на різні оцінки цього соціального феномена та розмаїття визначень, дослідниками виокремлюються такі його сутнісні характеристики: насильницька основа дії, політична мотивація і цільовизначення, залякування, наявність умислу на спричинення невинних жертв [4, с. 25]. У більшості випадків тероризм можна тлумачити як різні форми прояву агресії, жертвами якої стають конкретні публічні посадові особи або випадкові люди, тоді як інструментом досягнення

---

¹ Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 18.05.2023).

мети є формування відчуття страху та пригніченості у різних груп людей або у всього населення певної країни в цілому. Багато дослідників розглядають тероризм як один зі способів політичної боротьби із застосуванням ідеологічно вмотивованого насильства. При цьому обов'язковою умовою є широкий розголос (публіситі) інформації про терористичну акцію, суспільний резонанс, який є принципово важливим елементом тактики терористів.

Підсумовуючи викладене, сформулюємо основні кримінально-протиправні ознаки тероризму:

- демонстративне, публічне вчинення насильства, а також його організація, підготовка, матеріально-технічне, фінансове та інше забезпечення, підбурювання чи погроза його вчинення;

- таке насильство вчиняється загальнонебезпечними способами, що створюють загрозу для життя і здоров'я людей, майна, матеріальних об'єктів: застосування зброї, зокрема масового знищення, вибухи, підпали тощо;

- такі умисні дії спрямовані на залякування населення, створення обстановки напруги, страху, атмосфери соціальної незахищеності;

- метою тероризму є примушення суспільних (державних, політичних, релігійних, громадських) структур, фізичних чи юридичних осіб до вчинення певних дій чи відмови від їх учинення або руйнування існуючого правопорядку.

Керуючись такими ознаками, *тероризм* (у вузькому сенсі) можна визначити як передбачені нормами міжнародного та національного законодавства суспільно небезпечні винні дії, які полягають у демонстративному публічному вчиненні насильства загальнонебезпечним способом або з особливою жорстокістю, а також у погрозі, організації, підготовці, матеріально-технічному, фінансовому та іншому забезпеченні чи підбурюванні до вчинення таких дій, спрямованих на залякування населення, з метою спонукання конкретних інституцій чи осіб до вчинення або відмови від учинення певних дій або дестабілізації чи руйнації правопорядку.

Поряд із ґрунтовними дослідженнями соціально-правової сутності тероризму, зокрема численними спробами дати визначення цьому соціальному феномену, науковий доробок у сфері детермінації поняття «біологічний тероризм» із правової точки зору є порівняно незначним.

Так, групою вітчизняних учених-правників (О. Ф. Бантишев, В. П. Журавльов, Р. А. Калюжний, В. В. Коваленко, В. В. Колосков та ін.) під час дослідження проблеми використання засобів масового ураження терористичними організаціями (2003) надано таке визначення біологічному тероризму: «Це використання біологічних засобів ведення війни (бактерії, віруси, рикетсії тощо) проти населення з метою знищення максимальної кількості людей» [8, с. 38]. Вказане

глумачення, як бачимо, не містить будь-яких розмежувальних ознак із такими тяжкими злочинами, як умисне вбивство, диверсія, геноцид, порушення законів та звичаїв війни, застосування зброї масового знищення. Попри зазначений недолік ця дефініція у подальшому стала основою визначень біотероризму, сформульованих більшістю інших дослідників.

В. В. Курзова, розглядаючи біотероризм як найстрашнішу загрозу для біологічної безпеки України та світу, визначила його як особливо небезпечний вид міжнародного тероризму, який відрізняється від інших тим, що його основний деструктивний потенціал пов'язаний з ураженням живої сили, тобто людей, без заподіяння шкоди матеріальним об'єктам. Зокрема, дія знаряддя біотероризму заснована на використанні хвороботворних властивостей мікроорганізмів та інших біопатогенних агентів, що по суті належать до біологічної (бактеріологічної) зброї, тобто до зброї масового знищення [9, с. 35].

Тезу щодо спрямованості біотероризму не на матеріальні об'єкти, а виключно на людей як відмітної ознаки цього виду тероризму ретранслює у своїй роботі О. О. Головацький, уточнюючи, що «біотероризм становить застосування біологічної зброї у терористичних актах з метою заподіяння шкоди або смерті населенню і досягненню злочинних цілей» [10, с. 19]. У цьому на перший погляд влучному визначенні міститься суттєва суперечність: дослідник, з одного боку, обмежує біотероризм складом терористичного акту (ст. 258 КК України), а з іншого – вказує на його основну мету – ураження людей, яка цьому складу злочину не притаманна. Також не можна погодитися із твердженням, що деструктивний потенціал біотероризму пов'язаний лише з ураженням людей, адже відомо, що патогенні мікроорганізми та інші небезпечні біологічні агенти як складові біологічної зброї призначені для масового ураження як живої сили супротивника, так і свійських тварин, посівів сільськогосподарських культур та псування деяких видів військових матеріалів і спорядження [11, с. 206]. Очевидно, що вказане майно та інші предмети є матеріальними об'єктами, які характеризуються фізичними, економічними, соціальними та юридичними ознаками.

К. Ю. Чередниченко і О. В. Глинська спробували виробити власний підхід до з'ясування сутності біологічного тероризму, зокрема запропонували розглядати його як склад злочину, передбачений ст. 258 КК України, і водночас як окремих (поряд із сільськогосподарським, інформаційним, хімічним, ядерним і технологічним) вид тероризму, що полягає у застосуванні державою, злочинною організацією чи окремим індивідумом проти населення біологічної зброї, якою є мікроорганізми чи отруйні речовини [12, с. 693]. Поряд із незрозумілим критерієм поділу тероризму на зазначені види дослідники визначають

суб'єктом складу цього злочину не тільки особу, але й державу, що не відповідає засадам ні національного, ні міжнародного кримінального права, а до біологічної зброї відносять не лише мікроорганізми, але й отруйні речовини, що можуть мати як біологічне, так і хімічне походження, тобто належати до іншого виду зброї масового знищення – хімічної зброї.

Ю. А. Лапутіна визначає біологічний тероризм як «тип тероризму, що здійснюється шляхом створення або розповсюдження біологічних агентів (бактерій, вірусів або токсинів), розроблення методів їхньої доставки як у природній, так і в модифікованій людинною формі, тобто з використанням біологічної зброї» [13, с. 17]. Під час формулювання цього визначення вченою впроваджено положення згаданого Рамкового рішення Ради ЄС «Про боротьбу з тероризмом» (2002), а також ст. 1 Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсинної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 року, відповідно до якої сторони зобов'язуються не розробляти, не створювати, не накопичувати, не здобувати і не зберігати: біологічні агенти або токсини; зброю, устаткування або засоби доставки, призначені для використання таких агентів або токсинів у ворожих цілях або у збройних конфліктах¹. Тобто Ю. А. Лапутіна під час окреслення досліджуваного поняття не обмежується лише терористичним актом, а відносить до біотероризму також низку інших суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із біологічними агентами. Такий підхід міг би заслуговувати на підтримку, однак відсутність у цьому визначенні будь-яких вказівок на мету такої діяльності уможливає віднесення до біологічного тероризму також диверсії (ст. 113 Кримінального кодексу України (далі – КК України)), забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК України), порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК України), порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами (ст. 326 КК України) та інших складів кримінальних правопорушень, які передбачають розповсюдження біологічних агентів, однак до «терористичних» не належать.

Зазначену прогалину усуває В. В. Квасюк, який на підставі узагальнення підходів окремих науковців до визначення досліджуваного поняття пропонує власне: «Біотероризм є особливим різновидом технологічного тероризму, для якого характерним є використання

---

¹ Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction. Opened for Signature at London, Moscow and Washington. 10 April 1972 // International Humanitarian Law Databases : сайт. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/450> (дата звернення: 18.05.2023).

біологічної та токсинної зброї з терористичною метою шляхом отруєння атмосфери, водних ресурсів, продуктів харчування чи інших предметів продовольчого забезпечення або знищення чи руйнування рослинного або тваринного світу» [14, с. 124]. Однак, як бачимо, дослідник вдається до переліку способів учинення біологічного тероризму, що, на нашу думку, є недоцільним, адже такий перелік завжди буде неповним. Зокрема, поряд із неврахуванням у вказаному визначенні таких способів учинення біотероризму, як розповсюдження листів із збудниками небезпечних інфекційних захворювань, інфікування природних осередків, ґрунту, систем водопостачання, медичних та косметичних препаратів, зараження комах, кліщів, гризунів, рослин [9, с. 35–36], не слід залишати поза увагою невідпинний розвиток наукоємних технологій, які цілком імовірно створюватимуть нові можливості для зараження біоти. Крім того, В. В. Квасюк вказує на безальтернативне знаряддя вчинення біотероризму – біологічну та токсинну зброю, проте визначення останньої відсутнє як у національних, так і в міжнародних правових актах [15, с. 192].

Цікавим у цьому контексті є визначення біотероризму, надане І. М. Салагор: це «різновид тероризму, відмітною ознакою якого є застосування спеціального знаряддя (засобу) злочину – небезпечного біологічного чинника» [16, с. 124–125]. При цьому основними небезпечними біологічними чинниками дослідниця називає традиційні патогени (особливо небезпечні бактеріальні та вірусні інфекції, потужні білкові токсини бактеріального і рослинного походження), генетично модифіковані патогени (бактерії, стійкі до антибіотиків; бактерії і віруси підвищеної патогенності, стійкі в оточуючому середовищі та в аерозолях, із зміненими антигенними властивостями), штучні генетичні конструкції, що викликають патологічний стан (молекули ДНК, що продукують білкові токсини або білки-репресори; малі регулятивні РНК, що вибірково виключають синтез функціонально важливих білків; інфекційні білки, що негативно впливають на процес утворення правильної просторової структури функціонально важливих для організму білків).

Заслуговує на увагу також визначення біологічного тероризму, надане професором М. П. Требіним на підставі власних висновків щодо сутності тероризму. Зокрема, вчений пропонує розуміти під біологічним тероризмом «умисне застосування окремими особами, терористичними групами чи організаціями, окремими структурами державних органів біологічних засобів ураження людей, тварин і рослин з метою знищення або виведення з ладу людей, нанесення значних економічних, соціальних, політичних, демографічних та екологічних втрат країні і світовій спільноті, нав'язування певної поведінки міжнародним організаціям, державам, органам місцевого

самоврядування у вирішенні зовнішніх і внутрішніх проблем» [17, с. 128]. Убачається, що вчений суто терористичні цілі (нав'язування певної поведінки відповідним структурам) поєднує з диверсійними (нанесення значних втрат країні), що наближує таку протиправну діяльність не до терористичної, а до підривної діяльності спецслужб супротивника [18, с. 178].

М. Ю. Кравчук, узявши за основу визначення тероризму, сформульоване вченими-терорологами В. А. Коростиленком, Б. Д. Леоновим і І. М. Рижовим [19], визначає біологічний тероризм як соціальний феномен, розуміючи під ним процес нав'язування окремим громадянам чи суспільству в цілому, незалежно від принципів його організації, способу соціального управління або його примусової зміни шляхом проведення або погрози проведення проти населення з метою загрози його знищення біотерористичних дій насильницького характеру (з використанням біологічних засобів: бактерій, вірусів, грибків, токсинів або речовин, вироблених цими організмами), які здатні викликати широкий суспільний резонанс на основі віртуального страху або фактичного знищення максимальної кількості людей та інших елементів біорізноманіття [20, с. 230]. Як бачимо, акцент у цьому визначенні зміщений із кримінально-протиправної площини у соціально-політичну. Інакше кажучи, запропонована дефініція відтворює спробу комплексно підійти до розуміння тероризму, яка водночас негативно позначилася на її прикладному значенні. Зокрема, дослідниця стверджує, що «біотерористичні дії насильницького характеру» спрямовані лише на населення, враховуючи при цьому потенційно біологічно небезпечні об'єкти (центри депонування і зберігання колекцій штамів мікроорганізмів, референс-лабораторії, виробничі та науково-дослідні установи мікробіологічного профілю тощо), окремих публічних осіб, рослинний і тваринний світ. «Біологічні засоби», що використовуються при цьому, представлені у вигляді виключного переліку, який, однак, є неповним (наприклад, відсутні рикетсії, хламідії, мікоплазми, генетично модифіковані патогени). Застосування у представленому визначенні оціночного поняття «максимальна кількість людей» не вносить у нього ясності та допускає неоднозначні трактування.

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» у ст. 1 містить тлумачення терміна «технологічний тероризм», що дозволяє визначити біотероризм як вид технологічного тероризму, зокрема кримінальні правопорушення, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням бактеріологічної (біологічної) зброї або її компонентів, враховуючи захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які прямо чи опосередковано створили або загрожують виникненням загрози надзвичайної ситуації внаслідок

цих дій та становлять небезпеку для персоналу, населення та довкілля; створюють умови для аварій і катастроф техногенного характеру¹.

Під час формулювання визначення біотероризму слід урахувати також наявний у вказаному Законі термін «міжнародний тероризм»: здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, зокрема за підтримки державних органів окремих держав, з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю і здоров'ю, зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження.

Вбачається, що максимально чітко ознаки, за якими діяння слід відносити до міжнародного тероризму, визначені Інтерполом: 1) цілі, оголошені лідерами терористів, стосуються більше ніж однієї країни; 2) терористичні групи користуються матеріальною та іншою підтримкою з-за кордону; 3) готування терористичних актів починається в одній країні, а закінчується в іншій; 4) акт спланований або підготовлений в одній країні, а відбувся в іншій; 5) жертвами акту є громадяни різних країн або службовці міжнародних організацій².

Беручи до уваги особливості впливу біологічних засобів ураження на людей, тварин, рослини та інші живі організми біосфери (біоту), зокрема спричинення епідемій, епізоотій, епіфітотій тощо, до вказаних ознак можна додати таку: наслідками акту є матеріально збитки, завдані декільком країнам, або біологічна катастрофа на території декількох країн.

Висновки

Отже, за результатами критичного аналізу наявних підходів до визначення поняття «біологічний тероризм» можна зробити висновок, що більшість дослідників не враховують доктринальні тлумачення тероризму та його відмітних ознак, хоча біотероризм і тероризм з філософської точки зору співвідносяться як частина і ціле.

З урахуванням викладеного узагальнимо, що *біологічний тероризм* слід розглядати як вид технологічного тероризму, а за наявності певних ознак – і міжнародного тероризму, і розуміти під ним передбачені нормами міжнародного та національного законодавства

---

¹ Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 18.05.2023).

² Guide for Combating International Terrorism. OIPC. *Interpol*. 1986. № 373/2. Р. 2.

суспільно небезпечні винні дії, які полягають у демонстративному публічному застосуванні біологічної зброї або її компонентів (засобів біологічного ураження біоти), а також у погрозі, організації, підготовці, матеріально-технічному, фінансовому та іншому забезпеченні чи підбурюванні до вчинення таких дій, спрямованих на залякування населення, з метою спонукання конкретних інституцій чи осіб до вчинення або відмови від вчинення певних дій, руйнування правопорядку чи спричинення біологічної катастрофи.

Вважається, що подальші наукові розвідки за відповідним напрямом доцільно присвятити дослідженню правових та організаційних засад протидії біологічному тероризму в Україні.

Список бібліографічних посилань: 1. Зелинський С. А. Политический терроризм как социально-правовое явление. *Актуальні проблеми держави та права*. 1999. Вип. 6, ч. 2. С. 40–46. 2. Антипенко В. Ф. Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції : монографія. Київ : Ін-т міжнар. відносин НАУ, 2008. 360 с. 3. Семикін М. В. Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 19 с. 4. Леонов Б. Д. Запобігання тероризму: кримінологічний аспект : монографія. Київ : АртЕк, 2016. 435 с. 5. Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 20 с. 6. Проблеми систематизації та комплексного розвитку анти-терористичного законодавства України : монографія / В. С. Зеленецький, В. П. Ємельянов, В. Я. Настюк та ін. ; за заг. ред. В. С. Зеленецького та В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2008. 96 с. 7. Гусар А. В. Проблеми визначення поняття тероризму. *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 151–157. DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-151-157>. 8. Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби : посібник / О. Ф. Бантишев, В. П. Журавльов, Р. А. Калюжний та ін. ; за ред. Я. Ю. Кондратьєва, Б. В. Романюка. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2003. 451 с. 9. Курзова В. В. Актуальні питання правового регулювання міжнародного співробітництва України в сфері боротьби з біотероризмом. *Митна справа*. 2013. № 6 (90). С. 34–43. 10. Головацький О. О. Біотероризм: особливості та тактика протидії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 18–20. 11. Куртяк Б. М., Коваленко П. П., Кабанець С. І. Біологічна небезпека спричинена застосуванням біопатогенів з терористичною метою. *Комунальне господарство міст*. 2015. Вип. 120 (1). С. 205–208. 12. Чередниченко К. Ю., Глинська О. В. Біологічний тероризм як найбільш небезпечний вид терористичного акту (ст. 258 КК України). *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 693–695. 13. Лапутіна Ю. А. Світовий досвід організації та правового забезпечення протидії біологічному тероризму. *Наука і практика*. 2014. № 1 (12). С. 17–21. 14. Квасюк В. В. Основні підходи до визначення поняття «біотероризм».

Інформація і право. 2018. № 4 (27). С. 121–125. **15.** Шамсутдінов О. В. Кримінально-правова характеристика зброї масового знищення як конструктивної об'єктивної ознаки складу кримінального правопорушення (статті 439, 440 КК України). *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 189–201. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.18>. **16.** Салагор І. М. Біотероризм як один із найнебезпечніших злочинів проти біологічної безпеки // Біоетика та біобезпека: мультидисциплінарні аспекти : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. 105-річчю пам'яті В. К. Високовича (м. Харків, 23–24 трав. 2017 р.) / МОЗ України, Харків. нац. мед. ун-т. Харків, 2017. С. 124–125. **17.** Trebin M. P. Biological terrorism: preparing the essence. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*. 2020. No. 2 (45). Pp. 116–129. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.45.200934>. **18.** Шамсутдінов О. В., Мельник Д. С. Кримінально-правова охорона об'єктів критичної інфраструктури від підривних посягань. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 3 (98). С. 170–183. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.3.16>. **19.** Коростиленко В. А., Леонов Б. Д., Рижов І. М. Тероризм: визначення і сутність : монографія / за ред. В. В. Крутова, І. І. Мусієнка, В. П. Ємельянова. Київ : Нац. акад. СБУ, 2015. 192 с. **20.** Кравчук М. Ю. Формування біотероризму як феномена сучасного суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 227–231. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.38>.

Надійшла до редколегії 20.05.2023

Прийнята до опублікування 15.06.2023

Shamsutdinov O. V. Critical analysis of doctrinal approaches to the definition of “biological terrorism”

With the purpose of formulating a universal definition of the “biological terrorism” concept, the author clarifies the content and features of the generic concept of “terrorism”. In particular, the author examines the definitions of terrorism and its main features available in the scientific literature, as well as the approaches to the interpretation of its content used in national legislative and international legal acts. It has been argued that terrorism is not only criminal behaviour, but also a certain ideology which justifies the purpose of terrorist activity and the mechanisms for achieving it. On this basis, two doctrinal approaches to understanding terrorism, such as comprehensive and applied, have been identified. The article illustrates the use of the method of defining terrorism in international law by criminalising certain of its socially dangerous manifestations using specific examples. The main criminal features of terrorism have been identified. Terrorism has been defined as socially dangerous criminal acts provided for by international and national law, which consist of demonstrative public violence in a generally dangerous manner or with particular cruelty, as well as threats, organisation, preparation, logistical, financial and other support or incitement to commit such acts aimed

at intimidating the population, inducing specific institutions or individuals to commit or refuse to commit certain acts, or with the aim of destabilising or destroying law and order.

National researchers' approaches to the definition of "biological terrorism" have been analysed. It has been concluded that most of them have certain shortcomings, do not take into account doctrinal interpretations of terrorism and its features, and the peculiarities of pathogenic agents as a key component of biological weapons. The content of the legislative terms "technological terrorism" and "international terrorism" has been studied. Based on the results of the critical analysis and on the basis of the formulated definition of terrorism, it has been proposed to consider biological terrorism as a type of technological terrorism, and, if certain features are present, as international terrorism, and to understand it as socially dangerous culpable acts provided for by international and national legislation, which consist in demonstrative public use of biological weapons or their components (biological agents of biological destruction of biota), as well as threatening, organising, preparing, providing logistical, financial and other support or inciting to commit such actions aimed at intimidating the population, with the aim of inducing specific institutions or individuals to commit or refuse to commit certain actions, disrupting law and order or causing a biological disaster.

Key words: terrorism, technological terrorism, pathogenic agents, biological weapons, biological warfare agents, biological disaster.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 658.62:[343.148+347.948](477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.17>

Марія Володимирівна Гарбуз,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-8062-204X>,
e-mail: etekh@ukr.net;

Ліонелла Юрївна Улибіна,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0001-8489-3648>,
e-mail: etekh@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ МЕБЛЕВИХ ВИРОБІВ**

Визначено методичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи меблевих виробів, теоретичні і практичні проблеми товарознавчого дослідження меблевих виробів, виявлено товарознавчі особливості меблів та їхніх дефектів, запропоновано систематизацію інформаційних даних щодо особливостей проведення судової товарознавчої експертизи меблевих виробів стосовно характерних дефектів товарів. Представлено етапи проведення судової товарознавчої експертизи меблів. Наведено рекомендації щодо оцінки якості меблів для учасників зовнішньоекономічної діяльності, експертних організацій і споживачів.

Ключові слова: товарознавча експертиза, меблеві вироби, експорт, імпорт, якість, дефект, споживач, технічний регламент.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Номенклатура меблевих товарів налічує десятки видів за функціональним призначенням, експлуатаційним призначенням, технологією виготовлення, матеріалами. Видів меблів налічується понад 150.

Асортимент продукції, що виробляють вітчизняні меблеві підприємства, а також що надходить з-за кордону, включає кілька тисяч найменувань. Поряд із великими фабриками, що мають вагому репутацію на споживчому ринку, щороку відкриваються індивідуальні підприємства, мініцеги, які займаються деревообробкою та виготовленням недорогих корпусних меблів. У виробничому процесі застосовують як цінні, високоякісні породи та сорти деревини, цілісні частини стовбура – так званий масив, так і різні деревинно-стружкові плити (далі – ДСП) та деревно-волокнисті плити (далі – ДВП), які дають змогу створювати доступні і недорогі для широкого споживача вироби. Нормативно-технічною документацією, відповідно до якої проводиться сертифікація, зазвичай є технічні умови. Така різноманітність призводить до суттєвих відмінностей якості готового виробу за такими параметрами, як безпечність, екологічність, довговічність, міцність конструктивних елементів, естетичність. З урахуванням зазначеного вище питання товарознавчої експертизи за заявками учасників зовнішньоекономічної діяльності та фізичних осіб є актуальними й активно обговорюваними в експертному середовищі [1].

Стан дослідження проблеми

Окремі питання судової товарознавчої експертизи меблевих виробів досліджувалися в роботах В. В. Архіпова, А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, А. Ф. Шепелєва, В. А. Галаджян [1; 2]. Деякі положення експертизи меблів досліджували у своїх роботах О. О. Желавська, І. М. Байдакова, Л. М. Губа, Г. М. Кожушко, О. І. Передрій, С. В. Ягелюк та ін. [3]. Однак немає відомостей щодо повного спектра судово-товарознавчої експертизи, об'єктом якої є меблеві вироби. Відсутність єдиного визначеного регламенту проведення судово-товарознавчої експертизи меблів створює перешкоди для проведення подібних досліджень.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні методичних аспектів проведення судової товарознавчої експертизи меблевих виробів. *Завданнями* дослідження є окреслення теоретичних і практичних проблем товарознавчого дослідження меблевих виробів, виявлення товарознавчих особливостей меблів, їх дефектів під час виконання судової товарознавчої експертизи.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано систематизацію інформаційних даних щодо особливостей проведення судової товарознавчої експертизи меблевих виробів стосовно характерних дефектів товарів. Представлено етапи проведення судової товарознавчої експертизи меблів. Наведено

рекомендації щодо оцінки якості меблів для учасників зовнішньоекономічної діяльності, експертних організацій і споживачів.

Виклад основного матеріалу

Особлива увага в процесі судової товарознавчої експертизи приділяється ідентифікаційним і діагностичним завданням. Перед судовим експертом постають такі діагностичні питання:

1) чи є недоліки в меблевому виробі; якщо недоліки є, то в чому причина їх виникнення: виробнича чи експлуатаційна;

2) яка вартість усунення недоліку;

3) яка ринкова вартість меблевих товарів.

Отже, перелічені питання пов'язані насамперед з експертизою якості виробу та виявленням дефектів.

Основними ідентифікаційними завданнями товарознавчої експертизи є визначення: до якого виду, найменування, асортиментної групи належить товар; які матеріали, комплектування застосовувалися під час його виготовлення; за якою технологією було вироблено меблевий товар; чи відповідають конструктивні параметри та споживчі властивості досліджуваного товару заявленим у нормативно-технічній документації.

До характерних дефектів меблевих виробів належать такі.

1. Дефекти виробничого характеру:

1) основні недоліки деревини та деревних матеріалів:

– сучок випадаючий і незрослий;

– тріщина;

– нахил волокон;

– кишенька (порожнина всередині річних шарів, заповнена смолою);

– пошкодження, викривлення деталей та щитів;

2) дефекти облицювального матеріалу м'яких елементів (шкіра, шкірозамінник, велюр, тканина):

– просвіти, вузли, плями;

– осипання барвника;

– зміна кольору;

3) дефекти комплектування (скла, дзеркала, декор):

– подряпини на поверхні скла;

– відшарування амальгами, відокремлення його від поверхні дзеркала;

– матовість (недостатня прозорість дзеркала);

– хвилястість (полосність) (поверхневі нерівності у вигляді опуклих та увігнутих смуг, що спотворюють зображення предметів);

– бульбашки прозорі та непрозорі всередині або на поверхні скла;

– мутні, чорні та райдужні плями;

– відхилення розмірів скла, дзеркал, декору;

4) дефекти фурнітури:

- відшарування захисно-декоративного покриття;
- деформація деталей стяжок, сполучних гнізд, отворів;
- порушення різьбової частини кріпильної фурнітури;
- поломка петель, ключів, опор, ексцентриків;

5) дефекти виробів із деревини та деревних матеріалів, що утворилися через порушення технології виробництва:

- розбіжність смуг облицювання;
- нахлістування облицювання на поверхні виробу;
- перекіс малюнка;
- тріщини та вм'ятини облицювання під лаковою плівкою;
- пошкодження деталей;
- плями клею, що виступили на поверхню облицювання;
- відшарування облицювання, зокрема фасадів;
- помітна реставрація деталей;
- косина деталі (відхилення від прямокутної форми);
- відхилення від заданого кута або від кутового розміру деталі;
- сколи та відшарування облицювання по кромках і в місцях вибірки отворів та пазів;

- несиметрично просвердлені отвори;
- гострі та незачищені кромки;
- прошліфована поверхня;
- нерівномірність забарвлення за тоном;
- відшарування лакофарбового покриття від основи;
- потьйоки лаку на поверхні виробу та між з'єднанням елементів;
- присутність сторонніх частинок у матеріалі або покритті;
- тріщини лакофарбового покриття;
- невідділені сліди від пакувального матеріалу на лакофарбовому покритті;

- зазори у з'єднаннях деталей, не передбачені нормативно-технічною документацією;

- нестійкість виробу при повній затяжці фурнітури;
- неточне встановлення фурнітури, декоративних накладок;
- розбіжність сполучень елементів;
- перекіс виробу;

- дверцята, що мимоволі відкриваються або не відкриваються, погано працюють замки;

- перекуси ящиків та інших висувних вузлів;

б) дефекти м'яких елементів меблів для сидіння та лежання:

- несиметричність м'яких елементів;
- шум пружин при стисканні м'яких елементів;
- слабкий фіксатор механізму трансформації меблів;
- непаралельність кантів м'яких деталей;

- перекіс облицювального матеріалу;
- зморшки;
- дефекти переробки наповнювача м'яких деталей (різна м'якість та еластичність окремих частин);
- нерівномірність настилу м'яких елементів;
- залишкова деформація м'яких елементів (провали, що виникають при експлуатації);
- осипання зрізу матеріалу по шву.

II. Дефекти невиробничого характеру:

1) механічні пошкодження:

- наскрізні тріщини;
- тріщини та сколи на щитових елементах;
- подряпини на поверхні виробу;
- сколи, пошкодження кутів, крайок;
- розриви, потертості поверхні виробу;
- тріщини, сколи, пошкодження скла, дзеркал, декору;
- ушкодження фурнітури (поломка петель, замків, ключів, роликів опор, що направляють);

2) підмочування:

- набухання деревних матеріалів;
- відшарування облицювання, зокрема фасадів;
- побілення, зміна кольору оздоблювального матеріалу;
- тріщини лакофарбового покриття та облицювання;
- темні або світлі плями на облицюванні;
- відшарування амальгами, плями на дзеркальних деталях;
- корозія металевих деталей фурнітури.

III. Забруднення (органічні та неорганічні), пошкодження гризунами та комахами, пошкодження внаслідок займання.

Найчастіше експерт-товарознавець стикається у практичній діяльності з такими меблевими виробами, як кухонні гарнітури, комплекти «м'яких» меблів (диван і крісла), меблеві комплекти для передпокою, спальні, учнівські меблі, комп'ютерні столи, крісла, шафи-купе. Ці типи меблів мають найбільший попит серед звичайних споживачів. Унаслідок випадків крадіжок із торговельних приміщень, складів, приватних домоволодінь, а також офісів, магазинів ці товари є об'єктами судової товарознавчої експертизи¹.

Під час проведення експертизи меблів послідовно відбуваються такі дії:

- 1) вивчення експертом наданих матеріалів;

---

¹ ДСТУ 16371:2016. Меблі. Загальні технічні умови. Київ, 2016. 32 с.; ДСТУ 4414:2005. Меблі за індивідуальним замовленням. Загальні технічні умови. Київ, 2006. 15 с.

2) вивчення експертом нормативно-правових, нормативно-технічних документів і довідкової літератури, інших джерел інформації, що стосуються справи;

3) натурне (візуальне) обстеження об'єкта експертизи з фотографуванням;

4) виконання вимірювань, випробувань;

5) детальний аналіз інформації, що міститься в наданих на дослідження документах, інформації щодо об'єктів дослідження, представленій в інтернет-ресурсах, які є у вільному доступі, аналіз пропозицій, що є на первинному та вторинному ринках майна на території України, систематизація та узагальнення отриманих даних;

6) вибір методів і підходів для виконання судової товарознавчої експертизи;

7) проведення розрахунків;

8) оформлення процесу дослідження;

9) формулювання висновків за поставленими перед експертом питаннями [2].

Для диванів і крісел, що продаються окремо або комплектами, характерні такі дефекти, що виявляються органолептичними методами:

– потертості на спинках і сидіннях, зміна кольору поверхні меблевого виробу;

– відшарування матеріалу чохла (шкірозамінники, екошкіра, велюр тощо);

– руйнування кріплень центральної (сидіння) і бічних частин;

– подряпини і розриви чохла з боку задньої стінки і сидіння;

– просідання центральної секції дивана або крісла¹.

Однією з особливостей товарознавчої експертизи будь-якого товару є те, що дефект може виникнути як з вини виробника (продавця), так і з вини покупця (споживача). На практиці зустрічаються випадки шахрайства, до яких вдаються фірми та фізичні особи, наприклад, коли для повернення товару, що перебуває на гарантії, та отримання грошової компенсації за нібито неякісний товар, користувачі навмисно псують його деталі чи вузли у вигляді виробничого дефекту. Це актуально і для зовнішньоторговельних угод, коли шляхом псування товару, що поставляється, контрагент прагне отримати неустойку після розірвання контракту, а в подальшому й матеріальну компенсацію втраченої вигоди відповідно до судового рішення арбітражу. Так, у диванів та крісел можуть деформуватися ниткові шви на чохлах і матеріал наповнювача, наприклад, спанбонд [4].

---

¹ ДСТУ 16371:2016. Меблі. Загальні технічні умови. Київ, 2016. 32 с.

Для комплектів та окремих предметів корпусних меблів, що виготовляються з деревних плит ДСП і ДВП, використовують їх сучасний аналог – МДФ – деревно-волокнисті плити середньої щільності з декоративним покриттям-фасадом із пластику, що має текстуру і колір натуральної деревини. Ця технологія зараз домінує на споживчому ринку, оскільки дає змогу виготовляти широкий асортимент доступних за ціною меблів (меблі з масиву деревини коштують в десятки разів дорожче). Водночас технологія зумовлює низку характерних дефектів корпусних меблів, до яких належать відшарування фасадів, деформація та руйнування виробу на стиках у місцях кріплення деталей. Для меблів із плит МДФ особливу небезпеку становлять затьокки водою будь-яких деталей, особливо гарячою. Пориста структура деревоплити негайно вбирає вологу і потім починає гнити та руйнуватися¹.

Щоб не придбати неякісні меблі рекомендується в ході виконання митних формальностей провести попередню експертизу та оцінку якості товарів, що постачаються. Для цього з палети, контейнера або іншої транспортної одиниці доцільно відібрати зразки виробів чи складальних комплектів. Можна також відібрати точкові одиничні проби, з яких потім сформувані об'єднану представницьку пробу.

Досвід судових товарознавчих експертиз меблевих виробів свідчить, що використання учасниками зовнішньоекономічної діяльності та фізичними особами послуг професійних складальників меблів більш виправдані і в економічному, і в технічному плані, оскільки фахівці мають професійні навички роботи, а в разі виявлення дефекту виступають свідками його наявності, забезпечуючи прискорену заміну неякісних деталей меблів шляхом їх повторного виготовлення.

Висновки

Розкрито особливості проведення судової товарознавчої експертизи меблевих виробів, систематизовано характерні дефекти товарів, які найчастіше виявляються експертами, представлено деякі етапи проведення судової товарознавчої експертизи меблів. Також надано рекомендації щодо оцінки якості меблів для учасників зовнішньоекономічної діяльності, експертних організацій і споживачів.

Список бібліографічних посилань: 1. Методи визначення фальсифікації товарів : підручник / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. 2. Архипов В. В. Експертна грошова оцінка рухомого майна для цивільно-правових дій : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 102 с. 3. Судово-товарознавча експертиза меблевих виробів : метод. посіб. / О. О. Желавська, О. В. Павленко,

---

¹ Там само.

Л. В. Геращенко та ін. Київ : КНДІСЕ, 2012. 118 с. 4. Дубініна А. А., Со-
рокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Профе-
сiонал, 2010. 320 с.

Надійшла до редколегії 20.07.2023

Прийнята до опублікування 15.08.2023

Harbuz M. V., Ulybina L. Yu. Features of conducting a forensic commodity examination of furniture products

The scientific article defines the methodological aspects of conducting a forensic commodity examination of furniture products, outlines the theoretical and practical problems of commodity research of furniture products, reveals the commodity characteristics of furniture and its defects, and proposes a systematisation of information data on the peculiarities of conducting a forensic commodity examination of furniture products with regard to the characteristic defects of goods. The stages of forensic examination of furniture are presented.

The main identification tasks of a commodity expertise are to determine the type, name and assortment group of the product; what materials and components were used in its manufacture; what technology was used to manufacture the furniture product; whether the design parameters and consumer properties of the product under investigation correspond to those stated in the regulatory and technical documentation.

The peculiarity of a trade examination of any product is that a defect may arise both through the fault of the manufacturer (seller) and the fault of the buyer (consumer). In practice, there are cases of fraud on the part of companies and individuals, for example, when users intentionally damage parts or components of a product in order to return a product under warranty and receive monetary compensation for an allegedly defective product. This is also relevant for foreign trade agreements, when, by spoiling the delivered goods, the counterparty seeks to receive liquidated damages after termination of the contract, and further, material compensation for lost income according to the arbitration court decision.

The article reveals the peculiarities of conducting a forensic commodity examination of furniture products, systematizes the characteristic defects of goods that are most often detected by experts, presents some stages of conducting a forensic commodity examination of furniture. Recommendations regarding furniture quality assessment for participants in external economic activity, expert organizations and consumers are also provided.

Key words: commodity examination, furniture products, customs, export, import, quality, defect, consumer, technical regulation.

УДК 687.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.18>

Яна Олександрівна Кулик,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

<https://orcid.org/0009-0009-1123-5271>,
e-mail: kylik7224@gmail.com;

Євген Миколайович Собакарь,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт);

<https://orcid.org/0009-0005-9078-8958>,
e-mail: Sobackar.Zheka@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ШВЕЙНИХ ВИРОБІВ

Висвітлено проблеми методології судової товарознавчої експертизи швейних виробів. Виявлено, що внаслідок відсутності уніфікованої термінології виникають розбіжності у тлумаченні методологічних вказівок із проведення експертиз і розходження в інтерпретації результатів досліджень. Унаслідок цього відмінності між призначенням, складом матеріалів і ринковою кон'юнктурою того чи іншого виду швейного виробу можуть суттєво впливати на вибір методів дослідження. У зв'язку із цим розглянуто номенклатуру об'єктів судової товарознавчої експертизи швейних виробів, яка дає змогу впорядкувати дії експерта відповідно до специфіки об'єкта дослідження. Надано рекомендації щодо впорядкування груп показників для експертизи швейних виробів.

Ключові слова: *судове товарознавство, експертиза швейних виробів, номенклатура об'єктів експертного дослідження, безпека швейних виробів, методологія товарознавчої експертизи.*

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Практичний досвід судових товарознавчих експертних досліджень свідчить, що об'єктивність, достовірність, повнота і наукова обґрунтованість експертного висновку вимагає високого кваліфікаційного рівня від виконавця. Цьому рівню відповідає не лише значний багаж спеціальних знань, а й розвинені навички застосування галузевих методичних підходів до організації і технології проведення

того чи іншого виду товарознавчої експертизи. Саме від уміння організувати всебічне дослідження швейних виробів залежить якість отриманого результату.

Дослідження швейних товарів є затребуваним видом судових товарознавчих експертиз у провадженнях, що стосуються захисту інтересів українських товаровиробників, суб'єктів господарських відносин з приводу купівлі-продажу та прокату швейних виробів, а також розслідування правопорушень, що пов'язані з експортно-імпортними операціями. Таким чином, швейні вироби є об'єктом судових справ цивільного, кримінального, господарського й адміністративного судочинства.

Вивчення законодавчої бази щодо проведення судових товарознавчих досліджень швейних товарів, а також нормативних документів щодо методології оцінювання якості швейних виробів різного призначення дозволило констатувати, що досі не затверджено єдиного переліку об'єктів контролю, які вивчаються у процесі експертизи швейних виробів. Зазначена обставина зумовлює актуальність наукових розвідок у цьому напрямі для формування номенклатури показників судової товарознавчої експертизи швейних виробів.

Стан дослідження проблеми

Проблематика методології судової товарознавчої експертизи є предметом вивчення багатьох вітчизняних науковців. Серед праць слід виокремити колективну монографію, підготовлену Львівським науково-дослідним інститутом судових експертиз у 2020 р. [1], та дисертаційне дослідження О. В. Шевченка, присвячене використанню спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування, захищене у 2017 р. [2]. Питання методології експертних досліджень швейних виробів безпосередньо досліджували М. Г. Мартосенко, Н. В. Лисенко й І. В. Шурдук [3]. До наукової дискусії стосовно класифікаційних ознак сучасного верхнього одягу під час проведення судової товарознавчої експертизи долучалися О. В. Калашник, А. В. Поліщук [4], А. С. Браїлко [5].

Віддаючи належне внеску попередників, зазначимо, що недостатньо дослідженими залишаються питання планування експертизи з урахуванням специфіки товарної групи, до якої належить швейний виріб.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формуванні номенклатури показників судової товарознавчої експертизи швейних виробів. *Завданням* статті є аналіз нормативно-правової бази та нормативних документів щодо методології оцінювання швейних виробів для узагальнення формування номенклатури показників судової товарознавчої експертизи швейних виробів.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано можливість розроблення єдиної методичної бази для судової товарознавчої експертизи швейних виробів задля забезпечення та підвищення подальшої ефективності роботи експертних установ.

Виклад основного матеріалу

Судове товарознавче експертне дослідження швейного виробу проводиться з метою встановлення його характеристик, достатніх для класифікації (у розрізі товарних груп), оцінювання фактичного стану та визначення його ринкової вартості станом на дату проведення оцінки.

Однією з методологічних перешкод для проведення експертизи швейних виробів та інтерпретації її результатів є відсутність актуальних національних і галузевих стандартів щодо її проведення. Крім того, чинні на сьогодні нормативно-правові акти використовують не уніфіковану термінологію, яка на практиці спричиняє розбіжності у тлумаченні відповідних методологічних вказівок, труднощі в розумінні критеріїв оцінювання. Суттєвим недоліком чинних методичних рекомендацій є недостатньо деталізовані системи класифікації та опису дефектів (недоліків) швейних виробів, належним чином не обґрунтована система коефіцієнтів оцінювання втрати якості швейного виробу на основі виявлених недоліків.

Як зазначають М. Г. Мартосенко, Н. В. Лисенко й І. В. Шурдук, у Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України за експертною спеціальністю 12.1 «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів» зареєстровано 21 методику, серед яких 5 безпосередньо стосуються швейних виробів. Водночас розробниками трьох із них є Торгово-промислова палата, що не дає змоги їх застосовувати експертами не цієї установи. Крім того, в цих методиках відсутній єдиний підхід до вирішення типових завдань, які ставляться перед судовим експертом-товарознавцем [3, с. 215].

Розглядаючи теоретико-методологічні основи формування номенклатури об'єктів судової товарознавчої експертизи швейних виробів, ми спираємося на основні завдання товарознавчої експертизи:

– оцінювання відповідності експлуатаційних характеристик об'єкта експертизи заявленим параметрам, вимог нормативних документів;

– встановлення ринкової ціни товару [6, с. 158–163].

Виконання цих завдань у межах експертизи товарів швейного виробництва передбачає проведення таких досліджень:

– віднесення виробу до певної товарної групи та класифікаційної позиції, визначення найменування виробу;

- визначення відповідності характеристик товару відомостям, що зазначені на маркуванні виробу;
- визначення складу текстильного матеріалу, з якого виготовлено товар;
- визначення фізико-хімічних і фізико-механічних показників споживчих властивостей і показників безпеки текстильних матеріалів, з яких виготовлено швейний виріб;
- визначення відповідності якості виробів чинним стандартам, договірним умовам між постачальником та споживачем;
- виявлення наявності дефектів і визначення причин їхнього виникнення.

На практиці слід враховувати різноманітність товарних груп, до яких входять швейні вироби. Тому закономірним є те, що зміст і структура досліджень із вищенаведеного переліку залежить від видової належності об'єкта експертизи. Принципові відмінності між призначенням, складом матеріалів і ринковою кон'юнктурою того чи іншого виду швейного виробу можуть суттєво впливати на вибір тих методів, які, на думку судового експерта-товарознавця, забезпечать об'єктивність, достовірність, повноту та наукову обґрунтованість експертного висновку в конкретному випадку.

У зв'язку із цим вважаємо доречним формування номенклатури об'єктів судової товарознавчої експертизи швейних виробів, які дадуть змогу розширити основний методологічний інструментарій виконавця судової товарознавчої експертизи. У номенклатурі виділено групи показників якості в експертизі швейних виробів, проаналізовано можливі методи й особливості проведення дослідження швейних виробів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Об'єкти товарознавчого дослідження в судовій експертизі швейних виробів*

<i>№ з/п</i>	<i>Об'єкти експертизи</i>	<i>Особливості дослідження об'єктів</i>	<i>Методи дослідження</i>
1	2	3	4
1	Показники відповідності реквізитів товарного та контрольного ярликів вимогам нормативної документації	Експертна оцінка	Органолептичні, документальні

Продовження табл. 1

1	2	3	4
2	Показники відповідності зовнішнього вигляду	Експертна оцінка	Органолептичні
3	Показники відповідності виду використаних для пошиття виробу матеріалів	Для визначення виду матеріалу застосовується експертна оцінка, для визначення властивостей – стандартні методи випробувань і лабораторні дослідження	Органолептичні, вимірювальні, документальні
4	Показники безпеки матеріалів	Стандартні методи випробувань і лабораторні дослідження	Вимірювальні
5	Показники якості посадки виробу	Експертна оцінка із застосуванням вимірювальних інструментів	Органолептичні, вимірювальні
6	Показники якості виготовлення виробу, враховуючи якість матеріалів, що застосовуються (наявність недоліків зовнішнього вигляду)	Експертна оцінка із застосуванням описів недоліків та окремого вимірювального інструментарію	Органолептичні, вимірювальні
7	Показники відповідності лінійних вимірів номінальним значенням	Для отримання фактичних значень відхилень застосовують стандартні методи вимірювань	Вимірювальні
8	Показники ринкової вартості ідентичних або аналогічних товарів	Ринкові ціни на швейні вироби можуть змінюватися під впливом сезонних коливань попиту, розвитку технологій, зміни у моді та стилі	Документальні

* Джерело: за даними [1; 2; 6].

Методика проведення судових товарознавчих експертиз швейних виробів має містити такі основні елементи (положення): сферу застосування та призначення; посилання на чинні нормативно-правові акти та нормативні документи; основні терміни і визначення понять, позначення та скорочення; посилання на методи і засоби дослідження з обов'язковим зазначенням послідовності їхнього застосування; класифікацію й опис основних видів матеріалів, що використовують для виготовлення швейних виробів; опис зовнішньої форми та конструкції швейних виробів; класифікацію й опис дефектів (недоліків) швейних виробів; опис процедури ідентифікації об'єкта дослідження з обов'язковою процедурою видової ідентифікації швейного виробу; аналіз основних сучасних класифікацій та/або класифікаторів; алгоритм проведеного експертного дослідження швейних виробів; алгоритм визначення ступеня і величини зносу швейного виробу; оцінювання результатів проведеного експертного дослідження [3, с. 215–216].

Використання номенклатури об'єктів судової товарознавчої експертизи швейних виробів: сприятиме стандартизації методів експертних досліджень швейних виробів; формуватиме методологічну основу для інтерпретації результатів експертизи; сприятиме захисту професійної компетентності експерта (у випадках судового оскарження результатів експертизи); формуватиме основу для систематизації експертної практики; дозволить підвищити ефективність планування товарознавчого дослідження та зменшити витрати на його проведення; загалом дозволить підвищити якісний рівень експертиз швейних виробів.

Висновки

Узагальнення вищенаведеного дає змогу констатувати, що забезпечення об'єктивності, достовірності, повноти та наукової обґрунтованості результатів експертизи швейних виробів потребує уніфікації методології і практики цього виду досліджень. Класифікація об'єктів товарознавчого дослідження в судовій експертизі швейних виробів, з одного боку, дає змогу експерту використовувати різні методи дослідження, а з іншого – дозволяє впорядкувати дії експерта відповідно до специфіки об'єкта експертизи.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробленні єдиної методичної бази для судової товарознавчої експертизи швейних виробів з метою використання різними експертними установами.

Список бібліографічних посилань: 1. Судова експертиза: проблеми сьогодення та перспективи розвитку : монографія / І. С. Ястреб, П. Г. Соколов, Н. В. Гординська та ін. ; Львів. наук.-дослід. ін-т судових експертиз. Дрогобич : ПОСВІТ, 2020. 406 с. 2. Шевченко О. В. Використання

спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 317 с. **3.** Мартосенко М. Г., Лисенко Н. В., Шурдук І. В. Проблеми методичного забезпечення судової товарознавчої експертизи швейних виробів // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.) / М-во юстиції України, Нац. наук. центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Харків : Право, 2021. С. 215–216. **4.** Поліщук Л. В., Калашник О. В. Товарознавча характеристика нових видів утеплювальних матеріалів для одягу // Актуальні проблеми теорії і практики експертизи товарів : матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 18–20 берез. 2015 р.) / МОН України, Центр. спілка споживчих товариств України, Вищий навч. заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Полтава : ПУЕТ, 2015. С. 119–124. **5.** Браїло А. С. Класифікація одягу зі шкіри як складова побудови моделі розпізнавання, призначеної для проведення ідентифікації та товарознавчої експертизи // Полтавський університет економіки і торгівлі : сайт. 05.11.2013. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/1822> (дата звернення: 14.05.2023). **6.** Нікіта А. Г. Особливості проведення судової товарознавчої експертизи з визначення ринкової вартості суконь // Судова експертиза: проблеми сьогодення та перспективи розвитку : монографія / І. С. Ястреб, П. Г. Соколов, Н. В. Гординська та ін. ; Львів. наук.-дослід. ін-т судових експертиз. Дрогобич : ПОСВІТ, 2020. С. 158–163.

Надійшла до редколегії 18.05.2023

Прийнята до опублікування 21.06.2023

Kulyk Ya. O., Sobakar Ye. M. Theoretical and methodological foundations for forensic commodity examination of garment products

The examination of garment products is a popular type of forensic commodity expertise in proceedings related to the protection of the interests of Ukrainian producers, business entities in the sale and rental of garment products, as well as the investigation of offences related to export and import operations.

Based on the study of the legislative framework for conducting forensic commodity research of garment products, as well as regulatory documents on the methodology for assessing the quality of garments for various purposes, the author states that there is still no unified list of control objects to be studied in the course of garment examination.

The article is devoted to the problems of methodology for forensic commodity examination of garments. It has been established that the lack of unified terminology causes differences in the interpretation of methodological guidelines for conducting examinations and differences in the interpretation of research results. The fundamental differences between the purpose, composition of materials and market conditions of a particular type of garment can significantly affect the choice of research methods. In this regard, the article considers the nomenclature of objects of forensic commodity examination of garments, which makes it possible to

streamline the expert's actions in accordance with the specifics of the object of study. The nomenclature identifies the following groups of indicators for the examination of garments: compliance of the product and control label details with the requirements of regulatory documentation, correspondence of appearance, adequacy of the type of materials used for sewing the garment, safety of materials, quality of fit of the garment, quality of manufacture of the garment, correspondence of linear measurements to nominal values, and market value of identical (similar) goods.

Key words: forensic science, examination of garments, nomenclature of objects of expert research, safety of garments, methodology of commodity examination.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 341.645:341.311((470+571)+477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.19>

Андрій Васильович Войціховський,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;*

 <https://orcid.org/0000-0001-5629-8852>,
e-mail: voitsihovsky@gmail.com;

Олександр Сергійович Бакумов,

*доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;*

 <https://orcid.org/0000-0002-4003-1974>,
e-mail: 1const.law@gmail.com

СПЕЦІАЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ТРИБУНАЛ ІЗ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ, МІЖНАРОДНА ЮРИСДИКЦІЯ ТА ВИКЛИКИ

Досліджено проблемні питання утворення спеціального міжнародного трибуналу із розслідування злочину агресії росії проти України. Розкрито організаційно-правові зусилля Ради Європи, НАТО, ОБСЄ та ЄС у формуванні міжнародного механізму з притягнення до відповідальності вищого політичного і військового керівництва рф за агресію проти України. Акцентовано увагу на міжнародно-правовому аналізі моделей майбутнього спеціального трибуналу, розкрито його юрисдикцію. Визначено основні виклики для міжнародного співтовариства щодо створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України.

Ключові слова: спеціальний міжнародний трибунал, юрисдикція, агресія, Рада Європи, НАТО, ОБСЄ, ЄС, моделі спецтрибуналу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

З початку повномасштабного збройного вторгнення рф в Україну було зареєстровано понад 80 тис. воєнних злочинів, учинених російськими загарбниками на території нашої держави¹. До цих злочинів

---

¹ Як покарати росіян за скоєні в Україні воєнні злочини – The Economist // TEXTY.ORG.UA : сайт. 01.05.2023. URL: <https://texty.org.ua/fragments/>

відносять грубі порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права, а саме: напади на цивільних осіб і цивільні об'єкти; цілеспрямовані вбивства; катування та жорстоке поводження із цивільним населенням і військовополоненими; згвалтування та інші форми сексуального насильства; створення «фільтраційних таборів» [1, с. 9–14]; примусове переміщення та видворення громадян України до росії або на окуповані нею території; мародерство; примусова «паспортизація» та призов на військову службу у збройні сили рф громадян України тощо.

Тисячі достовірних повідомлень про російські звірства в Україні вже підтверджені багатьма доказами, які зібтали представники різних міжнародних організацій та інституцій, європейських країн та українські правоохоронні органи. Спільними зусиллями було задокументовано підтвердження численних військових злочинів, санкціонованих вищим російським керівництвом, що є однією із визначальних рис збройного вторгнення рф в Україну. Беззаперечним є той факт, що особисто президент рф володимир путін майже повністю контролює політичні та військові дії росії, а отже, відповідає критерію лідерства держави, вбудованому у визначення злочину агресії [2].

В умовах боротьби за відновлення суверенітету і територіальної цілісності завданням для України та всього цивілізованого світу є притягнення вищого політичного і військового керівництва рф до відповідальності за вчинення злочину агресії, що призвело до воєнних злочинів та інших грубих порушень міжнародного гуманітарного права в Україні.

Актуальність обраної тематики для наукового дослідження полягає в необхідності вироблення аналітичного погляду на наявний міжнародно-правовий механізм притягнення до відповідальності вищого керівництва держави за розв'язану агресивну війну.

Стан дослідження проблеми

Зосереджуючи увагу на рівні наукової розробки цієї проблематики, варто зауважити, що загальним питанням міжнародно-правової відповідальності приділялася значна увага у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних юристів-міжнародників. Серед них слід назвати таких: Р. Аго, М. Антонович, Г. Анцелевич, Г. Аранжіо-Пуїз, М. Баймуратов, Д. Боветт, М. Буроменський, В. Василенко, А. Георгіца, А. Дмитрієв, Н. Дрьоміна, Н. Камінська, Дж. Кроуфорд, Х. Ксу, А. Пеллет, Т. Сироїд, Б. Сігма, А. Тимченко та ін.

Водночас, незважаючи на це, в Україні не існує комплексних міжнародно-правових досліджень, які б охоплювали весь спектр питань, пов'язаних із формуванням ефективної системи міжнародного

кримінального правосуддя для притягнення до відповідальності вищого політичного і військового керівництва рф за вчинення злочину агресії проти України. Такий підхід до його вивчення допоможе визначити особливості створення спеціального міжнародного трибуналу, його моделі діяльності, юрисдикцію і виклики, які постають у зв'язку із цим перед Україною та міжнародною спільнотою.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є спроба проаналізувати міжнародно-правовий механізм притягнення до відповідальності вищого політичного й військового керівництва рф за вчинення злочину агресії проти України. Мета статті досягається через виконання таких *завдань*: з'ясувати можливість наявної системи міжнародного кримінального правосуддя притягнути вище керівництво рф до відповідальності за агресію проти України; розкрити організаційно-правові зусилля України та її союзників і партнерів у створенні спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України; визначити й проаналізувати основні моделі спеціального трибуналу; сформулювати його міжнародну юрисдикцію.

Наукова новизна дослідження

Стаття є однією з перших спроб комплексного дослідження теоретичних і практичних засад наукової ідеї щодо створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України і визначення його місця в системі міжнародного кримінального правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Нині у світі не існує жодного міжнародного судового органу, який міг би притягнути до відповідальності вище політичне та військове керівництво рф за розв'язану, нічим неспровоковану агресивну війну проти України. Тому українська влада з перших днів повномасштабного російського збройного вторгнення на всіх міжнародних майданчиках доносить ідею необхідності створення відповідного міжнародного механізму для притягнення до відповідальності президента рф володимира путіна та інших відповідальних осіб за вчинення злочину агресії проти України.

Уже 28 лютого 2022 р. представники понад 50-ти українських громадських організацій звернулися до ООН із заявою щодо створення спеціального міжнародного трибуналу для притягнення до відповідальності вищого керівництва росії, яке є відповідальним за розв'язання загарбницької війни з найтяжчими наслідками для народу України¹.

---

¹ Спеціальний трибунал над путіним та лукашенком: алгоритм створення, можливе покарання... // АРМІЯ INFORM : сайт. 27.01.2023. URL: <https://>

Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба 4 березня 2022 р. презентував на платформі міжнародної неурядової організації Royal Institute of International Affairs (Королівського інституту міжнародних відносин) Декларацію про створення спеціального міжнародного трибуналу із розслідування злочину агресії росії проти України¹. Відомі правники-міжнародники з Європи, Америки та Азії, які підписали документ, заявили, що весь світ має знати про акт агресії, який ініціював президент рф, та про всі «звірства», що він «наказав» вчиняти в Україні².

У своєму зверненні до учасників публічних дебатів «Війна і закон» 5 жовтня 2022 р. Президент України Володимир Зеленський закликав міжнародну спільноту створити спеціальний міжнародний трибунал, щоб покарати за агресію лідерів рф, яких не можуть притягнути до відповідальності інші наявні міжнародні судові інституції³.

7 жовтня 2022 р. Верховна Рада України у своєму Зверненні до ООН, Європейського парламенту, парламентських органів Ради Європи, НАТО, ОБСЄ, ГУАМ і національних парламентів іноземних держав закликала підтримати створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування і притягнення до відповідальності вищого політичного та військового керівництва рф за вчинення злочину агресії проти України, який матиме юрисдикцію щодо осіб, котрі безпосередньо керують політичними чи військовими діями рф, повноваження видавати міжнародні ордери на арешт і не буде обмеженням імунітетом посадових осіб рф, а також матиме юрисдикцію щодо подій збройної агресії рф проти України, починаючи з лютого 2014 р.⁴

---

armyinform.com.ua/2023/01/27/speczialnyj-trybunal-nad-putinym-i-lukashenkom-algorytm-stvorennya-mozhlyve-pokarannya/ (дата звернення: 13.07.2023).

¹ Там само.

² Там само.

³ Маємо створити спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України – звернення Президента Володимира Зеленського до учасників публічних дебатів «Війна і закон» у Парижі // Президент України : офіц. сайт. 05.10.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mayemo-stvoriti-specialnij-tribunal-shodo-zlochynu-agresiyi-78285> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів іноземних держав стосовно створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України : постанова Верховної Ради України від 07.10.2022 № 2663-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-20> (дата звернення: 13.07.2023).

У своїй спільній заяві учасники коаліції зі створення спеціального міжнародного трибуналу для росії 9 травня 2023 р. зазначили, що особи, відповідальні за вчинення злочину агресії проти України, не повинні залишитися безкарними і закликали міжнародну спільноту підтримати зусилля щодо створення відповідного належного механізму кримінального правосуддя¹.

Водночас ідею створення спецтрибуналу для притягнення до відповідальності вищого керівництва РФ за злочин агресії проти України підтримали такі країни, як Великобританія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Греція, Італія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Туреччина, Франція, Чехія тощо, а також впливові міжнародні міжурядові організації.

27 квітня 2022 р. Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) підтримала Резолюцію 2433(2022) «Наслідки продовження агресії Російської Федерації проти України: роль і відповідь Ради Європи», у якій підтверджує, що агресія РФ проти України є серйозним порушенням міжнародного права, тим самим закликала терміново створити міжнародний трибунал для розслідування і притягнення до відповідальності винних осіб².

Згодом, 26 січня 2023 р., ПАРЄ ухвалила Резолюцію 2482(2023) «Правові та правозахисні аспекти агресії Російської Федерації проти України», в якій було зазначено, що нині не існує міжнародного кримінального трибуналу, компетентного переслідувати та притягнути до відповідальності осіб, винних у вчиненні злочину агресії проти України, тому ПАРЄ ще раз закликає «створити спеціальний міжнародний кримінальний трибунал із розслідування злочину агресії проти України, який має бути схвалений і підтриманий якомога більшою кількістю держав і міжнародних організацій, зокрема Генеральною Асамблеєю ООН»³.

---

¹ Спільна заява стосовно зусиль зі створення трибуналу щодо злочину агресії проти України // Президент України : офіц. сайт. 09.05.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-stosovno-zusil-zi-stvorenniya-tribunalu-shodo-z-82785> (дата звернення: 13.07.2023).

² Consequences of the Russian Federation's continued aggression against Ukraine: role and response of the Council of Europe : Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe dated 27.04.2022 No. 2433(2022) // Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://pace.coe.int/en/files/30017/html> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine : Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe dated 26.01.2023 No. 2482(2023) // Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31620/html> (дата звернення: 13.07.2023).

У статті 7 Резолюції 2482(2023) були сформувані вимоги, які ПАРС висуває до майбутнього спеціального міжнародного трибуналу:

- юрисдикція має обмежуватися злочином агресії, вчиненим проти України, і поширюватися *ratione temporis* на агресію, розпочату рф у лютому 2014 р.; юрисдикція має включати в себе визначення ролі й співучасті лідерів республіки білорусь в агресивній війні проти України;

- статут має містити визначення злочину агресії відповідно до ст. 8-bis Статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та міжнародного звичаєвого права;

- статут має чітко зазначати, що особисті імунітети не будуть застосовуватися до державних посадовців, які обіймають посади, відповідно до практики інших міжнародних кримінальних трибуналів і що функціональні імунітети в будь-якому разі не будуть застосовуватися до злочину агресії;

- статут має містити перелік прав обвинуваченого на справедливий судовий розгляд, а також посилання на принципи законності та *non bis in idem* відповідно до міжнародного права, прав людини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. у тлумаченні Європейського суду з прав людини;

- його роль має доповнювати юрисдикцію МКС і жодним чином не обмежувати та не впливати на здійснення останнім юрисдикції щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності та можливого геноциду, вчиненого в контексті агресії, що триває, та його юрисдикції в цілому; спеціальний міжнародний трибунал і МКС повинні домовитися про практичні та правові питання, такі як обмін доказами, тримання підозрюваних під вартою, розробка загальних програм захисту свідків і послідовність судових процесів над особами, переслідуваними обома судами;

- місцерозташування має бути встановлено в Гаазі (Нідерланди) з метою забезпечення взаємодоповнюваності та співпраці з МКС та іншими міжнародними судами та установами;

- держави та міжнародні організації, які підтримують спеціальний міжнародний трибунал, повинні надати йому необхідні людські та фінансові ресурси, забезпечивши його повну незалежність та ефективне оперативне функціонування¹.

---

¹ Там само.

Ухваливши резолюції 2433(2022)¹ і 2482(2023)² ПАРС очолила міжнародну ініціативу щодо створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України та закликала держав – членів Ради Європи відігравати активну роль у цьому процесі.

Парламентська асамблея НАТО 21 листопада 2022 р. схвалила два документи: Резолюцію 478 «Війна Росії проти України: економічні наслідки та реакція»³ і Резолюцію 479 «Постмадриський Саміт НАТО: відповідь у нову стратегічну епоху»⁴, які засудили РФ за розв'язану нею невинуватену і жорстоку повномасштабну агресивну війну проти України. Водночас Асамблея рекомендує державам – членам НАТО вжити необхідних колективних дій для притягнення російського керівництва до відповідальності за вчинені ними військові злочини, зокрема шляхом утворення спеціального міжнародного трибуналу для переслідування злочину агресії проти України⁵.

Із 24 лютого 2022 р. суттєву політичну, фінансову, гуманітарну та військову підтримку Україні надає Європейський Союз. Офіційні

---

¹ Consequences of the Russian Federation's continued aggression against Ukraine: role and response of the Council of Europe : Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe dated 27.04.2022 No. 2433(2022) // Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://pace.coe.int/en/files/30017/html> (дата звернення: 13.07.2023).

² Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine : Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe dated 26.01.2023 No. 2482(2023) // Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31620/html> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Russia's war on Ukraine: economic consequences and responses : Resolution of the NATO Parliamentary Assembly dated 21.11.2022 No. 478 // NATO Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://www.nato-pa.int/document/resolution-478-russias-war-ukraine-economic-consequences-and-responses> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ NATO Post-Madrid summit: fit for purpose in the new strategic era : Resolution of the NATO Parliamentary Assembly dated 21.11.2022 No. 479 // NATO Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://www.nato-pa.int/document/resolution-479-nato-post-madrid> (дата звернення: 13.07.2023).

⁵ Russia's war on Ukraine: economic consequences and responses : Resolution of the NATO Parliamentary Assembly dated 21.11.2022 No. 478 // NATO Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://www.nato-pa.int/document/resolution-478-russias-war-ukraine-economic-consequences-and-responses> (дата звернення: 13.07.2023); NATO Post-Madrid summit: fit for purpose in the new strategic era : Resolution of the NATO Parliamentary Assembly dated 21.11.2022 No. 479 // NATO Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://www.nato-pa.int/document/resolution-479-nato-post-madrid> (дата звернення: 13.07.2023).

представники Євросоюзу постійно наголошують, що злочини, які російська армія та окупаційна влада вчиняють на території України, не залишаються без покарання, а винні особи, враховуючи вище політичне та військове керівництво рф, будуть притягнуті до відповідальності.

19 січня 2023 р. Європейський парламент ухвалив Резолюцію 2022/3017(RSP) щодо створення міжнародного трибуналу для притягнення до відповідальності всіх винних у злочині агресії проти України¹, в якій наголошується, що «європейські інституції та держави-члени повинні терміново взяти на себе ініціативу у створенні спеціального додаткового трибуналу для засудження злочину агресії проти України, вчиненого політичним і військовим керівництвом Рф та її союзників, починаючи з лютого 2014 р.; трибунал має бути створений на основі міжнародної угоди між державами-однорумцями за підтримки Генеральної Асамблеї ООН; має доповнити зусилля МКС та його прокурора з розслідування звинувачень у вчиненні в Україні злочину геноциду, військових злочинів та злочинів проти людяності, а також має тісно співпрацювати з МКС і базуватись у Гаазі»².

Європарламент переконаний, що створення спецтрибуналу буде чітким сигналом російському суспільству та міжнародній спільноті, що президента рф володимира путіна та російське військово-політичне керівництво потрібно притягти до відповідальності за злочини, вчинені в Україні, і це послужить сигналом російській політичній і бізнес-еліті, що повернення рф до «звичайних справ» із Заходом неможливе під керівництвом володимира путіна³.

На 30-й сесії Парламентської асамблеї ОБСЄ (30 червня – 4 липня 2023 р.) була прийнята Ванкуверська декларація, в якій держави-члени засудили агресивну війну рф проти України і заявили про «підтримку зусиль щодо створення спеціального міжнародного трибуналу для притягнення до відповідальності російських посадовців, відповідальних за злочин агресії проти України»⁴.

---

¹ Joint motion for a resolution on the establishment of a tribunal on the crime of aggression against Ukraine : Resolution of the European Parliament dated 18.01.2023 No. 2022/3017(RSP) // European Parliament : офіц. сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2023-0063_EN.html (дата звернення: 13.07.2023).

² Там само.

³ Joint motion for a resolution on the establishment of a tribunal on the crime of aggression against Ukraine : Resolution of the European Parliament dated 18.01.2023 No. 2022/3017(RSP) // European Parliament : офіц. сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2023-0063_EN.html (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Vancouver declaration of the OSCE Parliamentary Assembly dated 30.06.-04.07.2023 AS(23)DE // OSCE PA : офіц. сайт. URL: <https://>

Варто зауважити, що з метою створення спеціального міжнародного трибуналу Україна спільно з міжнародними партнерами здійснює роботу з розробки відповідного проекту резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Насамперед це стосується механізму формування спецтрибуналу шляхом підписання низкою держав-партнерів відповідного міждержавного договору. При цьому для держав, що не є засновниками спецтрибуналу, залишиться можливість підтримувати його діяльність і визнавати його рішення¹.

Для розробки моделі спеціального міжнародного трибуналу з осені 2022 р. українською стороною була створена координаційна група, до якої сьогодні вже входить 38 країн (країни Європи, США, Канада, Австралія та ін.)².

Президент України Володимир Зеленський у своєму зверненні на міжнародній конференції United for Justice зауважив, що Генеральна Асамблея ООН повинна ухвалити розроблений українською стороною проєкт резолюції щодо створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України. На його переконання, принцип верховенства права крізь призму міжнародного права буде реалізований, якщо президент рф та інше вище керівництво отримають реальні покарання за всі злочини, вчинені в Україні³.

Переговори щодо юридичної моделі спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України тривають і понині, однак з упевненістю можна сказати, що створення нового органу – Міжнародного центру судового розслідування за злочин агресії проти України (далі – ІСРА) – засвідчило, що такий трибунал обов'язково буде.

ІСРА розпочав свою роботу 3 червня 2023 р. і був розташований у штаб-квартирі Агентства Європейського Союзу з питань

---

www.oscepa.org/en/meetings/annual-sessions/previous-annual-session (дата звернення: 13.07.2023).

¹ У Зеленського обговорили проєкт резолюції Генеральної Асамблеї ООН про спецтрибунал для Росії // УНІАН : сайт. 13.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/politics/u-zelenskogo-obgovorili-proekt-rezolyuciji-genasambleji-oon-pro-spectribunal-dlya-rosiji-12292437.html> (дата звернення: 13.07.2023).

² Створення спецтрибуналу для Росії підтримали 38 держав – ОП // УНІАН : сайт. 05.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/stvorennnya-spectribunalu-dlya-rosiji-pidtrimali-38-derzhav-op-12282684.html> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Зеленський наполягає на ухваленні резолюції Генасамблеї ООН на підтримку спецтрибуналу // Українська правда : сайт. 03.03.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/3/7391931/> (дата звернення: 13.07.2023).

співробітництва у сфері кримінальної юстиції (Євроюсту) у Гаазі¹. Він є унікальним судовим центром для підтримки національних розслідувань злочину агресії, пов'язаного з війною в Україні. Завдяки ІСПА незалежні прокурори з різних країн можуть щодня працювати разом в одному місці, швидко й ефективно обмінюватися доказами та погоджувати спільну стратегію розслідування і обвинувачення.

Робота ІСПА має важливе значення для підготовки до майбутніх судових процесів у національних і міжнародних судах, враховуючи можливий спеціальний міжнародний трибунал із розслідування злочину агресії росії проти України².

Зауважимо, що заснований у 1998 р. МКС уповноважений переслідувати тяжкі міжнародні злочини – геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії [3, с. 363–365]. Однак МКС не може притягнути до відповідальності вище політичне та військове керівництво росії за злочин агресії проти України через відсутність у нього відповідної юрисдикції, оскільки рф не ратифікувала Римський статут і Кампальські поправки до нього [4, с. 7–9].

Зважаючи на той факт, що рф не визнає юрисдикцію МКС, то щодо неї не може бути здійснено розслідування злочину агресії. Адже розслідування за ст. 8-bis Римського статуту, яка закріплює злочин агресії, може бути здійснене тільки щодо країни, яка ратифікувала Римський статут (з усіма поправками до нього), або якщо питання розслідування злочину агресії ініціювала сама Рада безпеки ООН. Однак із високою ймовірністю можна стверджувати, що відповідне питання рф як постійним членом Ради Безпеки ООН буде ветоване³.

Вбачається, що МКС залишиться головним міжнародним судовим органом із розслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочинів геноциду. Створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України жодним

---

¹ Международный центр судебного преследования за преступление агрессии против Украины начал свою работу // EU NEIGHBOURSEAST : сайт. 05.07.2023. URL: <https://euneighbourseast.eu/ru/news/latest-news/mezhdunarodnyj-czentr-sudebnogo-presledovaniya-za-prestuplenie-agressii-protiv-ukrainy-nachal-svoyu-rabotu/> (дата звернення: 13.07.2023).

² International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine // European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (EUROJUST) : офіц. сайт. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/international-centre-for-the-prosecution-of-the-crime-of-aggression-against-ukraine> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Кориневич А., Мочульська А. Україна: чому спеціальний трибунал є вирішальним // Юридична Газета online : сайт. 09.11.2022. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/ukrayina-chomu-specialniy-tribunal-e-virishalnim-.html> (дата звернення: 13.07.2023).

чином не завадить розслідуванню МКС злочинів, учинених в Україні. Видається, що спецтрибунал лише доповнить зусилля МКС щодо розслідування та судового переслідування вищого керівництва рф за злочин агресії проти України.

Поки тривають дискусії щодо створення спеціального міжнародного трибуналу, дуже важливо на цьому етапі забезпечити належний захист відповідних доказів, а також можливість розпочати розслідування в екстреному порядку, тому й було вирішено створити ІСПРА.

За результатами практичних дискусій із союзниками і партнерами України було розроблено три моделі спеціального міжнародного трибуналу із розслідування злочину агресії росії проти України¹:

1) спеціальний міжнародний трибунал на основі міжнародної угоди України з ООН з ухваленням відповідної резолюції Генеральною Асамблеєю ООН;

2) спеціальний міжнародний трибунал на основі багатостороннього відкритого міжнародного договору між державами цивілізованого світу;

3) спеціальний міжнародний трибунал як суд, діяльність якого буде відповідати українському праву та юрисдикції (тобто буде частиною судової системи України) із частковим залученням у його діяльність міжнародного елемента (міжнародні судді та прокурори, місцезнаходження в Європі, міжнародна підтримка тощо) [5, с. 81].

Швейцарський депутат ПАРЕ Дамієн Котье, який готував ключову для спеціального міжнародного трибуналу Резолюцію 2482(2023) «Правові та правозахисні аспекти агресії Російської Федерації проти України» від 26 січня 2023 р.², наголосив на важливості створення «повністю міжнародного трибуналу». Оскільки такі трибунали, на думку Міжнародного суду ООН у справі між Бельгією та Демократичною Республікою Конго, можуть притягти до відповідальності лідерів держав, які захищені посадовим імунітетом. Тому важливо, щоб спецтрибунал, створюваний насамперед для переслідування перших осіб держави-агресора, мав міжнародний характер³.

---

¹ Трибунал для Путіна. В ОП розробили три моделі засудження РФ // Українські новини : сайт. 06.02.2023. URL: <https://ukranews.com/ua/news/913341-trybunal-dlya-putina-v-op-rozrobyly-try-modeli-zasudzhennya-rf> (дата звернення: 13.07.2023).

² Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine : Resolution of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe dated 26.01.2023 No. 2482(2023) // Parliamentary Assembly : офіц. сайт. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31620/html> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Як Україна наближає створення трибуналу, що засудить Путіна&Ко // ZN,UA : сайт. 02.02.2023. URL: <https://zn.ua/ukr/international/jak-ukrajina->

Українська сторона поділяє варіант створення спеціального міжнародного трибуналу за підтримки чи навіть під егідою ООН, що є головною міжнародною міжурядовою організацією, відповідальною за міжнародний мир та безпеку. Схвалення ООН відповідного рішення дозволить забезпечити спецтрибуналу міжнародний характер його діяльності. І хоча Рада Безпеки ООН через вірогідне вето РФ не зможе ухвалити рішення щодо створення такого трибуналу, Генеральна Асамблея ООН, де Україна вже здобувала важливі дипломатичні перемоги, зможе надати відповідну підтримку [6, с. 408; 7, с. 159]. А ще, як демонструє міжнародна практика створення Надзвичайних палат у судах Камбоджі, Генеральна Асамблея ООН може залучити до процесу створення спецтрибуналу Генерального секретаря ООН.

Ідеальним варіантом для України також убачається підписання міжнародного договору між Україною та ООН щодо створення спеціального міжнародного трибуналу, відкритого до приєднання для всіх держав світу. Таким чином, Україна зможе провести регіональні міжнародні саміти чи конференції, де наші союзники і партнери ухвалить рішення про приєднання до цього міжнародного договору. Вважатиметься, що такий спецтрибунал представлятиме волю міжнародної спільноти для притягнення до відповідальності вищого політичного і військового керівництва Росії за вчинення злочину агресії в Україні¹.

Незважаючи на те, що ідея набуття спеціальним міжнародним трибуналом міжнародного характеру набула широкої підтримки в Європарламенті і ПАРЕ, у січні 2023 р. міністр закордонних справ Німеччини Анналена Бербок заявила про можливість створення «гібридного» трибуналу як альтернативного варіанту, «юрисдикція якого походила б з українського права»².

Щодо третьої моделі створення спеціального міжнародного трибуналу як суду, що працюватиме на основі українського права та юрисдикції, існують суттєві застереження щодо можливості притягнення ним до відповідальності вищого керівництва іноземних держав, оскільки такий суд лише частково буде мати міжнародний характер. У будь-якому разі, якщо «гібридний» трибунал і може долати посадовий імунітет, його юрисдикція має виходити насамперед із міжнародного договору, укладеного з ООН, а не з українського закону, як пропонується. Тільки за такою умовою спеціальний міжнародний трибунал вважатиметься створеним відповідно до норм міжнародного права, що дозволить йому притягти до відповідальності

---

nablizhaje-stvorennya-tribunalu-shcho-zasudit-putinako-.html (дата звернення: 13.07.2023).

¹ Там само.

² Там само.

президента рф володимира путіна та інших посадових осіб, винних у вчиненні злочину агресії в Україні.

Крім того, «гібридний» варіант спеціального міжнародного трибуналу є проблемним з погляду вимог Конституції України. Важко не погодитися з тим, що заборона на створення «надзвичайних та особливих судів», яка міститься у ст. 125 Конституції України, поширюється й на «гібридні» міжнародні трибунали¹. Із цього приводу у п. 2.1 свого Висновку у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 11 липня 2001 р. № 3-в/2001 Конституційний Суд України зауважив, що в цій нормі йдеться про національні суди, «створені для підміни звичайних судів, які належним чином не дотримуються встановлених законом процедур»². Окрім того, існують й інші суттєві конституційні перепони, зокрема згідно зі ст. 52 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII суддею в Україні може бути лише громадянин України³. Тому іноземні судді не можуть бути залучені до роботи «гібридного» спецтрибуналу.

Вбачається, що саме ці фактори можуть обмежити як неупередженість спеціального міжнародного трибуналу в очах цивілізованого світу, так і знизити його значущість і значно обмежити кількість держав, які приєднаються до нього та визнають його юрисдикцію. Через ці недоліки пропозиція щодо створення «гібридного» трибуналу не отримала широкої підтримки в Україні та її союзників і партнерів.

Отже, для притягнення до відповідальності російського вищого політичного і військового керівництва нашої держав вкрай важливо відстояти повністю міжнародний формат спеціального трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України, який буде створений на основі міжнародного договору з ООН. Це найкращий сценарій, який дозволить забезпечити максимальну підтримку спеціального міжнародного трибуналу у світі.

---

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 13.07.2023).

² Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) : Висновок Конституційного суду України від 11.07.2001 № 3-в/2001 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 13.07.2023).

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що спеціальний міжнародний трибунал із розслідування злочину агресії росії проти України стане дієвим і справедливим засобом покарання вищого політичного і військового керівництва рф за розв'язання нічим неспровокованої агресивної війни.

Створення спеціального міжнародного трибуналу стане ефективним механізмом для дослідження та документування порушень міжнародного права, прав людини й міжнародного гуманітарного права, вчинених росією на території України, із визначенням відповідальних осіб; компенсації постраждалим і відновлення справедливості для українського народу від російського повномасштабного збройного нападу; стримування агресивних та дестабілізуючих дій рф, яка порушує суверенітет і територіальну цілісність України. Водночас створення спецтрибуналу матиме вплив на запобігання повторенню подібних злочинів, безкарності та встановленню прецеденту для подібних ситуацій у майбутньому; відіграватиме важливу роль у зміцненні міжнародного права та норм, особливо в контексті збройних конфліктів та агресії між державами; сприятиме відновленню довіри та стабільності в регіоні і в усьому світі, а також засвідчить солідарність міжнародної спільноти з Україною в її боротьбі за відновлення суверенітету і територіальної цілісності.

Україна розраховує, що країни цивілізованого світу підтримають ідею створення спеціального міжнародного трибуналу з розслідування злочину агресії росії проти України, який може притягнути до відповідальності особисто президента росії володимира путіна і наближених до нього осіб, відповідальних за вчинення злочину агресії.

Список бібліографічних посилань: **1.** Войціховський А. В. «Фільтраційні табори» на окупованих територіях України як грубе порушення прав людини // Ретроспектива військової агресії рф в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі : матеріали Міжнар. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 22–23 черв. 2023 р.) / Служба безпеки України, Ін-т підготовки юрид. кадрів для Служби безпеки України Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого. Київ : Алерта, 2023. С. 9–14. **2.** McDougall C. The Imperative of Prosecuting Crimes of Aggression Committed against Ukraine. *Journal of Conflict & Security Law*. 2023. Vol. 28, Iss. 2. Pp. 203–230. DOI: <https://doi.org/10.1093/jcsl/krad004>. **3.** Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : ХНУВС, 2020. 544 с. **4.** Tchobo D. L. R. Russia's Invasion of Ukraine: Creating a Special Tribunal for the Crime of Aggression Would be a Danger to the Future of International Criminal Law. *SSRN Electronic Journal*. 2022. Vol. 3. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.4078759>. **5.** Jusufaj E. Tribunal for the Russian aggression in Ukraine: the need for accountability. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*. 2023. Vol. 10, No. 21.

Рр. 75–84. DOI: <https://doi.org/10.56345/ijrdv10n111>. 6. Мішук І. В., Киричук Б. С. Агресія Російської Федерації проти України: актуальні питання щодо створення спеціального міжнародного трибуналу та розробки дієвого механізму компенсації за злочини проти миру та безпеки людства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 403–410. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.70>. 7. Smith E., Klinkner M. *Mass Graves, truth and justice. Interdisciplinary perspectives on the investigation of mass graves*. Cheltenham : Edward Elgar Publishing Ltd, 2023. 186 p.

Надійшла до редколегії 28.07.2023

Прийнята до опублікування 24.08.2023

Voitsikhovskyi A. V., Bakumov O. S. Special International Tribunal on the investigation of the russian aggression against Ukraine: legal analysis, international jurisdiction and challenges

The article is one of the first attempts to provide a comprehensive study of the theoretical and practical foundations for the scientific idea of establishing a Special International Tribunal on investigation of the russian aggression against Ukraine and determining its place in the system of international criminal justice.

The problematic issues of establishing a Special International Tribunal to investigate the russian aggression against Ukraine have been studied. The organisational and legal efforts of the Council of Europe, NATO, OSCE and the EU in creating an international mechanism to bring the top political and military leadership of russia to justice for its aggression against Ukraine have been revealed. The attention is focused on the international legal analysis of the models for the future special tribunal, as well as its jurisdiction. The main challenges for the international community in establishing a special international tribunal to investigate the russian aggression against Ukraine are identified.

It has been noted that the establishment of a Special International Tribunal to investigate the crime of russian aggression against Ukraine should become an effective mechanism for investigating and documenting violations of International Human Rights Law and International Humanitarian Law committed by russia on the territory of Ukraine with the identification of those responsible; compensation for victims and restoration of justice for the Ukrainian people from russia's full-scale armed attack; deterrence of aggressive and destabilising actions of the russian federation, which violates the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. At the same time, the establishment of a Special Tribunal will have an impact on preventing the recurrence of such crimes, impunity and setting a precedent for similar situations in the future; it will also play an important role in strengthening international law and norms, especially in the context of armed conflicts and aggression between states; as well as it will contribute to the restoration of confidence and stability in the region and around the world, and demonstrate the solidarity of the international community with Ukraine in its struggle to restore its sovereignty and territorial integrity.

Key words: Special International Tribunal, jurisdiction, aggression, Council of Europe, NATO, OSCE, EU, models of special tribunals.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 340.113:811.161.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.20>

Сергій Петрович Гіренко,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 2 (заступник декана);*

 <https://orcid.org/0000-0002-4871-5481>,
e-mail: girenko11@ukr.net;

Олена Борисівна Оверчук,

*кандидат філологічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра українознавства (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4859-0452>,
e-mail: elenaovercuk@gmail.com;

Вікторія Анатоліївна Перцева,

*кандидат філологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра українознавства (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-5203-761X>,
e-mail: victoria.p@ukr.net

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Статтю присвячено теоретичному аналізу наукового доробку з проблем лінгвістичних особливостей мови права. Розглянуто лінгвістичний аспект законотворчості, зокрема питання впорядкування юридичної термінології, пошуку міжмовних еквівалентів; окреслено необхідність поєднання теоретичних і прикладних методів як запоруку успіху якісної лінгвістичної експертизи юридичних текстів. Приділено увагу питанню наукового рецензування, опрацьовано проблемні підходи до семантико-текстуальної експертизи юридичних текстів, її позитивні й негативні наслідки. На підставі проведеного аналізу виокремлено основні вектори розвитку вітчизняної та зарубіжної юриспруденції з проекцією на лінгвістику права.

Ключові слова: мова права, юридична лінгвістика, юридичний текст, юридична термінологія, лінгвістична експертиза.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Правовий досвід людства, його мислення на кожному історичному етапі обов'язково фіксується за допомогою мови. Адже мова як специфічний засіб концептуалізації світу створює самостійний змістовний каркас, який, вербалізуючи характерні поняття права, робить їх зрозумілими для всіх носіїв. Право є специфічною формою свідомості, яка регулює соціальні відносини й реалізується в мові. Ця знакова система, що складається з вербальних і невербальних правових знаків, функціонує в певному соціокультурному просторі, на думку М. Любченко, на мовному рівні «відтворює найбільш значущі пріоритети правової спільноти, представляє волю суспільства, формує відповідні соціальні цінності у його членів, а отже, й орієнтири правової політики держави» [1, с. 12].

Право та мова впливають, збагачують і корегують одне одного. Як зазначає О. Косаренко, право за своїм походженням пов'язане з мовою – воно об'єктивується в мові та через мову пізнається [2, с. 213], воно оперує правилами у вигляді правової мови, адже право – це особлива форма життя. Оскільки за допомогою мови опановують не лише галузь права, а й аналізують юридичні явища, з якими стикаються практично у всіх сферах життя, то фундаментальні та прикладні проблеми, що виникають на їх перетині, потребують комплексного дослідницького підходу.

У сучасній науці доволі чітко окреслено основні вектори розвитку юридичної лінгвістики, зокрема законотворчість, юридичне тлумачення, юридична термінологія, юридична техніка, семантико-текстуальна експертиза, переклад і редагування юридичних текстів тощо. У межах юридичної лінгвістики вже існують наукові школи й методології, що враховують природничо-мовні, юридично-лінгвістичні та власне правові аспекти. Водночас низка теоретичних та методологічних питань і тепер потребує детального вивчення.

Одним із важливих напрямів сучасної юридичної лінгвістики, що набув вагомого значення, є комплексне дослідження питання вивчення мови права як специфічної форми реалізації мови. Адже детальний аналіз і опис цієї цілісної, незалежної та певною мірою закритої семантичної системи стає для сучасної юридичної науки все більш актуальним. Попри існування різних підходів до визначення, мова права більшістю зарубіжних та українських дослідників аналізується в межах інтеграції теоретичних і прикладних аспектів та розглядається насамперед як засіб, за допомогою якого законодавець доводить до громадськості зміст своїх рішень і переваги волевиявлення, тобто як мова нормативно-правових і законодавчих актів. До того ж у зв'язку зі збільшенням кількості та обсягу нормативно-правових актів зараз особливо актуальною стає проблема забезпечення

юридичної доцільності, доступності, зрозумілості та структурованості юридичних текстів, а також питання вдосконалення прийомів і способів роботи з ними.

Стан дослідження проблеми

Лінгвістичні аспекти права були об'єктом дослідження відомих українських і зарубіжних мовознавців та юристів, серед яких Н. Артикуца, Д. Баранник, О. Білоусова, В. Власенко, О. Галяшин, М. Горбаневський, Дж. Гумперц, Е. Дерді, Ю. Зайцев, Н. Калінін, В. Ковальський, І. Кузінцев, М. Любченко, Д. Лук'янов, А. Марахова, О. Піголкина, Ю. Прадід, А. Просяна, Ж. Серве, В. Сімонок, І. Усенко, Х. Хаман, З. Харрис, С. Хижняк, Дж. Холл, К. Шутрін, О. Юрчук та ін.

Актуальні проблеми юридичної лінгвістики завжди перебували в центрі уваги наукових розвідок зарубіжних учених, дослідження яких, безперечно, є значним внеском в її розвиток та спрямовані на висвітлення мови як фактора виокремлення правових систем, особливостей взаємозв'язку мови і права [3; 4; 5], мовної політики в сучасному світі в аспекті статусу мов [5; 6], проблеми екології мови [6] тощо.

Розглядаючи правову дійсність як особливу знакову систему, що є засобом фіксації законодавчої та правозастосовної діяльності, більшість вітчизняних науковців зосереджується на дослідженні питань взаємодії права та мови, їх систематизації, теоретичних засад правотворчості [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]; визначенні правового статусу мови та субнаціональних правових систем [14; 15; 16]; проявах мовної політики [17]; термінології права [1; 18; 19; 20]; юридичній техніці як засобу вдосконалення правничих текстів [11; 21]; особливостях перекладу юридичних текстів [22].

Право й мова тісно взаємодіють у державній, соціально-правовій, професійній і приватній сферах. До того ж мова права є об'єктом інтегративного дослідження як юридичних, так і лінгвістичних наук, кожна з яких досліджує вербальне втілення правової думки крізь призму свого категоріального апарату. Така міждисциплінарна спрямованість мови права потребує комплексного підходу щодо її подальшого наукового вивчення, який зі свого боку передбачає необхідність детального теоретичного аналізу наукового доробку з проблем лінгвістичних особливостей права, висвітлення окремих дискусійних проблем, зокрема пов'язаних із впорядкуванням юридичної термінології, перекладом юридичних текстів та їх лінгвістичною експертизою тощо.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в узагальненні наукових розвідок, які проведено в системі координат «мова й право», а також у виявленні

лінгвістичних проблем, пов'язаних із мовою права, та шляхів їх вирішення.

Мета дослідження передбачає вирішення таких завдань: проаналізувати лінгвістичні та правові розвідки з означеної проблеми; виокремити основні вектори розвитку вітчизняної і зарубіжної юриспруденції з проєкцією на лінгвістику права; розглянути питання впорядкування юридичної термінології, пошуку міжмовних еквівалентів і створення словників юридичних термінів; охарактеризувати проблеми поєднання теоретичних і прикладних методів для якісної лінгвістичної експертизи юридичних текстів; дослідити позитивні й негативні наслідки семантико-текстуальних лінгвістичних експертиз юридичних текстів; окреслити дискусійні питання та обґрунтувати необхідність комплексного підходу до їхнього подальшого вивчення.

Наукова новизна дослідження

Зараз перед сучасною юридичною лінгвістикою гостро постало питання щодо вироблення особливої методології, яка враховуватиме як природничо-мовні, юридико-лінгвістичні, так і власне правові аспекти. У статті використано метод аналізу теоретичних джерел, дотичних до теми дослідження, який передбачає збір і вилучення наукової інформації, що належить до групи емпіричних методів наукового пізнання, а також обробку й аналіз отриманих даних, що належить до методів теоретичного пізнання. На підставі аналізу досліджень, які мають теоретичне й практичне значення для розвитку сучасної юридико-лінгвістичної системи знань, розглянуто питання комплексного вивчення права й мови як єдиної знакової системи, обґрунтовано доцільність розширення предметної галузі, що виходить за межі суто лінгвістичного аналізу мови права й створення єдиного науково-дослідницького простору в системі координат «мова й право».

Виклад основного матеріалу

У юридико-лінгвістичних працях останніх десятиліть особливої актуальності набуло питання розроблення концепції співвідношення права й мови та способів відображення в останній правових реалій. Право й мова, безумовно, є упорядкованими системами. Проте попри наявну в науці традицію їх тлумачення як систем, що мають однакову концептуальну форму, право й мову слід розрізняти, не заперечуючи тісних зв'язків між ними. Системність цих феноменів має різну природу: мова – це соціальне явище, що існує незалежно від волі людини у вигляді об'єктивної реальності; право ж, навпаки, є суб'єктивною моделлю реальності; тобто мова як система має дескриптивний характер, а право – конструктивний.

У мові відбуваються постійні трансформації, різні перехідні процеси на лексичному, морфологічному, граматичному рівнях, вона є

гнучкою, динамічною системою. Право натомість – більш міцна, нормативна, консервативна система, структурні елементи якої зумовлені волею держави. Таким чином, зв'язки між елементами мовної системи, якщо порівняти з елементами правової, мають більш «вільний», хаотичний характер.

Завдяки засобам мови правозастосовник має можливість впливати на мислення й поведінку людей. Як зауважує Е. Дерді, «мова і право виникають, щоб керувати діяльністю людей, а для того, щоб здійснювати це ефективно, засоби керування повинні бути співвіднесені зі світом предметної діяльності людини» [19, с. 58]. До того ж від рівня відповідності граматичним нормам і стилістичної майстерності мови залежить ступінь інформаційного впливу права на суспільство і, як результат, ефективність правового регулювання. Наприклад, мова виконує функцію правового регулювання під час розгляду питань встановлення предмета авторського права, проведення експертиз у справах про захист честі, гідності та ділової репутації особи, законодавчого закріплення статусу мови (державної, офіційної, мови міжнаціонального спілкування) тощо. З огляду на це постає проблема розгляду методики лінгвістичного аналізу юридичних текстів, яка передбачає використання методів лексикографічного, семантичного, концептуального, семантико-синтаксичного, компонентного, граматичного аналізів, а також методу аналізу пресупозицій.

Метод лексикографічного аналізу застосовують при дослідженні лексикографічних даних, оскільки саме словникові джерела допомагають створити первинне уявлення про правові реалії та мовні засоби, завдяки яким вони вербалізуються. Семантичний аналіз спрямований на експлікацію семантичної структури слова, уточнення денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, що її реалізують. Метод семантико-синтаксичного аналізу дозволяє визначити значення слів, словосполучень, речень у контексті всього висловлювання.

Однак традиційні наукові підходи до вивчення юридичної мови не враховують усієї природи права. Дослідити всі аспекти цього явища, виявити, пояснити та передбачити процеси категоризації права, відображені в мові у вигляді понятійної системи, можна за допомогою концептуального аналізу. Цей аналіз орієнтований на пошук загальних правових концептів і зводиться до їх цілісного опису в усіх вербальних і невербальних формах з метою виявлення внутрішніх зв'язків між усіма їх складовими. Для сегментації ядерної та периферійної частин мовного знаку та диференціації семного складу в межах аналізованої мікросистеми застосовується метод компонентного аналізу. Це дозволяє розширити уявлення носіїв правової свідомості про приховані понятійні прошарки аналізованих мовних знаків. Під час дослідження семантико-синтаксичної структури правових

текстів може бути використаний метод граматичного аналізу речень, а для визначення спільного компонента знань продуцента й реципієнта – метод аналізу пресупозицій.

Перераховані методи лінгвістичного аналізу юридичних текстів дослідник застосовує окремо або в комплексі. Попри розмаїття підходів й інструментів цих методів, всі вони покликані якнайбільше мінімізувати елемент суб'єктивності, який неможливо оминати під час лінгвістичної експертизи правових текстів, щоб надати їм більш об'єктивної правової оцінки.

На думку В. Лебеденка, зараз «постає проблема юридично-технічної досконалості нормативно-правових актів і можливості їх практичної реалізації. Останнє, як відомо, досягається через послідовне, логічне та відповідне використання юридичних прийомів, засобів, способів і дотримання певних правил щодо розробки, складання та оформлення нормативно-правових документів, що в теорії права отримало назву юридична техніка» [21, с. 53].

У процесі формування правових норм юридична техніка застосовується для адекватного вираження наміру законодавця, тобто для того, щоб зробити його зрозумілим не лише для фахівців, а й для звичайних носіїв правової свідомості. Рівень юридичної техніки залежить від стану правової культури суспільства й гарантує ефективність права та дотримання законності. Залежно від юридичної сили та призначення нормативних правових актів можна виокремити три види юридичної техніки: законодавчу, правозастосовну та інтерпретаційну [15, с. 11].

Правила, засоби та прийоми *законодавчої* техніки унеможливають двозначність юридичних формулювань, суперечливість нормативно-правових актів. *Правозастосовна* техніка містить низку правил, прийомів і засобів формулювання та ухвалення індивідуально-правових актів. Засоби *інтерпретаційної* техніки використовують для роз'яснення змісту правових норм, рекомендацій щодо їхнього застосування.

Безсумнівно, усунення «напруження» між планом вираження і планом змісту нормативно-правових актів повинно сприяти правильній інтерпретації намірів законодавця користувачами права. На стадії підготовки текстів права необхідно проводити «перлокутивну експертизу», спрямовану на оцінку доступності цього тексту, адже казуїстичність юридичної мови – це загальноправова проблема [14]. Значною мірою це зумовлено не лише недосконалістю юридичної техніки, а й взаємодією ірраціональних і раціональних принципів, які характеризують мову права. Ця взаємодія найбільше простежується в юридичній термінології.

Одним із ключових чинників формування юридичної термінології є внутрішня політика держави. Домінантні політичні настанови та тенденції суспільних відносин сприяють появі та закріпленню у вжитку відповідних значень, які потім можуть бути кодифіковані, а в разі зміни політичних обставин – реінтерпретовані [20]. Виходячи з твердження Е. Скороходька, різниця між терміном і «звичайним» словом полягає в тому, що термінові притаманні певні риси, відсутні в загальноживаному слові. Теоретично слово може бути терміном тільки за умови виведення його з лексико-семантичної системи загальнолітературної мови і уведення в систему термінів [20, с. 68].

Під час роботи над юридичними текстами правозастосовники стикаються з багатьма проблемами, а саме: недостатньою впорядкованістю термінів; наявністю дублетів, синонімів, омонімів, полісемії; відсутністю точних визначень у відповідних нормативно-правових актах. Наприклад, лінгвісти та юристи наголошують на необхідності аналізу неусталених і семантично суміжних юридичних термінів, якот: «контроль», «нагляд» та «контрольно-наглядова діяльність»; «близькі родичі» й «близькі особи»; «міжнародні економічні злочини» й «економічні злочини в міжнародному кримінальному праві» тощо [1; 9; 18].

Надважливо сьогодні розробити спеціальні джерела, які б використовувались експертами під час роботи з юридичними текстами. Правовий дискурс вимагає вживання допустимих у юридичній практиці лексичних одиниць. У цьому контексті набуває актуальності розроблення нових та вдосконалення чинних галузевих стандартів і тезаурусів, адже перед сучасною юридичною лінгвістикою стоїть важливе завдання оновлення й удосконалення словників та розробки нових підходів до реалізації функціонально-еквівалентних перекладів текстів права. На жаль, наявні галузеві словники не завжди містять оптимальний еквівалент перекладу юридичного терміна. Тому науковці, акцентуючи увагу на недоліках дослівного перекладу, шукають нові способи відтворення юридичної термінології, які б враховували специфіку національних правових систем, особливості відповідної галузі правового регулювання на підставі міждисциплінарної взаємодії права й мови. Досліджуючи джерела формування та особливості національної юридичної термінології, варто зважати також на «культурне підґрунтя», розглядати її не лише в синхронно-порівняльному, а й у діахронічному аспектах.

Дотепер більшість тлумачних словників сучасної української літературної мови орієнтовані на нормативну лексику і не фіксують її цілі прошарки, серед яких є й інвективна лексика. У цьому контексті важливим завданням лінгвістичної експертизи є уникнення невинновданної неоднозначності у тлумаченні поняття «непристойна мовна форма». Зазвичай під цим терміном розуміють слова й вирази,

які на певному етапі розвитку суспільства належать до нецензурної лексики [15]. Характерною ознакою такої лексики є її небажане вживання в офіційно-діловій і науковій сферах. Тому сучасний словник мови права, призначений для вирішення експертних завдань, має враховувати юридично значущі обставини використання нецензурної лексики, тобто стилістичні варіації, що повинні відображати градацію інвективності. Це надасть необхідні умови для більш легітимної лінгвістичної експертизи юридичних текстів. При цьому слід брати до уваги можливі культурні трансформації інвективної лексики, а також дескриптивні висловлювання, які потребують уточнення суб'єкта негативної інформації й оцінки їхньої доречності в досліджуваному правовому контексті. Окрім того, важливим для лінгвістичної експертизи юридичних текстів є аналіз мовленнєвого акту задля ідентифікації різновидів погроз та їх диференціації з семантично й емотивно подібними комунікативними намірами попередження, остраху, застереження, ненависті, прокляття тощо.

Висновки

Отже, лінгвістичний аспект законотворчості, зокрема питання впорядкування юридичної термінології, пошуку міжмовних еквівалентів, створення словників юридичних термінів, проблема необхідності поєднання теоретичних і прикладних методів для якісної лінгвістичної експертизи юридичних текстів, попри їх розробленість, залишаються актуальними. Сьогодні забезпечення постійного діалогу між лінгвістами й юристами, між теоретиками та фахівцями-практиками є надважливим. Така співпраця сприятиме демаркації основних розділів юридичної лінгвістики й надасть змогу охопити весь спектр «напруження», яке виникає на перетині мови та права, окреслити міждисциплінарні вектори їхнього зіткнення. Також особливого значення в умовах інформаційних війн і численних транснаціональних загроз є створення спільного з іноземними колегами науково-дослідницького простору в системі координат «мова й право», у чому ми вбачаємо перспективу подальших досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 280 с. 2. Косаренко О. І. Мовні норми та закономірності в системі права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (21). С. 213–218. 3. Gumperz J. J. A Postscript: Style and Identity in Interactional Sociolinguistics // *Style and Social Identities. Alternative Approaches to Linguistic Heterogeneity*. Berlin ; New York, 2007. Pp. 477–501. 4. Hamann H. Strukturierende Rechtslehre als juristische Sprachtheorie // *Handbuch Sprache im Recht / ed. by E. Felder, F. Vogel*. Berlin ; Boston : De Gruyter, 2017. Pp. 175–185. 5. Harris Z. S. Discourse analysis: A sample text. *Language*. 1952. Vol. 28, No. 4. Pp. 474–494. DOI: <https://>

doi.org/10.2307/409683. **6.** Раду А. Мовна екологія: напрями та проблеми дослідження. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2013. № 27. С. 191–197. **7.** Артикуца Н. В. Юридична лінгвістика як новий перспективний напрям міждисциплінарних досліджень // Києво-Могилянська академія : сайт. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2461> (дата звернення: 10.07.2023). **8.** Бехруз Х. Н. Праворозуміння, розуміння права і правова система. *Право України*. 2010. № 4. С. 143–147. **9.** Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2010. 20 с. **10.** Зархіна С. Е. Біля витоків вітчизняної юрислінгвістики – перша робота В. Д. Каткова. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 221–229. **11.** Коваль Н. Є. Юридична лінгвістика – перспективний напрям дослідження юридичного дискурсу // *Філологія ХХІ століття: теорія, практика, перспективи* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 24 квіт. 2015 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. С. 120–121. **12.** Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи. *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 31–37. **13.** Ковальський В. С., Кузінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 228 с. **14.** Колоїз Ж. В. Глобалізаційні процеси та їхні наслідки для національних еколінгвальних систем. *Філологіка*. 2020. Вип. 21. С. 9–23. DOI: <https://doi.org/10.31812/filstd.v21i.4749>. **15.** Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи : матеріали XVI Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2020 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 184 с. **16.** Лук'янов Д. В. Субнаціональні правові системи: підходи до визначення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 25–27. **17.** Чередник Ю. М. Модернізація державної мовної політики в Україні: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. з держ. упр. : 25.00.01. Дніпропетровськ, 2011. 20 с. **18.** Артикуца Н. В. Юридичне термінознавство в Україні: сучасний стан, основні напрями та перспективи розвитку. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 6–17. **19.** Дерді Е. Т. Мова і право як відображення дійсності: до питання про функціонування юридичної термінології. *Східнослов'янська філологія*. 2006. Вип. 11, ч. I. С. 57–60. **20.** Скороходько Е. Ф. Сучасна англійська термінологія : навч. посіб. Київ : УІАМ, 2002. 76 с. **21.** Лебеденко В. І. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2 (11). С. 52–56. **22.** Яблокова О. Особливості перекладу художнього твору як первісного та похідного об'єкта авторського права. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 189–194. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.1988>.

Надійшла до редколегії 12.07.2023

Прийнята до опублікування 06.08.2023

Girenko S. P., Overchuk O. B., Pertseva V. A. Linguistic aspects of law: problems and prospects

The article is devoted to the theoretical analysis of the scientific work on the problems of linguistic features of the legal language arising at the intersection of language and law. The current problems arising from the above interaction in the state, socio-legal, professional and private spheres have been described, the issues of debate have been outlined and the need for a comprehensive approach to their further study has been substantiated.

The purpose of the article is to summarise the scientific investigations carried out in the “language and law” coordinate system and to identify specific linguistic problems related to the legal language and the ways of their solution.

Nowadays, modern legal linguistics has faced an acute issue of developing a special methodology which should take into account both natural language, legal linguistic and legal aspects. The article uses the method of analysis of theoretical sources relevant to the research topic, which involves the collection and extraction of scientific information belonging to the group of empirical methods of scientific knowledge, as well as processing and analysis of the data obtained, which belongs to the methods of theoretical knowledge.

On the basis of a systematic analysis, the linguistic and legal research on the problem has been reviewed; the main vectors of domestic and foreign jurisprudence development with a projection on the linguistics of law have been identified; the issues of streamlining legal terminology, searching for interlingual equivalents and creating dictionaries of legal terms have been considered; the problems of combining theoretical and applied methods for qualitative linguistic examination of legal texts have been characterised; the positive and negative consequences of semantic and textual linguistic examinations of legal texts have been studied. The article discusses the debatable approaches to semantic and textual examination of legal texts, its positive and negative consequences, and substantiates the need to expand the subject area in order to create a single modern research space in the coordinate system “language and law”.

Key words: language of law, legal linguistics, legal text, legal terminology, linguistic expertise.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9.072.59:303.622.22

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.21>

Борис Олексійович Базима,

*кандидат психологічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем психологічного
забезпечення правоохоронної діяльності;*

 <https://orcid.org/0000-0003-1005-1920>,
e-mail: bazyta.boris@gmail.com;

Олексій Олександрович Сердюк,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем психологічного
забезпечення правоохоронної діяльності;*

 <https://orcid.org/0000-0002-5733-6432>,
e-mail: serdyuk@univd.edu.ua

ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ, ЩО ВЖИВАЄ ТА НЕ ВЖИВАЄ НАРКОТИЧНІ РЕЧОВИНИ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ П'ЯТЬМА ФАКТОРАМИ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано дані опитування 4 422 студентів закладів вищої освіти III–IV рівнів акредитації м. Харкова, з яких 8,1 % вживали наркотичні речовини протягом останнього року. За допомогою валідізованого та адаптованого авторами скринінгового опитувальника BFI-10 для експрес-діагностики п'яти факторів особистості встановлено зв'язок особистісних факторів із вживанням наркотичних речовин протягом 12 місяців перед проведенням дослідження. Шляхом кореляційного та факторного аналізу форм дозвілля студентської молоді м. Харкова визначено їх взаємозв'язок із п'ятьма факторами особистості осіб, що вживали наркотичні речовини протягом останнього року. Ризик вживання наркотиків підвищується в осіб із низьким рівнем особистісного фактору «С» – свідомість (consciousness) та домінуванням у структурі дозвілля роботи та підробітку над головною діяльністю студента – навчанням.

Ключові слова: дозвілля, особистість, наркотики, факторний аналіз, BFI-10.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблема вживання наркотичних речовин молоддю вимагає всебічного вивчення різних аспектів її життя, зокрема студентського

віку, оскільки саме у віці 18–25 років багато в чому остаточно формується установка на здоровий або девіантний спосіб життя. У своїй попередній роботі [1] ми описали валідність скринінгового опитувальника п'яти факторів особистості BFI-10 для діагностики молоді, що вживає чи не вживає наркотичні речовини. За чотирма факторами «великої п'ятірки» існують статистично достовірні відмінності (t-критерій) між молодими людьми, які вживали та не вживали наркотики за останні 12 місяців перед опитуванням. Найбільші відмінності можна побачити щодо фактору «С» – свідомість (*consciousness*) ($t=-8,504$; $p<0,01$). Це означає, що в осіб, які вживають наркотики і не можуть самостійно від них відмовитися, спостерігається нижчий контроль своєї поведінки, недооцінка серйозності шкоди, яку їм завдає вживання наркотичних речовин, та менший ступінь усвідомлення власної поведінки та відповідальності за своє здоров'я. Також на високому рівні значущості диференціює молодь, яка вживала і не вживала наркотики, фактор «N» – нейротизм (*neuroticism*). Менш значущі відмінності виявлені щодо факторів «A» – доброзичливість (*agreeableness*) та «O» – відкритість новому досвіду (*openness to experience*), або креативність у нашій редакції [1]. Встановлені відмінності надали нам підстави припустити, що ці дві групи молоді мають відрізнятись між собою змістом і характером проведення вільного часу, особливостями дозвілля.

Стан дослідження проблеми

У класичних вітчизняних наркологічних роботах наголошується на загальній деградації осіб, які вживають наркотичні речовини, але окремі сторони таймінгу життя споживачів наркотиків не розглядаються. Наприклад, широко поширеним є уявлення про те, що молодь залучають до наркотизації «за допомогою моди, активно насаджуваної через молодіжне дозвілля» [2], але самі особливості дозвілля не конкретизуються. Звертається увага на «ослаблення (у наркозалежних) потреб у контактах із соціальним середовищем, зниження інтересу до міжособистісних взаємин і соціально-практичної діяльності оточуючих людей» [3]. Зауважується, що «акцентуації характеру (отже й особливості проведення часу) загалом у хворих на наркоманію зустрічаються достовірно частіше, ніж у здорових осіб» [4]. «Наркоманська субкультура» розглядається як фактор залучення до наркотиків [5], але докладного аналізу цієї субкультури не проводиться. Поясненням цієї прогаїни може бути той факт, що в наркозалежних осіб уся їх повсякденна діяльність підкорюється одній меті – здобути та вжити наркотик. Але студентська молодь, яка ще не стала залежною, проте вживає наркотики епізодично, досі не ставала об'єктом вивчення структури її дозвілля.

У західній психології залежності більш докладно розглядається зв'язок між такими факторами, як особистість, вибір дозвілля та задоволення життям [6]. Встановлено, що вибір видів дозвілля має позитивний опосередковуючий ефект на сприйману задоволеність життям для всіх рис особистості, за винятком фактору «великої п'ятірки» «А» – схильність до згоди. На матеріалі американських студентів було продемонстровано важливу медіаційну роль особистості на ступінь задоволеності своїм життям та дозвіллям [7]. Підтверджується важливість особистісних рис як предикторів благополуччя підлітків і молоді, вказується на необхідність розгляду впливу дозвілля на різні форми благополуччя [8].

Визначається найважливіша роль дозвілля як двигуна розвитку особистості. Лонгitudне дослідження, яке тривало 13 років [9], показало, що на особистісному рівні досліджувані види дозвілля, а також загальний рівень розвитку особистості найтісніше асоціюється з особистісним фактором «великої п'ятірки» «О» – відкритість новому досвіду. Встановлено, що змістовне дозвілля позитивно впливає на самопочуття людини [10]. Але в жодному з наведених досліджень не розглядається взаємозв'язок між факторами особистості, дозвіллям та вживанням наркотичних речовин у сукупності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні основних форм та особливостей проведення дозвілля молоді, яка вживає та не вживає наркотичні речовини, а також встановленні взаємозв'язків між особливостями проведення вільного часу та п'ятьма факторами особистості, що виявляються за допомогою адаптованого нами опитувальника BFI-10.

Завданнями статті є: 1) встановлення зв'язку особистісних факторів «великої п'ятірки» та форм дозвілля студентської молоді м. Харкова з уживанням наркотичних речовин шляхом кореляційного аналізу; 2) проведення факторного аналізу особистісних рис та форм дозвілля студентської молоді м. Харкова, що вживає наркотичні речовини.

Наукова новизна дослідження

Перше проаналізовано взаємозв'язок між факторами особистості, дозвіллям та вживанням наркотичних речовин у сукупності. Дослідження дозволяє поглянути на проблему дозвілля споживачів наркотиків з більш широкої, особистісної точки зору, що досі не здійснювалося.

Виклад основного матеріалу

Методологія дослідження. Емпіричну основу дослідження склали дані моніторингу «Молодь та наркотики» [11], який здійснюється нами з 1995 року і зараз виконується паралельно зі «студентським»

модулем Українського лонгітюдного дослідження ULS [12], серед інструментарію (системи показників) якого використовуються найбільш цитовані у світі скринінгові методики, зокрема й адаптований нами варіант BFI-10. Збір даних проводився в січні–грудні 2021 року з використанням вебопитувальника на платформі LimeSurvey. В опитуванні взяли участь 4 422 студенти закладів вищої освіти III–IV рівнів акредитації м. Харкова, кількість повних відповідей становила 2 719 (опитувальник заповнений повністю), completion rate – 61 %. Розподіл юнаків та дівчат у масиві опитаних відповідно 46,2 % та 53,8 %. З метою корекції репрезентативності було застосовано ваговий коефіцієнт за ознакою статі. Отримані дані були математично оброблені за допомогою програмного пакета для статистичної обробки даних IBM SPSS Statistics v25 (PS IMAGO PRO) за допомогою таких статистичних процедур, як кореляційний та факторний аналіз.

Нами використано такі *інструменти вимірювання*.

1. Вживання наркотиків. Респондентам було поставлено запитання: «Чи доводилося Вам пробувати наркотики протягом останніх 12 місяців?» з варіантами відповідей: 1 – «так», 2 – «ні», 3 – «важко відповісти». Третій варіант відповіді виключено з аналізу.

2. Структура дозвілля. Респондентам було поставлено запитання: «Чим Ви зазвичай зайняті у вільний від навчання час? (зробіть відмітку в кожному рядку)», оформлене в табличному форматі з переліком 22 видів дозвілля у вигляді 4-позиційної шкали Лайкерта з варіантами відповіді: 1 – «ніколи», 2 – «рідко», 3 – «часто», 4 – «регулярно». Для спрощення порівняльного аналізу видів дозвілля поміж собою відповіді респондентів було перераховано в індекс, який коливається від 0 до 3. Перерахунок у індекс було зроблено шляхом присвоєння цифрових значень відповідям: «ніколи» – 0; «рідко» – 1; «часто» – 2; «регулярно» – 3.

3. BFI-10 опитувальник «Велика п'ятірка» [13; 1] складається з 10 запитань, поданих у табличному форматі «Наскільки Ви згодні з наведеними нижче судженнями? Про мене можна сказати що я ...» у вигляді 5-позиційної шкали Лайкерта з варіантами відповіді: 1 – «повністю не згоден», 2 – «скоріше не згоден», 3 – «важко відповісти», 4 – «скоріше згоден», 5 – «повністю згоден».

Результати. З 2005 року ми вивчаємо структуру дозвілля харківської молоді, яка поки що залишається доволі стабільною. Дані про структуру дозвілля харківської молоді подані в табл. 1. У табл. 2 представлені порівняльні дані щодо динаміки дозвілля студентської молоді за 2005–2021 роки.

Аналіз структури дозвілля студентської молоді м. Харкова свідчить про те, що вона є доволі стабільною (див. табл. 1, ранжування здійснено за індексною оцінкою). Зміни відбувалися лише між 2005

та 2014 роками. У 2005 році найбільш поширеними формами проведення дозвілля були прогулянки, особисте спілкування з друзями і виконання домашніх завдань.

Із 2014 і до 2021 року п'ятірка найпоширеніших форм дозвілля виглядає таким чином: на першому місці – проведення вільного часу в інтернеті або спілкування в соціальних мережах, або пошук тієї чи іншої інформації (вебсерфінг); на другому місці – прогулянки та особисте спілкування з друзями; на третьому місці – навчання та виконання домашніх завдань; на четвертому – перегляд фільмів та передач, які також можна відносити до інтернет-активності; на п'ятому – захоплення та хобі.

Другу п'ятірку видів дозвілля з огляду на поширеність становлять: самостійні заняття спортом; читання книг; відвідування з друзями кафе, ресторанів; гра в комп'ютерні ігри, зокрема на приставці; а також уведений у 2018 році показник «працюю, підробляю».

Активний відпочинок, такий як боулінг чи більярд, відвідування спортивної секції, відвідування концертів чи клубів або дискотек, є менш поширеними формами дозвілля для харківської молоді.

Таблиця 1

Динаміка індексної оцінки структури дозвілля студентської молоді м. Харкова за 2005–2021 рр.*

Вид дозвілля	Рік							
	2005	2014	2016	2017 Web	2018 Web	2019 Web	2020 Web	2021 Web
Спілкуюся в інтернеті	–	2	2,05	2,15	2,33	2,25	2,25	2,24
Переглядаю різну інформацію в інтернеті	0,82	1,94	2,05	2,13	2,31	2,18	2,15	2,15
Гуляю, спілкуюся з друзями	2,07	1,88	1,94	1,73	1,82	1,77	1,82	1,83
Вчусь, виконую домашні завдання	1,79	1,84	1,73	1,82	1,91	1,84	1,81	1,7
Дивлюся фільми, передачі не по телевізору	–	1,69	1,76	1,79	1,88	1,69	1,7	1,75
Витрачаю час на своє захоплення, хобі	1,43	1,52	1,68	1,49	1,52	1,59	1,59	1,66
Займаюся спортом самостійно	1,47	1,52	1,68	1,3	1,28	1,36	1,42	1,58
Читаю книги	1,43	1,54	1,47	1,58	1,63	1,36	1,33	1,39

Відвідую з друзями кафе, ресторани	1,28	1,3	1,43	1,27	1,17	1,22	1,09	1,29
Граю в комп'ютерні ігри, на приставці	1,2	0,85	0,85	0,83	0,87	0,88	1,02	1,23
Працюю, підробляю	–	–	–	–	1,43	1,14	0,95	1,06
Відвідую з друзями місця активного дозвілля, боулінг, більярд тощо	–	1,16	1,27	0,97	0,89	0,87	0,73	0,72
Читаю журнали, газети	1,4	1,14	1,03	0,86	1,01	0,7	0,7	0,65
Відвідую кіно	0,96	1,12	1,23	1,12	1,08	1,02	0,67	0,71
Дивлюся телевизор	1,87	1,2	0,99	0,69	0,86	0,6	0,6	0,67
Займаюся спортом у секції	–	1,14	1,08	1,04	1,1	0,81	0,6	0,65
Займаюсь музикою	0,62	0,61	0,56	0,55	0,61	0,59	0,51	0,55
Відвідую клуби, дискотеки	1,3	0,85	0,82	0,55	0,66	0,62	0,43	0,53
Відвідую концерти	–	0,82	0,88	0,67	0,69	0,71	0,40	0,50
Відвідую театр	0,66	0,81	0,84	0,64	0,73	0,58	0,36	0,39
Відвідую виставки, галереї	0,64	0,8	0,77	0,65	0,81	0,6	0,35	0,36
Займаюся в неспортивній секції за інтересом	–	0,58	0,53	0,47	0,54	0,48	0,34	0,38

*індекс коливається від 0 – «ніколи» до 3 – «завжди»;

«–» – показник не вимірювався

У таблиці 2 наводяться показники кореляції (r Пірсона) між формами дозвілля та фактом вживання наркотичних речовин протягом одного року перед опитуванням (наведено тільки статистично значущі кореляції $p \leq 0,05$).

Кореляційний аналіз показав, що для студентів, які заявили, що не вживали протягом останнього року наркотики, найбільш характерними заняттями є виконання домашніх навчальних завдань ($r=0,103$, $p<0,01$), перегляд телевізійних програм ($r=0,083$, $p<0,01$) та самостійне заняття спортом ($r=0,063$, $p<0,01$).

Таблиця 2

**Взаємозв'язок дозвілля та вживання наркотиків протягом
одного року перед опитуванням (варіанти відповіді:
1 – «вживав»; 2 – «не вживав»)***

Вид дозвілля	r Пірсона	Значущість (p-value)
Працюю, підробляю	-0,136	0,01
Гуляю з друзями	-0,037	0,05
Дивлюся телевізор	0,083	0,01
Дивлюся фільми	0,033	0,05
Спілкуюсь у мережах	-0,044	0,01
Дивлюся інформацію в інтер- неті	-0,034	0,05
Займаюсь спортом сам	0,063	0,01
Займаюсь спортом у секції	0,029	0,05
Займаюсь музикою	-0,029	0,05
Навчаюся, виконую домашні завдання	0,103	0,01
Відвідую виставки, галереї	-0,044	0,01

*Наведено тільки статистично значущі кореляції ($p < 0,05$)

З уживанням наркотиків значущу позитивну кореляцію показує третій особистісний фактор «великої п'ятірки» – «С» – свідомість ($r=0,063$, $p<0,01$). Відразу зауважимо, що найважливіша роль цього фактора в диференціюванні між собою молодих людей, які вживають і не вживають наркотики, була відзначена в нашому попередньому дослідженні [1], проведеному на незалежній вибірці. Цей факт підтверджує як валідність і надійність нашого варіанту скринінгового опитувальника BFI-10, так і провідна роль такого особистісного чинника, як свідомість, у формуванні наркотичної залежності.

Несподівано, на перший погляд, виявилась значуща позитивна кореляція із вживанням наркотиків такого виду дозвілля студентів, як підріток у вільний від навчання час ($r=-0,136$, $p<0,01$), що, ймовірно, шкодить навчанню.

Поряд із цим особам, які зізналися у вживанні наркотиків, притаманне спілкування в соціальних мережах і відвідування виставок ($r=-0,044$, $p<0,01$), тобто соціальна активність.

Чим пояснити такі результати? Найбільш вірогідним поясненням, з нашої точки зору, є дихотомія «навчання – робота». З неї випливає припущення, що споживачі наркотиків не виконують належним чином свої навчальні обов'язки, використовуючи вільний час для

підробітку (зокрема, можливо, з метою отримання необхідних коштів для придбання наркотичних речовин).

Також привертає увагу, що загалом студенти, які не вживають наркотики, переважно є «домосідами» (дивляться телевізор, фільми, роблять домашні завдання), ведуть здоровий спосіб життя (заняття спортом), тобто їхній спосіб життя має менш виражений соціальний характер, ніж у студентів, які зізналися у вживанні наркотиків.

З метою виявлення прихованих взаємозв'язків між дозволяям, особистісними факторами «великої п'ятірки» та вживанням наркотичних речовин нами було проведено факторний аналіз (метод латентних змінних або головних компонент) з варімакс обертанням. Порогове значення для інтерпретації змісту факторів було встановлено на рівні 0,400 для кожної зі змінних. Найменше значення змінної у складі фактору не вважалось визначальним щодо його змісту, але враховувалося у випадках, що потребували додаткового уточнення.

У результаті проведеного факторного аналізу нами було виокремлено вісім факторів (компонент), які описують внутрішню структуру дозвілля студентської молоді м. Харкова у її взаємозв'язку з особистісними факторами «великої п'ятірки» та вживанням наркотичних речовин за останні 12 місяців перед опитуванням.

У таблиці 3 подані результати проведеного факторного аналізу. Виявляється, що не всі типи дозвілля молоді безпосередньо і тісно пов'язані зі особистісними факторами «великої п'ятірки». Тобто один і той самий варіант дозвілля може бути властивим для різних типів особистості.

Таблиця 3

Результати факторного аналізу форм дозвілля, особистісних факторів «великої п'ятірки» та вживання наркотиків протягом року

	Фактори							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Працюю, підробляю	0,172	0,061	-0,07	0,222	0,03	0,128	-0,621	-0,194
Гуляю, спілкуюся з друзями	0,218	0,593	0,17	0,271	-0,037	0,031	-0,081	0,099
Читаю журнали, газети	0,253	-0,024	0,117	0,153	0,24	0,571	-0,08	-0,001
Читаю книги	0,246	0	-0,068	0,089	0,501	0,421	0,012	-0,159

Дивлюся телевізор	0,069	0,04	0,258	0,045	-0,241	0,661	0,07	0,2
Дивлюся фільми, передачі не по теле- візору	0,052	0,35	-0,02	-0,112	-0,042	0,586	0,042	-0,014
Граю в комп'ютерні ігри, приставку	-0,062	0,235	0,294	-0,484	-0,18	-0,116	-0,034	-0,456
Спілкуюсь у соціаль- них мере- жах, месен- джерах, інтернеті тощо	0,011	0,775	-0,03	-0,019	0,067	0,046	0,012	0,075
Перегля- даю різну інформа- цію в інте- рнеті	-0,011	0,684	-0,096	-0,175	0,206	0,136	0,03	-0,166
Займаюся спортом самостійно	0,062	0,1	0,614	0,246	0,075	0,142	0,102	-0,207
Займаюся спортом у секції	0,15	-0,025	0,702	0,118	-0,03	0,063	0,046	-0,007
Займаюся в неспор- тивній сек- ції за ін- тересом	0,201	-0,037	0,618	-0,057	0,261	0,054	-0,009	0,077
Займаюсь музикою	0,178	0,05	0,262	-0,132	0,597	-0,143	-0,094	0,124
Вчусь, ви- коную до- машні за- дання	0,111	0,174	-0,048	0,219	0,336	0,181	0,567	-0,001
Відвідую кіно	0,716	0,215	0,072	0,073	-0,041	0,103	0,066	-0,015
Відвідую театр	0,757	-0,119	0,069	0,007	0,206	0,147	-0,007	-0,071
Відвідую концерти	0,733	0,005	0,152	0,059	0,125	0,074	-0,065	0,086

Відвідую виставки, галереї	0,7	-0,066	0,03	-0,014	0,297	0,149	-0,022	-0,065
Витрачаю час на своє захоплення, хобі	0,103	0,318	0,362	-0,007	0,422	0,032	0,055	-0,226
Відвідую з друзями кафе, ресторани	0,577	0,453	0,073	0,244	0,026	-0,045	-0,01	0,05
Відвідую з друзями місця активного відпочинку, боулінг, більярд тощо	0,607	0,282	0,272	0,219	-0,092	-0,03	0,001	-0,021
Відвідую клуби, дискотеки	0,413	0,221	0,319	0,199	-0,22	0,005	-0,159	0,273
Інші види дозвілля	0,214	0,307	0,204	0,168	0,106	0,128	-0,061	-0,041
ВФІ «Е» – екстраверсія	0,151	0,24	0,141	0,673	0,03	-0,056	-0,093	0,035
ВФІ «А» – схильність до згоди	0,006	0,041	-0,003	-0,08	-0,011	0,016	0,019	0,627
ВФІ «С» – свідомість	0,104	-0,14	0,135	0,637	0,092	0,205	0,142	-0,156
ВФІ «N» – нейротизм	-0,076	-0,046	-0,161	-0,514	-0,009	0,143	0,097	0,451
ВФІ «O» – відкритість досвіду	0,053	0,146	0,031	0,214	0,708	-0,017	-0,007	0,019
Вживав наркотики протягом останніх 12 місяців (вживав – 1, не вживав – 2)	0,021	-0,054	0,058	0,036	-0,131	0,032	0,666	-0,074

Перший фактор. До його складу увійшли змінні: «відвідую кіно», «відвідую театр», «відвідую концерти», «відвідую виставки, гаереї», «відвідую з друзями кафе, ресторани», «відвідую з друзями місця активного відпочинку, боулінг, більярд тощо», «відвідую клуби, диско-теки». Цілком очевидно, що цей фактор пов'язаний з активним відвідуванням різних соціальних заходів і може бути інтерпретований як фактор «Активного дозвілля». Він не пов'язаний тісно з жодним особистісним фактором «великої п'ятірки», тобто може бути притаманний будь-якій молодій людині незалежно від її особистісного профілю та відрізнятися лише своїм конкретним змістом. Невеликий внесок у цей фактор має «екстраверсія», що в принципі зрозуміло, але не дає підстави вважати цей фактор характерним для екстравертів. З фактом вживання наркотичних речовин він зв'язку не має.

Другий фактор. До нього увійшли змінні: «гуляю, спілкуюся з друзями», «спілкуюсь у соціальних мережах, месенджерах, інтернеті тощо», «переглядаю різну інформацію в інтернеті», «відвідую з друзями кафе, ресторани». Це, очевидно, фактор «Інформаційного спілкування». Він також безпосередньо не пов'язаний з якимось особистісним фактором «великої п'ятірки», але внесок «екстраверсії» тут є більшим, але знову ж таки не досягає порогових значень. Тобто задоволення «інформаційного голоду» може спостерігатися в будь-якого з типів особистості, різниця лише в способах його задоволення – хтось сидить дома в інтернеті, а хтось ділиться новинами, сидячи з друзями в кафе. З фактом вживання наркотиків він також не пов'язаний.

Третій фактор. Змінні: «займаюсь спортом самостійно», «займаюся спортом у секції», «займаюся у неспортивній секції за інтересом». Тут все очевидно – дозвілля молоді людини пов'язане із фізичним самовдосконаленням. Вхідження до складу цього фактора неспортивних секцій вказує на аспект самовдосконалення. Виходячи із цього, цей фактор ми інтерпретуємо як «Дозвілля, спрямоване на самовдосконалення», що є логічним, оскільки під самовдосконаленням молоді люди розуміють насамперед фізичне самовдосконалення. Аналогічно з попередніми двома факторами він безпосередньо не пов'язаний ані з особистісними факторами «великої п'ятірки», ані з вживанням наркотиків.

Четвертий фактор. У цей фактор увійшли змінні: «граю в комп'ютерні ігри, приставку», а також особистісні фактори «великої п'ятірки» «Е» – екстраверсія (полюс інтроверсії), «С» – свідомість (низька свідомість) і «N» – нейротизм. Виявлення подібного фактора підтверджує думку, що переважне домінування в дозвіллі молодих людей захоплення комп'ютерними іграми є самостійним проявом залежності і притаманно невротичним особистостям з низькою соціальною відповідальністю. Спираючись на структуру цього фактора, він інтерпретується

нами як *фактор «Невротичної ігрової поведінки»*. Наявність ігрової залежності можливо припустити, але це потребує додаткового вивчення та підтвердження. Цей фактор безпосередньо не пов'язаний із вживанням наркотичних речовин.

П'ятий фактор. Його склали змінні: «читаю книги», «займаюся музикою», «витрачаю час на своє захоплення, хобі», а також особистісний фактор «великої п'ятірки» «О» – відкритість досвіду, в нашій редакції «креативність». Очевидно, що це *фактор «Теорчного, інтелектуального дозвілля»*. Молоді люди, для яких він є характерним, присвячують свій вільний час змістовним, інтелектуальним і творчим заняттям. Тому цей фактор однозначно може бути інтерпретований як фактор творчих захоплень, духовного самовдосконалення, на відміну від третього фактора, в якому домінує фізичне самовдосконалення. Цей фактор має певний зв'язок із фактом вживання наркотичних речовин, хоча і слабо виражений.

Шостий фактор. До нього увійшли змінні: «читаю журнали, газети», «читаю книги», «дивлюся телевізор», «дивлюся фільми, передачі не по телевізору». Цей фактор схожий з другим тим, що також пов'язаний зі споживанням інформаційного контенту. Але в цьому разі явно спостерігається індивідуальний, а не колективний аспект отримання інформації, як у другому факторі. Тут людина самостійно задовольняє свої інформаційні потреби, не вдаючись до посередництва інших людей. Тому ми інтерпретуємо цей фактор дозвілля як *фактор «Інформаційного споживання»*. Логічно було б очікувати на його певний зв'язок з «інтроверсією», але це виявилось не так.

Сьомий фактор. Його склали три змінні: «працюю, підробляю», «навчаюся, виконую домашні завдання», «пробував наркотики протягом останніх 12 місяців». Як і в разі кореляційного аналізу, виразно спостерігається дихотомія «робота – навчання» та зв'язок із нею факту вживання наркотичних речовин. Якщо молода людина замість навчальної діяльності працює чи підробляє, це статистично достовірно пов'язано з фактом вживання наркотичних речовин. Як і в розділі, присвяченому результатам кореляційного аналізу, ґрунтуючись вже на результатах факторного аналізу, є підстави припускати, що роботу та підробіток молоді люди використовують для забезпечення способу життя, пов'язаного із вживанням наркотичних речовин. Тому цей фактор ми позначаємо як *фактор «Заробітку на наркотики»*.

Восьмий фактор. До нього знову увійшли змінні: «граю в комп'ютерні ігри, приставку», а також особистісні фактори «великої п'ятірки» «N» – нейротизм та «A» – схильність до згоди. При цьому факторі ігрова поведінка негативно пов'язана з нейротизмом і доброзичливістю, тобто ми спостерігаємо другий варіант ігрової поведінки, коли особистість емоційно стабільна, холодна, але водночас відрізняється

недоброзичливістю та конфліктністю. Подібний результат показує, що крім невротичного варіанта ігрової поведінки в молоді може спостерігатися і психопатичний, жорсткий варіант. Таким чином, останній фактор інтерпретується нами як *фактор «Психопатичної ігрової поведінки»*. Наявність ігрової залежності можливо припустити, але, як і для четвертого фактору, це потребує додаткового вивчення та підтвердження.

Дискусія. Ми виходимо з того, що цільовою групою нашого дослідження є не хворі із клінічно встановленою наркоманією, як у більшості попередніх досліджень на подібну тематику, а молоді люди, які навчаються в закладах вищої освіти і погодилися анонімно взяти участь в інтернет-опитуванні. Частина з них (8,1 %) зізналися в тому, що вживали наркотичні речовини протягом останнього року перед опитуванням. При цьому регулярно вживають наркотичні препарати не більше 2,2 % опитаних. Інакше кажучи, наш контингент загалом – це звичайна благополучна студентська молодь. Очевидно, що в разі «закорених наркоманів» і структура вільного часу, і особистісні риси будуть значно іншими. Тому виявлені нами результати насамперед є чинниками ризику подальшого несприятливого розвитку подій, можливого переростання окремих, епізодичних випадків вживання наркотиків у повноцінну наркотичну залежність.

Переслідуючи поставлену мету, нам вдалося виявити важливий, з нашого погляду, факт, що вживання наркотичних речовин у студентів має статистично достовірний взаємозв'язок з тим, яким заняттям вони присвячують свій вільний від навчання час. Якщо студент замість того, щоб поза стінами навчального закладу продовжувати навчатися та виконувати домашні завдання витрачає свій позааудиторний час на підробіток або повноцінну роботу, то ймовірність того, що він вживає наркотичні речовини, значно зростає. Фокус уваги такого студента зміщується з навчальної діяльності на професійну, оскільки різного роду підробітки вимагають значного часу, а роботодавці зазвичай вимагають насамперед приділяти час роботі, за яку вони платять гроші. У зв'язку із цим постає дискусійне питання, яким саме є співвідношення між роботою студентів та вживанням ними наркотиків? Чи потрібна їм робота для того, щоб оплачувати придбання наркотиків, або вживання наркотиків є навпаки наслідком того, що вони працюють? Проміжний варіант, коли вживання наркотиків та робота у вільний від навчання час є звичайним проявом підліткової реакції емансипації, також є цілком вірогідним, оскільки пошуковий полінаркотизм є найпоширенішою формою вживання наркотиків у підлітковому віці і тісно пов'язаний з реакцією емансипації. Всі ці питання залишаються дискусійними та потребують додаткового поглибленого вивчення, що стане предметом наших подальших досліджень.

Несподіваним, але цілком логічним та закономірним результатом стало для нас виявлення на нашому матеріалі двох видів ігрової поведінки студентської молоді, а можливо і залежності, – «невротичної» та «психопатичної». Ігрова залежність вже давно розглядається Міністерством охорони здоров'я як окрема форма патології психічного розвитку, але цінність нашого дослідження полягає в тому, що нам вдалося диференціювати її прояви при аналізі дозвілля молодих людей, виявити, що вона має як мінімум дві різні форми і статистично незалежна від вживання наркотичних речовин. У цьому разі також постає низка цікавих дискусійних питань. Зокрема, як можуть бути безпосередньо взаємопов'язані ігрова і наркотична залежності? Чи блокує одна одну чи, навпаки, посилює? Ці питання також чекають на своє подальше вивчення.

Висновки

Мета нашої роботи була досягнута: за допомогою кореляційного та факторного аналізу нам вдалося встановити взаємозв'язки між формами дозвілля студентської молоді м. Харкова, особистісними факторами «великої п'ятірки», що діагностуються за допомогою адаптованого нами раніше скринінгового опитувальника BFI-10 [1], та фактом вживання наркотичних речовин протягом 12 місяців перед дослідженням. Отримані результати мають статистично достовірний характер, підтверджують результати наших попередніх досліджень [11] та відкривають нові перспективи в поясненні формування наркотичних та інших залежностей у молоді. Ключовим результатом нашої роботи є виявлення статистично достовірного зв'язку між вживанням студентською молоддю наркотичних речовин та витратою вільного від аудиторних занять часу на роботу чи підрібок замість навчання. Якщо студент не займається своєю основною справою – навчанням, то ймовірність того, що він вживає наркотики, статистично достовірно зростає. Можливо сформулювати практичну рекомендацію – значне превалювання в дозвіллі студента роботи над навчанням слід розглядати як фактор ризику вживання наркотичних речовин. Інші розглянуті нами в цьому дослідженні види дозвілля не мають статистично значущого зв'язку із вживанням наркотиків.

Список бібліографічних посилань: 1. Сердюк О. О., Базима Б. О. Адаптація скринінгового опитувальника п'яти факторів особистості BFI-10 та перевірка його діагностичних властивостей на прикладі осіб, які вживають наркотики. *Право і безпека*. 2021. № 4 (83). С. 100–110. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.10>. 2. Бітенький В. С., Личко А. Є., Херсонський Б. Г. Психологічні фактори в розвитку токсикоманії у підлітків. *Психологічний журнал*. 1992. Т. 12, № 4. С. 86–89. 3. Микільський С. Н., Карпова О. П. Вивчення особливостей особистості наркоманів-правопорушників за тестом СМОЛ. *Експериментальна та клінічна*

медицина. 2000. № 3. С. 100–103. **4.** Лінський І. В., Савкіна Т. В. Психологічні особливості, як фактори схильності до розвитку психічних та поведінкових розладів внаслідок вживання психоактивних речовин. *Український медичний альманах*. 2000. Т. 3, № 2. С. 84–86. **5.** Психологические основы профилактики наркомании в семье / под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. Самара : Изд-во Самарского ун-та, 2001, 194 с. **6.** Noyan A. The Effects of Personality Traits and Leisure Time Behaviours on Life Satisfaction: A Study of Turkish and Australian Students. *International Journal of Management and Applied Science*. 2017. Vol. 3, Iss. 3. Pp. 28–33. **7.** Kovacs A. The leisure personality: Relationships between personality, leisure satisfaction, and life satisfaction. *Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences*. 2007. No. 68. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2007-99211-049>. **8.** Asquith S. L., Wang X., Quintana D. S., Abraham A. The role of personality traits and leisure activities in predicting wellbeing in young people. *BMC Psychology*. 2022. No. 10. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40359-022-00954-x>. **9.** Sander J., Schumann P., Richter D., Specht J. Leisure Activities as a Driver of Personality Development? A Random-Intercept Cross-lagged Panel Model Across 13 Years in Adulthood. *Collabra: Psychology*. 2021. No. 7 (1). DOI: <https://doi.org/10.1525/collabra.23473>. **10.** Kuper N., Kroencke L., Harari G. M., Denissen J. J. A. Who benefits from which activity? On the relations between personality traits, leisure activities, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2023. No. 125 (1). Pp. 141–172. DOI: <https://doi.org/10.1037/pspp0000438>. **11.** Молодь та наркотики – 2021: Результати моніторингу залежної поведінки серед молоді м. Харків 1995–2020 років та студентського модуля Українського лонгітюдного дослідження (ULS+) : монографія / О. О. Сердюк, В. В. Бурлака, Г. М. Даниленко та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. 92 с. DOI: <https://doi.org/10.32631/dr2021>. **12.** Українське Лонгітюдне Дослідження = Ukrainian Longitudinal Study (ULS) : метод. рек. з використання психодіагност. інструментів другої хвилі дослідж. / С. Д. Максименко, О. М. Коkun, В. Г. Панок та ін. ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Укр. наук.-метод.центр практ. психології і соц. роботи НАПН України, Держ. установа «Ін-т охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», Держ. установа «Ін-т неврології, психіатрії та наркології НАМН України», Харків. нац. ун-т внутр. справ, Шк. соц. роботи Ун-ту Вейна. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 72 с. DOI: <https://doi.org/10.32631/uls2021>. **13.** Rammstedt B., John O. Measuring personality in one minute or less: A 10 item short version of the Big Five Inventory in English and German. *Journal of Research in Personality*. 2007. No. 41 (1). Pp. 203–212. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.02.001>.

Надійшла до редколегії 07.07.2023

Прийнята до опублікування 10.08.2023

Bazyma B. O., Sediuk O. O. Leisure activities of young drug users and non-drug users: association with five personality factors

The article presents the survey data of 4422 Kharkiv students from higher education institutions of III-IV accreditation levels, among whom 8.1 % used drugs during the last year. Using the validated and adapted BFI-10 screening questionnaire for the rapid diagnosis of five personality factors, the association of personality factors with drug use in the 12 months before the study has been established. The analysis of the leisure activities of student youth in Kharkiv shows that it is quite stable. The most common forms of leisure are spending free time on the Internet, going for walks and socialising with friends, studying and doing homework, watching films and TV programmes (including on the Internet), as well as hobbies and interests. Individual sports activities, reading books, going to cafes and restaurants with friends, playing computer games, and working or having a part-time job are of medium prevalence. The least common forms of active recreation were bowling or billiards, attending a sports section, concerts, clubs or discos. Doing homework ($r=0.103$, $p<0.01$), watching TV programmes ($r=0.083$, $p<0.01$) and playing sports individually ($r=0.063$, $p<0.01$) have a negative correlation with drug use. Low values of the big five personality factors “C” – conscientiousness ($r=0.063$, $p<0.01$) and work in free time ($r=-0.136$, $p<0.01$) – have a positive correlation with drug use.

Factor analysis has allowed to identify and meaningfully interpret eight factors that describe the internal structure of leisure activities of student youth in Kharkiv. Only one factor was found to be related to drug use which is the factor of “Earning money for drugs”, which consists of low values of the personal factor “Conscientiousness” and the dominance of work over studies in the structure of leisure time. Two factors related to computer game playing have also been identified such as “psychopathic gaming behaviour” and “neurotic gaming behaviour”. The findings allow to draw a conclusion that should be used in building prevention programmes: the risk of drug use increases in individuals with a low level of the Big Five C personality factor – conscientiousness – and the dominance of work and part-time jobs in the structure of leisure over the main activity of the student which is studying.

Key words: leisure, personality, drugs, factor analysis, BFI-10.

УДК 159.922[343.144+343.915] DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.22>

Наталія Володимирівна Греса,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-0517-4822>,
e-mail: natasha.gresa@gmail.com;

Ірина Вячеславівна Жданова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6361-3029>,
e-mail: zhdanova.irina@gmail.com;

Ольга Геннадіївна Марченко,

*доктор педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0003-1007-9560>,
e-mail: Marchenko_8@ukr.net

СПЕЦИФІКА ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ УСВІДОМЛЕННЯ ВИНИ

Досліджено психологічні особливості неповнолітніх злочинців у період їхньої адаптації до умов виховної колонії. Доведено, що передумовою ефективної ресоціалізації підлітків є щире каяття, усвідомлення вини. Усвідомлення вини неповнолітнім злочинцем охарактеризовано як психологічне утворення, що містить когнітивну, поведінкову, емоційну складові. У процесі дослідження виявлено групи неповнолітніх злочинців із трьома рівнями усвідомлення вини: високим, середнім і низьким. Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини визначені за допомогою факторного аналізу. За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо організації диференційованої психолого-корекційної роботи з кожною групою неповнолітніх злочинців залежно від рівня усвідомлення вини.

Ключові слова: вина, усвідомлення вини, неповнолітній злочинець, ресоціалізація, особистісні властивості, фактор.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні вже півтори роки триває агресія РФ проти України. Юридична практика свідчить, що в більшості країн на початку війни спостерігається спад злочинності, який змінюється різким сплеском після її закінчення. Незважаючи на те, що рівень злочинності в Україні досі залишається нижчим, аніж був до повномасштабної війни (Національна поліція зареєструвала близько 261 тис. злочинів, що на 12 % менше, якщо порівняти за аналогічний період 2021 року¹), проте, за даними правоохоронців, протягом кількох останніх місяців починає зростати. Йдеться не лише про дії окупантів, а й про злочини громадян України, які нехтують законами [1]. Так, у 2022 році в Україні суттєво збільшилася кількість особливо тяжких злочинів, до яких належать, зокрема, державна зрада. Кількість злочинів за відповідною статтею Кримінального кодексу України зростає майже в 10 разів [2].

Злочинність неповнолітніх є складовою злочинності загалом, проте має свої особливості, що дозволяє розглядати її як самостійний об'єкт психологічного дослідження, результати якого мають посприяти профілактиці злочинної поведінки серед неповнолітніх та ефективній і адекватній ресоціалізації підлітків, які вже вчинили злочин. Оскільки першим кроком до виправлення неповнолітніх злочинців є щире каяття, вважаємо актуальною проблему усвідомлення вини у вчиненому злочині.

Стан дослідження проблеми

Проблема усвідомлення вини є, без сумніву, міждисциплінарною, оскільки торкається філософських, психологічних, етичних, правових питань. Слід зауважити, що поняття «вина» є моральною категорією, а «винність» – правовою. Так, із філософської точки зору вина є онтологічною характеристикою людського існування (екзистенціалізм і психоаналіз). Морально-філософська інтерпретація категорії «вина» здійснюється з огляду на об'єктивні норми моралі та базується на внутрішньому визнанні суб'єктом особистої вини, з одного боку, і ступеня шкоди (страждання), що заподіяні оточуючим, – з другого. Етика розглядає вину як психічний феномен, почуття [3; 4].

Аналіз вітчизняної науково-правової літератури засвідчив, що у трактуванні понять «вина», «усвідомлення вини» юриспруденція запозичує психологічні категорії. Зокрема, представниками психологічної теорії вини є О. Бандурка, В. Бедь, С. Бочарова, Р. Благута, Р. Вереша та ін. Науковці вважають, що вина є психічним процесом,

---

¹ Рівень злочинності в Україні за час війни упав на 12 % – поліція // Укрінформ : сайт. 25.12.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3640604-riven-zlocinnosti-v-ukraini-za-cas-vijni-upav-na-12-policia.html> (дата звернення: 26.07.2023).

розвивається в часі та має свою динаміку, початок і завершення, відбувається на тлі певного психічного стану суб'єкта, що здебільшого відіграє важливу роль [5].

У кримінальному законодавстві України поняття вини вперше подано у Кримінальному кодексі України. Так, відповідно до ст. 23 Кримінального кодексу України «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності»¹.

Саме усвідомлення власної вини людиною є необхідною та достатньою умовою її щирого каяття, визнання особистої винності, з'явлення із зізнанням. Останнє розцінюється позитивним правом як пом'якшуюча обставина, що знижує ступінь винності покарання правопорушника [6]. За висновками науковців, вина у злочині має вираження в певних психічних властивостях, якостях особистості [5, с. 88–89], що проявляються в рівні усвідомлення вини. Теорія і практика виправної та виховної діяльності у спеціальних установах свідчить, що першим і одним з основних за значущістю етапом ресоціалізації злочинця є усвідомлення ним своєї вини, що полегшує та забезпечує ефективність виховного процесу [7].

У процесі дослідження нами з'ясовано, що усвідомлення вини є психологічним феноменом, який має три складові: когнітивну, поведінкову та емоційну. Так, *когнітивна* складова включає в себе оцінку кримінально-правових наслідків злочинного діяння, що відбувається у кримінальній відповідальності, усвідомленні своєї ролі, ролі інших людей, обставин у вчиненому злочині й оцінці ступеня своєї вини. *Поведінкова* складова висвітлює імовірність учинення злочину в майбутньому (з точки зору неповнолітнього правопорушника), мотивацію та певні дії щодо вчиненого злочину (бажання зізнатися, осудити свої дії перед іншими засудженими тощо). *Емоційна* складова усвідомлення вини відображає емоційно-оціночне ставлення до вчиненого злочину, його наслідків, співчуття (або його відсутність) до потерпілого, визнання справедливості вироку суду [8]. Тому ресоціалізація неповнолітніх злочинців повинна бути спрямована на формування високого рівня усвідомлення вини з урахуванням диференційованого розвитку тих психологічних (особистісних) чинників, які детермінують цей рівень [9].

Проте, на наш погляд, у науковій літературі приділяється недостатньо уваги визначенню специфіки особистісних властивостей неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення вини.

---

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.07.2023).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження психологічних особливостей неповнолітніх злочинців у період їхньої адаптації до умов виховної колонії, а також узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини.

Реалізація мети передбачає виконання таких *завдань*:

- визначити специфіку усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями;
- окреслити рівні усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями;
- узагальнити особистісні властивості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини;
- сформулювати рекомендації щодо ресоціалізації неповнолітніх злочинців з урахуванням особливостей усвідомлення ними вини.

Наукова новизна дослідження полягає у психологічній структуризації, визначенні варіантів усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, дослідженні психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, що, на наше переконання, має вдосконалити підходи до психологічного супроводу процесу ресоціалізації неповнолітніх злочинців з урахуванням рівня усвідомлення ними вини.

Виклад основного матеріалу

Матеріали і методи дослідження. Дослідження спирається на теоретичний аналіз наукових праць з огляду на порушену проблему, синтез, узагальнення з метою формулювання теоретичних висновків і прогностичних положень. Емпіричні розвідки здійснювалися за допомогою авторських і модифікованих діагностичних методик та обробки їх результатів (бланків анкет, методик, даних спостережень тощо). Для узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини використаний факторний аналіз.

Факторно-аналітичний метод ґрунтується на уявленні про комплексний характер досліджуваного явища, що виявляється у взаємозв'язках між окремими його ознаками. Мета факторного аналізу полягає в створенні вихідної інформації, яка на початку дослідження представлена у вигляді масиву даних, на концентровану сукупність найсуттєвіших характеристик. Ці наймісткіші узагальнені характеристики і є факторами.

Як свідчить теорія і практика психологічних досліджень, багатомірний факторний статистичний аналіз є універсальним методом, що дозволяє максимально повно реконструювати та моделювати внутрішній психологічний світ людини. Уточненню сутності факторно-

аналітичного підходу посприяло тлумачення його ключових понять. Так, фактор (від лат. *factor* – умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища, чинник) [10, с. 644] є штучним статистичним показником, який визначається внаслідок спеціальних перетворень таблиці коефіцієнтів кореляції між досліджуваними психологічними ознаками (матриці інтеркореляцій). Аналіз (від лат. *analysis* – розклад, розбір, розслід) – це метод наукового дослідження предметів, явищ, процесів шляхом розкладу, розчленування їх у думці на складові частини; визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження розкладанням на складові частини [11, с. 29–30].

Для аналізу значущості факторів важливими є такі показники: накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає, наскільки повно вдалося описати нашу сукупність даних за допомогою виділених факторів – що вище цей показник, то більшу частину масиву даних вдалося факторизувати; відсоток загальної дисперсії, що вказує на значущість фактору – що більший відсоток дисперсії пояснює фактор, то більше він є значущим і більше змінних враховує.

Для інтерпретації результатів факторного аналізу необхідні такі величини: факторні навантаження, факторне поле, факторні ваги, власні значення. У текстах наукових робіт подають факторні поля, а при їх описі поруч з кожною змінною в дужках ставлять її факторне навантаження. Щодо методики проведення факторного аналізу, то слід акцентувати на існуванні різних методів факторного аналізу, а саме: методу головних компонентів, центроїдного методу, методу головних осей [12].

Продемонструємо процедуру використання факторного аналізу методом головних компонентів з *Varimax raw* обертанням для узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини. Критерієм значущості результатів виступила факторна вага 0,70. Це дозволило виокремити основні особистісні фактори неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини.

Результати дослідження. Емпіричні дані було зібрано в процесі спостереження за неповнолітніми злочинцями – вихованцями Курязької виховної колонії імені А. С. Макаренка в період їхньої адаптації до умов виправного закладу. На першому етапі проводилося дослідження особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями (за допомогою авторської анкети та модифікованої методики «Незавершені речення»).

За узагальненням результатів досліджень вихованці були об'єднані у три групи за рівнем усвідомлення вини:

- 1) високий (характеризується практично повним усвідомленням вини);

- 2) середній (проявляється в частковому усвідомленні вини);
 3) низький (характеризується відсутністю або слабким усвідомленням вини).

З'ясовано, що 49,4 % неповнолітніх злочинців частково усвідомлюють свою вину, 29,9 % – зовсім не усвідомлюють і тільки 20 % – повністю усвідомлюють свою вину щодо вчиненого злочину.

Завданням другого етапу було визначення психологічних чинників, що впливають на рівень усвідомлення вини. Зауважимо, що особистісні властивості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини визначені на основі узагальнення даних емпіричних досліджень емоційного та соціального інтелекту, прогностичної компетентності та локус контролю як психологічних чинників усвідомлення вини, механізмів психологічного захисту, сенсожиттєвих цінностей та системи стосунків неповнолітніх злочинців, а також результатів кореляційного аналізу психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями (за методиками «Емоційний інтелект» (Н. Холл), «Соціальний інтелект» (Дж. Гілфорд), «Рівень суб'єктивного контролю», «Рівень співвідношення цінностей» та «Доступності», «Колірного тесту ставлень» (Є. Ф. Бажин, О. М. Еткінд) та ін.).

У процесі дослідження виявлена також залежність між рівнем усвідомлення вини та тяжкістю злочину: що тяжчий злочин, то вищий рівень усвідомлення вини [13].

Так, значущі особистісні властивості неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини

Складові	Фактори			
	1	2	3	4
Витиснення	-0,888	-	-	-
Реактивні утворення	-	-	0,894	-
Регресія	-	-	-0,898	-
Заперечення	-0,963	-	-	-
Проекція	0,963	-	-	-
Вербальна експресія	0,817	-	-	-
Особистісно-ситуативна спроможність	0,886	-	-	-
Компетентність у сфері міжособистісних відносин	-	0,889	-	-
Відповідальність у сфері міжособистісних відносин	-	0,801	-	-

Навчально-соціальний аспект інтернальності	–	0,921	–	–
Навчально-процесуальний аспект інтернальності	–	0,901	–	–
Готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за неї	–	–	–	–0,943
Готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів	–	–0,881	–	–

Як бачимо, було виокремлено чотири найзначніші фактори, які пояснюють 90,17 % сумарної дисперсії ознак. Ці фактори можна розбити на дві групи. Так, першу групу становлять фактори, пов'язані з механізмами психологічного захисту (перший і третій фактори), а другу групу – фактори, які пов'язані з механізмами контролю (другий і четвертий фактори).

Перший фактор (інформативність 32,46 %) становили такі компоненти: витиснення (–0,89), заперечення (–0,96), проєкція (0,96), вербальна експресія (0,82), особистісно-ситуативна спроможність (0,89). У цілому цей фактор відображає здатність неповнолітніх злочинців, які повною мірою усвідомлюють вину, визнавати конфлікти, що викликають тривогу, але неусвідомлювані і неприйнятні для особистості відчуття й думки приписувати іншим людям. Також вони використовують потенційні можливості співволодіння ситуацією, правильно розуміють мовну експресію в контексті конкретної ситуації та проявляють рольову пластичність.

Другий фактор (інформативність 31,19 %) містить такі компоненти: компетентність у сфері міжособистісних відносин (0,89), відповідальність у сфері міжособистісних відносин (0,80), навчально-соціальний аспект інтернальності (0,92), навчально-процесуальний аспект інтернальності (0,90), готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів (–0,88). Цей фактор можна позначити як інтернальність (у міжособистісному спілкуванні та в навчальній діяльності). Він відображає здатність неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини вважати себе достатньо компетентними та відповідальними в міжособистісних відносинах, проявляти ініціативу, але при цьому їм властива недостатня відповідальність за стосунки, які складаються з однолітками, керівництвом і співробітниками колонії.

Третій фактор (інформативність 14,75 %) містить такі компоненти: реактивні утворювання (0,89) та регресія (–0,90). Він доповнює перший фактор і може бути охарактеризований як психологічні механізми захисту. Можна припустити, що ця група юнаків відчуває

сильне почуття провини та намагається не визнавати існування своїх дійсних мотивів, унаслідок чого їхня поведінка стає неприродною.

Четвертий фактор (інформативність 11,77 %) містить такий компонент, як готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за неї (-0,94). Цей фактор, який доповнює другий із наведених, можна позначити як відсутність вольового компонента у структурі особистості. Він відображає недостатню готовність юнаків першої групи до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів, а саме: недостатньо розвинені навички щодо самостійного планування, діяльності та відповідальності за її результати та наслідки.

У цілому можна припустити, що неповнолітні злочинці, які практично усвідомлюють свою вину, в основному здатні контролювати позитивні емоційні стани, але у стресових ситуаціях у них зазвичай виникає емоційне напруження, з яким вони не можуть впоратися. Тому, на нашу думку, вони й учиняють більш тяжкі злочини (наприклад, убивство). Також у юнаків цієї групи у стані формування перебувають ті властивості, які пов'язані з подоланням труднощів, готовністю до самостійного планування та відповідальності за діяльність. У неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини ще не сформовані повністю звички стабільно реагувати на різноманітні ситуації звичним способом, тому здебільшого ці підлітки реагують по-різному на певні ситуації.

Факторний аналіз особистісних властивостей другої групи неповнолітніх злочинців, які частково усвідомлюють свою вину, подано в табл. 2.

Таблиця 2

Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із середнім рівнем усвідомлення вини

Складові	Фактори		
	1	2	3
Інтелектуалізація	-0,936	-	-
Здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації	-	-	-0,965
Вербальна експресія	-	-	-0,902
Компетентність у сфері міжособистісних відносин	0,931	-	-
Відповідальність у сфері міжособистісних відносин	0,912	-	-
Навчально-соціальний аспект інтернальності	-	0,994	-
Навчально-процесуальний аспект інтернальності	-	0,994	-

Було виокремлено три фактори, які пояснюють 93,14 % сумарної дисперсії ознак. Перший фактор (інформативність 37,72 %) становили такі компоненти: механізм захисту (інтелектуалізація) (-0,94), компетентність у сфері міжособистісних відносин (0,93), відповідальність у сфері міжособистісних відносин (0,91). Цей фактор відображає здатність уважати себе достатньо компетентним і відповідальним у міжособистісних відносинах при порівняно слабкій розвиненості інтелектуалізації.

Другий фактор (інформативність 30,11 %) містить такі компоненти, як навчально-соціальний аспект інтернальності (0,99) та навчально-процесуальний аспект інтернальності (0,99). Цей фактор, який відображає здатність проявляти ініціативу і брати відповідальність на себе у сфері соціальних відносин, можна позначити як інтернальність у навчальній діяльності.

Третій фактор (інформативність 25,31 %) становили такі компоненти: здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації (-0,97) та вербальна експресія (-0,91) тільки з негативним знаком. Цей фактор можна позначити як «соціальний інтелект». У правопорушників, які частково усвідомлюють свою вину, погано розвинені здібності орієнтуватися в суспільних нормах і правилах поведінки, при цьому їм властиво здійснювати помилки (наприклад, протиправні дії), потрапляти в конфліктні ситуації, тому що вони невірною уявляють наслідки своїх дій або вчинки інших людей. Також вони не здатні розуміти мовну експресію в контексті конкретної ситуації та конкретні взаємини.

Можна припустити, що характерною властивістю неповнолітніх цієї групи є низький рівень загального інтелекту, що накладає відбиток на функціонування інтелектуалізації як механізму психологічного захисту, та низький рівень соціального інтелекту. Неповнолітні цієї групи бажають в очах інших людей виглядати добре. У цілому можна припустити, що групу із середнім рівнем усвідомлення вини становлять юнаки, які вчинили злочин під впливом інших людей або необмірковано, оскільки не вміють передбачати наслідки.

Факторний аналіз особистісних властивостей третьої групи неповнолітніх злочинців, які практично не усвідомлюють свою вину, відображено в табл. 3.

Таблиця 3

Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із низьким рівнем усвідомлення вини

<i>Складові</i>	<i>Фактори</i>			
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Емоційна обізнаність	0,841	–	–	–
Управління своїми емоціями	0,919	–	–	–
Розпізнавання емоцій інших людей	–0,851	–	–	–
Витиснення	–	–	–	0,907
Реактивні утворення	–0,966	–	–	–
Регресія	–0,966	–	–	–
Інтелектуалізація	–0,966	–	–	–
Здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації	–	–	0,959	–
Здібність до логічного узагальнення невербальних реакцій людини	–	–	–0,936	–
Часова спроможність	–	–	–	0,818
Навчально-соціальний аспект інтернальності	–	–0,905	–	–
Навчально-процесуальний аспект інтернальності	–	–0,958	–	–
Готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за неї	–	0,950	–	–
Готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів	–	0,951	–	–

Було виокремлено чотири найбільш значущих фактори, які пояснюють 90,27 % сумарної дисперсії ознак. Перший фактор має найбільшу вагу та інформативність (40,56 %). Основу цього фактору становлять такі ознаки: емоційна обізнаність (0,84), управління своїми емоціями (0,92), розпізнавання емоцій інших людей (–0,85), реактивні утворення (–0,97), регресія (–0,97), інтелектуалізація (–0,97). Зазначений фактор свідчить про те, що юнаки цієї групи певною мірою здатні до розуміння та адекватної інтерпретації власних настроїв, емоцій, а також їх впливу на інших людей, при цьому вони добре вміють керувати своїми емоціями. Також неповнолітні злочинці використовують такий психологічний механізм, як заміщення, що

проявляється в розрядженні пригнічених емоцій (зазвичай ворожості, гніву) на об'єкти, які становлять меншу небезпеку або є більш доступними, ніж ті, що викликали негативні емоції та відчуття.

Другий фактор (інформативність 25,36 %) містить такі компоненти: навчально-соціальний аспект інтернальності (-0,91), навчально-процесуальний аспект інтернальності (-0,96), готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за її результати (0,95), готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів (0,95).

Цей фактор можна позначити як інтернальність (у навчальній діяльності та у сфері активності). Тобто дія цього фактору свідчить про те, що неповнолітні злочинці з низьким рівнем усвідомлення своєї вини не здатні проявляти ініціативу і брати відповідальність на себе у сфері соціальних відносин (наприклад, взаємин з однолітками та з учителями). Але вони переконані, що будь-яка діяльність повинна бути спрямована на досягнення життєвої мети, навіть якщо необхідно при цьому долати великі труднощі. Тобто здібності, що пов'язані з власними навичками та плануванням власних дій, у неповнолітніх злочинців із низьким рівнем усвідомлення вини є розвиненими, а ті, які пов'язані з продуктивною діяльністю на благо суспільства та спрямовані на кінцевий результат, – недостатньо.

Третій фактор (інформативність 13,94 %) можна позначити як «соціальний інтелект». Він містить такі характеристики: здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації (0,96) та здібність до логічного узагальнення невербальних реакцій людини (-0,94). Цей фактор свідчить про те, що юнаки цієї групи здатні правильно передбачати вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, вміють вибудовувати стратегію власної поведінки для досягнення поставленої мети, але при цьому помиляються в усвідомленні значення слів співрозмовника, тому що неправильно розуміють їх невербальні реакції.

Четвертий фактор (інформативність 10,41 %) містить такі компоненти: витиснення (0,91) та часова спроможність (0,82). Цей фактор становлять певна орієнтація в часі та реалізація психологічного механізму захисту у вигляді неприйняття бажань, думок, відчуттів, які викликають тривогу, переведення їх у несвідоме, тобто відірваність від реальності.

У цілому можна припустити, що неповнолітні злочинці з низьким рівнем усвідомлення своєї вини добре знають, що вони роблять, бажать та як цим керувати, але при цьому вони байдужі до емоційних проявів інших людей, бо це для них не має значення. Також, на їхню думку, поставленої мети необхідно досягати будь-якими засобами (наприклад, протиправними діями). Можна припустити

наявність маніпулятивних властивостей особистості, що відображають здатність неповнолітніх злочинців цієї групи до керування своїми емоціями, досягнення своїх цілей, але відсутність бажання рахуватись з дійсністю, обставинами, іншими людьми, слабку спрямованість на продуктивну працю задля суспільства.

Обговорення результатів. Отже, факторний аналіз виявився ефективним інструментом вивчення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців, дозволив виявити латентні фактори, які є значущими в процесі оцінки рівня усвідомлення вини. Виокремлені фактори відображають психологічні особливості неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення своєї вини. Встановлено, що неповнолітні злочинці, які повністю усвідомлюють свою вину, не вміють опанувати свої почуття, відрізняються низьким самоконтролем, недостатньо розвинутою здатністю до саморегуляції. Тому, на нашу думку, з ними необхідно проводити роботу, спрямовану на розвиток емоційної сфери (усвідомлення та контроль власних почуттів). Неповнолітні, які частково усвідомлюють вину, мають низький рівень загальної обізнаності. Психолого-корекційна робота з такими злочинцями повинна бути спрямована на розвиток інтелекту, насамперед емоційного та соціального. А неповнолітні злочинці, які практично не усвідомлюють свою вину, мають низку проблем у зв'язку з їхньою егоїстичною спрямованістю, тому робота з ними має бути націлена на розвиток морально-етичних, емпатійних властивостей особистості.

Узагальнюючи отримані результати дослідження, можна зробити висновок, що для неповнолітніх злочинців із високим та низьким рівнем усвідомлення вини характерні здебільшого стани внутрішнього конфлікту, які мають спонукальну силу, тоді як для неповнолітніх із середнім рівнем усвідомлення своєї вини – стани душевної порожнечі. Більш значущими для неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини виступають цінності, пов'язані з реалізацією своїх творчих здібностей за рахунок цікавої роботи, а також налагодження сприятливих стосунків із близькими, оточенням та друзями. У неповнолітніх злочинців із середнім рівнем усвідомлення вини значущі цінності пов'язані з налагодженням взаємин з родичами, друзями, вони відчують велику потребу в коханні, у юнаків із низьким рівнем усвідомлення вини – зі самоствердженням (власний престиж, впевненість у собі). Саме ці цінності мають велику спонукальну силу. Наявність стану душевної порожнечі щодо цінності «цікава робота» відображає спрямованість особистості юнаків, які частково та практично не усвідомлюють свою вину, до задоволення своїх матеріальних потреб протиправними засобами, а неповнолітні злочинці, які усвідомлюють свою вину, ігнорують значення негативного впливу на своє здоров'я шкідливих звичок.

Зауважимо, що початковим завданням психокорекційної та профілактичної роботи з неповнолітніми засудженими є діагностика рівня усвідомлення ними своєї вини щодо вчиненого злочину за допомогою запропонованої нами анкети та модифікованої методики «Незавершені речення». Також для діагностики рівня усвідомлення вини можна використовувати методику «Оцінка ступеня визнання засудженим своєї провини» [14].

Необхідно спрямовувати психолого-педагогічну роботу на формування в неповнолітніх злочинців достатнього та високого рівня усвідомлення своєї вини щодо вчиненого злочину за кожною її складовою (когнітивною, емоційною та поведінковою). Тому виховна та психокорекційна діяльність мають на меті розвиток властивостей особистості, які детермінують високий рівень усвідомлення вини. Ця робота має бути організована диференційовано з кожною групою неповнолітніх злочинців залежно від рівня усвідомлення вини. Для визначення напрямів такої роботи було проведено факторний аналіз та виокремлено латентні особистісні чинники, які можуть стати об'єктом психокорекційної роботи.

З огляду на результати дослідження працівникам колонії, які здійснюють виховний вплив на неповнолітнього злочинця, варто зорієнтувати роботу на те, щоб прищепити підлітку відчуття поваги до закону та розуміння його не як засобу приниження гідності, а як регулятора поведінки та міжособистісних взаємин.

Висновки

Отже, неповнолітня злочинність є складовою загальної злочинності, темпи якої останнім часом починають зростати. Щире каяття у вчиненому злочині, високий рівень усвідомлення вини є необхідною умовою перевиховання неповнолітнього злочинця, його ресоціалізації. Усвідомлення вини є психологічним утворенням, яке містить когнітивну, поведінкову, емоційну складові. У процесі дослідження виявлена також залежність між рівнем усвідомлення вини і тяжкістю злочину.

Із психолого-педагогічної точки зору актуальними є індивідуальний та диференційований підходи до засудженого, що передбачає врахування його типологічних і персональних особливостей (наприклад, запропоновану класифікацію засуджених за рівнем усвідомлення вини щодо вчиненого злочину).

Емпіричне дослідження здійснювалося у два етапи: вивчення особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями; визначення психологічних чинників, що впливають на рівень усвідомлення вини. За узагальненнями результатів досліджень підлітки були об'єднані у три групи за рівнем усвідомлення вини: 1) високий; 2) середній; 3) низький. За допомогою процедури факторного аналізу

виокремлені чинники, які відображають психологічні особливості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення своєї вини.

Наприкінці зазначимо особистий внесок авторів статті. Так, І. Жданова висловила концептуальні ідеї щодо організації дослідження, Н. Греса організувала дослідно-експериментальну роботу, реалізувала процедуру факторного аналізу для узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини, О. Марченко уточнила сутність факторного аналізу, дослідила педагогічні ресоціалізації неповнолітніх злочинців.

Список бібліографічних посилань: 1. Александров Ю. В. Особливості професійної деформації співробітників правоохоронних органів // Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України : тези доп. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 груд. 2022 р.) / МВС України, Нац. акад. Нац. гвардії України. Харків, 2022. С. 35–37. 2. Червенюк Д. Ще один бік медалі: як війна вплинула на рівень злочинності // dsnews.ua : сайт. 27.02.2023. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/shche-odin-bik-medali-yak-viyna-vplinu-na-riven-zlochinnosti-27022023-475107> (дата звернення: 26.07.2023). 3. Савчук С. В. Вина як онтологічна характеристика людського існування: філософія екзистенціалізму. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 26–32. 4. Мелякова Ю. В. Категорії «вина» і «винність»: особливості моральної та правової інтерпретації. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 8. С. 19–27. 5. Вереша Р. В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 1 (32), т. 12. С. 78–94. 6. Гарасимів Ю. В. Усвідомлення провини як умова успішної ресоціалізації умовно засудженого неповнолітнього. *Вісник Житомирського державного університету*. 2009. Вип. 48. С. 64–67. 7. Отчак Н. Я. Особливості застосування покарань щодо неповнолітніх. *Митна справа*. 2014. № 5, ч. 2, кн. 1. С. 169–174. 8. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи як факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину: постановка проблеми. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2004. Вип. 25. С. 497–502. 9. Синьов В. М., Кривуша В. І. Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудових колоній // Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулись з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді / під заг. ред. З. Г. Зайцева. Київ : А.Л.Д., 1990. С. 85–99. 10. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2008. Т. 1. 928 с. 11. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2008. Т. 3. 864 с. 12. Климчук В. О. Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 8. С. 43–48. 13. Греса Н. В., Марченко О. Г. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : монографія. Харків :

Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2022. 252 с. **14.** Шевченко Л. О. Діагностика та корекція психічних станів. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2003. 254 с.

Надійшла до редколегії 29.07.2023

Прийнята до опублікування 21.08.2023

Hresa N. V., Zhdanova I. V., Marchenko O. G. Specificity of personal characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness

The results of the study on the generalisation of psychological characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness during their adaptation to the conditions of the educational colony are presented. Based on the theoretical analysis of the philosophical, psychological, scientific and legal literature and the study of legislative acts, the authors characterise guilt as a psychological formation which includes cognitive (assessment of criminal law consequences of a criminal act), behavioural (desire to confess to a crime, to condemn one's actions in front of other convicts, assessment of the likelihood of committing a crime in the future) and emotional (assessment of the attitude towards the crime, its consequences, the victim and the court verdict) components.

The personal characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness have been determined on the basis of generalisation of empirical studies of emotional and social intelligence, prognostic competence and locus of control as psychological factors of guilt awareness. The empirical part of the study is based on the use of the authors' own and modified methods.

Based on the analysis of the components of guilt awareness, the studied adolescents have been divided into three groups: 1) with a high level of guilt awareness (characterised by almost complete guilt awareness); 2) with an average level of guilt awareness (manifested in partial guilt awareness); 3) with a low level of guilt awareness (characterised by the absence or weak guilt awareness).

The expediency of using factor analysis to generalise the personal characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness has been substantiated. Using this procedure, the latent factors that are significant in the process of assessing the level of guilt consciousness of adolescents have been identified using the principal components method with Varimax raw rotation. Based on the results of the study, the recommendations for the organisation of differentiated psychological and correctional work with each group of juvenile offenders have been formulated. The essence of educational, psychological, correctional and preventive work is the development of personality traits that determine a high level of awareness of guilt for a crime, and all components of the phenomenon under study (cognitive, behavioural, emotional) require attention.

Key words: guilt, guilt awareness, juvenile offender, resocialisation, personal characteristics, factor.

НАШІ АВТОРИ

- Базима Б. О.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), науково-дослідна лабораторія з проблем психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, канд. психол. наук
- Бакумов О. С.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права, д-р юрид. наук, доц.
- Бортник С. М.** ➤ ХНУВС (проректор), д-р юрид. наук, проф.
- Войціховський А. В.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права, канд. юрид. наук, доц.
- Гарбуз М. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Гетманець О. П.** ➤ ХНУВС, кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки (завідувач), д-р юрид. наук, проф. ХНУВС, факультет № 2 (заступник декана), канд. пед. наук, доц.
- Гіренко С. П.**
- Греса Н. В.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології та психології, канд. психол. наук, доц.
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін (завідувач), д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України
- Жданова І. В.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології та психології, канд. психол. наук, доц.
- Кройтор В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (професор); д-р юрид. наук, проф.
- Крут К. О.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики (старший викладач), канд. юрид. наук
- Кулик Я. О.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Макаренко Н. К.** ➤ Національна академія внутрішніх справ (м. Київ), кафедра кримінології та кримінально-виконавчого права (професор), д-р юрид. наук, доц.

- Марченко О. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра соціології та психології, д-р пед. наук, доц.
- Мельник К. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра трудового та господарського права (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Назаренко І. В.** ➤ ХНУВС, факультет № 2 (декан), канд. юрид. наук
- Оверчук О. Б.** ➤ ХНУВС, кафедра українознавства (старший викладач), канд. філол. наук
- Орел Ю. В.** ➤ Севільський університет (м. Севілья, Іспанія), програма «US-Ukraine Assistance Program» (дослідник), д-р юрид. наук, доц.
- Перцева В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра українознавства (доцент), канд. філол. наук, доц.
- Пилип В. В.** ➤ Ужгородський національний університет, кафедра адміністративного, фінансового та інформаційного права (доцент), канд. юрид. наук
- Подорожній Є. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра трудового та господарського права (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Романський І. В.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Селюков В. С.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування (доцент), д-р юрид. наук, доц.
- Сердюк О. О.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем психологічного забезпечення правоохоронної діяльності, канд. соц. наук, доц.
- Собакарь Є. М.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
- Тимошенко Д. В.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук
- Улибіна Л. Ю.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Шамсутдінов О. В.** ➤ Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України (м. Київ), кафедра юридичних дисциплін (викладач), канд. юрид. наук

Юзипен М. С. ➤ ХНУВС (аспірант)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. За період існування було видано 20 номерів збірника, в яких опубліковано близько 550 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів з питань, що стосуються діяльності Кримінологічної асоціації України. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України.

Програмні цілі: розвиток теоретичної складової наук кримінально-правового циклу, здійснення наукового передбачення тенденцій розвитку науки і практики боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення діяльності Національної поліції, сприяння реалізації правоохоронними органами державної політики у сфері протидії злочинності, співробітництво з міжнародними кримінологічними організаціями, аналіз та поширення кращих зразків та досвіду їх роботи.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти навчальних закладів МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Із 2018 року **періодичність** випуску видання становить 2 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <https://visnikkau.webnode.com.ua>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. За період існування було видано 72 номери журналу, в яких опубліковано близько 3300 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів наукового спрямування з питань, що стосуються тематики видання. Журнал неодноразово ставав призером конкурсів на краще видання в системі МВС України.

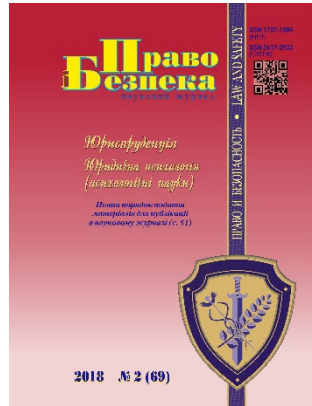
Програмні цілі: поширення результатів наукових досліджень теоретичних і практичних проблем права і безпеки, наукове забезпечення законотворчого процесу та практичної діяльності правоохоронних органів України, сприяння реалізації державної політики у сфері забезпечення прав і свобод громадян та протидії злочинності тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. За період існування було видано 55 номерів збірника, в яких опубліковано близько 4100 наукових статей.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Нинішня **періодичність** випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Неццетної*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Неццетної*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 26.09.2023. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 15,4. Тираж 50 прим. Зам. № 2023-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.